

ПЕТРО
КОЗЛАНЮК

Твори в чотирьох томах

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»

КИЇВ 1974

ПЕТРО КОЗЛАНЮК

Том 1

У2
К59

Редакційна колегія:

В. С. ВУРЯК, І. І. ДОРОШЕНКО,
О. О. КОЗЛАНЮК, Н. П. ЛІСОВЕНКО,
Ю. К. СМОЛИЧ (голова).

Редактор тому
Н. П. ЛІСОВЕНКО

© Видавництво «Дніпро», 1974

К $\frac{70303-024}{M205(04)-74}$ 74

ПЕТРО СТЕПАНОВИЧ КОЗЛАНЮК

Високий, ставний, широкоплечий, повільний у рухах, неквапний у розмові, завжди з іронічною посмішкою на устах, і дуже стриманий: бувало, розсердиться, почервоніє, але не відповість одразу. Очі трохи примружені, карі: волосся рівне, темно-каштанове; обличчя злегка видовжене, вольове; лоб відкритий, з широкими зморшками. Взагалі всі риси обличчя крупні, виразні. Ходив він по землі завжди як її хазяїн, навіть у найважчі часи певний своєї сили. Такий зовнішній портрет Петра Степановича Козланюка — новеліста, повістяра, романіста і публіциста-газетяра.

Народився П. С. Козланюк 12 серпня 1904 р. у селі Перерів на Покутті в сім'ї селянина-бідняка, який мав купу дітей та один морг землі й звікував у нестатках. Про свої дитячі літа письменник згадує так:

«В часи мого дитинства всі жителі рідного села старші віком за 20—30 років були неписьменні. Неписьменні були й мої батьки та дві сестри, а до школи ходили тільки ми, менші діти... Село жило в безпросвітних злиднях, і в багатьох хатах уже від різдва не вистачало навіть кукурудзяного хліба, картоплі, квасолі». (Автобіографічне оповідання «Незабуття знахідка»).

Закінчивши сільську школу, хлопець пас худобу в багатіїв, працював у панському мастку, перебивався випадковими заробітками. А мріяв про науку, про книги. Та де ж їх узяти! У згаданому оповіданні автор пише:

«Було в читальні й біля двох десятків книжечок львівської «Просвіти» та коломийського видавця... Серед них не було, однак, ні одного твору Шевченка, Івана Франка, Мирного, Марка Вовчка, Коцюбинського, Стефаніка...»

Юність майбутнього письменника минала в гуркоті першої імперіалістичної війни та відблисках громовиць Жовтневої революції, що котилася просторами колишньої Російської

Імперії і відлунювалась у Галичині. Сюди з Радянської Росії поверталися колишні солдати австро-угорської армії, полонені, біженці, які розповідали правду про революцію в Росії. На Західній Україні вибухали повстання робітників і селян. Саме в цей час Петро Козланюк закінчує екстерном Коломийську гімназію.

Революційні виступи трудящих у Західній Україні придушено. Збанкрутілі буржуазні націоналісти покійно служать пілсудчині та гризуться між собою біля «урядового корита», комуністів загнано в підпілля. Уряд Пілсудського проводить масове вигнання корінного населення з українських земель — «кресів»,— гарячково насаджуючи тут польських колоністів-осадників.

Куди йти селянському синові із гімназійним атестатом в кишені? На чорну роботу. Так у пошуках шматка хліба майбутній літератор стає робітником-ремонтником на залізниці, а потім в депо. Тут він знайомиться з підпільною марксистською літературою, зокрема з «Маніфестом Комуністичної партії». Звідси почалась його дорога письменника.

Пізніше у статті «Письменник і два світи» П. Козланюк не без гіркої іронії згадував:

«Я народився і виріс в країні капіталізму. Хоч і не старий віком, а пережив три держави, три форми капіталістичної влади: Австро-Угорську імперію, яка, за словами гімну, «стоятиме повік»; підлу з підліших «самостійну» буржуазно-націоналістичну маріонетку ЗУНР та відроджене на 20 років шляхетське «моцарство» Пілсудського, яке взяло на себе разом з папою римським нескромну «місію» — піти воєнним походом «просвіщати дикий Схід, щоб панувати на землях від моря до моря... Пережив я також три «конституції»!.. І «наш» імператор Франц-Йосиф, і «самостійна» ЗУНР, і Річ Посполита Пілсудського в один голос забезпечували мені «свободу» і «право на власність». Це «право» всі три держави однаково забезпечували мені, і поміщикові Ясінському, і фабрикантові Віскупському, і митрополитові графу Шептицькому. Свобода, мовляв, і рівність.

З'їв я буржуазної «свободи» три миски...»

Рано змужнілий юнак усе більше захоплюється комуністичними ідеями, намагається втекти на Радянську Україну. Та ця спроба йому не вдається. Від неї тільки лишилася в паспорті відмітка старости про перебування П. Козланюка у прикордонному селі Іване Пусте, за яку юнак мав багато неприємностей від поліції.

У 1925 році з'являється перший фейлетон П. Козланюка «З весною», а слідом за ним — ще декілька під псевдонімом «Прутовий» (цебто з-над Пруту). Молодий літератор знайомиться 1927 р. з Василем Бобинським, організатором журналу «Вікна», і стає постійним співробітником цього журналу; зустрічається з Кузьмою Пелехатим, який виступав у ці роки з байками та фейлетонами у прогресивній пресі. В 1927—1928 роках П. Козланюк був одним із засновників літературної групи західноукраїнських революційних письменників «Горно» у Львові, прийнятої 1929 року в члени Міжнародного бюро революційної літератури в Москві.

1929 року здійснюється його юнацька мрія — він їде в Радянський Союз. Повернувшись, назавжди присвячує свою творчість і громадську діяльність пропаганді комуністичних ідеалів та боротьбі з буржуазно-націоналістичними і клерикальними «опікунами» поневоленого трудового народу. Працює в редакціях прогресивних львівських газет «Сель-Роб» і «Сила». Незабаром молодий літератор потрапляє під нагляд поліції.

З гумором описує П. Козланюк те, як його покликали до польсько-шляхетського війська та одразу ж і вигнали звідти:

«Видали мені тут такий військовий мундир, у якому й рідна матінка мене не впізнала б, дали ще зелену шапочку пірїжком та гвинтівку без замка, видали навіть два шматки срібlistого галунця й звеліли пришити собі на погони. Пан уже ось, мовляв, підхорунжий польського війська, отож «нех жие гонор і ойчизна!».

...Марширував я так декілька днів. Потім викликали мене до канцелярії, і злий, мов оса, поручик Ольшевський віддав мені військову книжечку з словами:

— Помилка, мій пане. Ми не знали, що ви ось така пташка — комуніст!.. Скидайте мундира і йдіть додому!

Так і закінчилася моя військова кар'єра».

Тим часом 1928 року на Радянській Україні вийшла перша збірка письменника «Хлопські гаразди».

Польська дефензива скаженіє. Як же, видав книгу в ненависному їм Радянському Союзі, підриває основи «ойчизни» своїми антиурядовими більшовицькими фейлетонами. Його заарештовують. Це було 1930 року.

«Товсті півметрові стіни з каменю. Вузьке заграшоване вікно, ген аж під стелею. Важкі, залізом окуті двері з двома замками. І в коридорах ключники, і по стінах блощиці, і на незграбному тюремному помості смердючий дьоготь.

В одній тісенькій камері 15—17 людей раз у раз...

...Влітку кам'яні мури печуть в'язнів, душать, останні по-ти з людей витягають. А взимку ревматизм пхається у кості».

Згадаймо «Тюремні сонети», тюремні оповідання, повість «На дні» І. Франка. Уряд диктатора Пілсудського успадкував від Австро-Угорщини і тюрми, і тюремні порядки, до того ж не визнавав ніяких прав політичних в'язнів, садовив їх у камери до карних злочинців.

Визволяє письменника з тюрми комуністичне підпілля, вніши в заставу тисячу злотих.

Невтомний Мережка¹ мозолить очі дефензиві, кленуть його попи, переслідують націоналісти. Водночас із публікаціями творів П. Козланюка у галицькій прогресивній пресі на Радянській Україні з'являється нова збірка його оповідань («Вогонь», 1930 р.), які виходять тут також окремими виданнями в серії «Масова бібліотека».

У цей же час П. Козланюк стає одним із редакторів газети «Сила», керованої Комуністичною партією. Та невдовзі уряд Пілсудського закриває всі прогресивні видання, розгромлено було також редакцію газети «Сила», а її редактор знову потрапляє за ґрати. Цей, другий, арешт не тільки не зломив, а ще більше загартував письменника.

Переляканий бунтами в'язнів у переповнених «криміналах», селянськими заворушеннями та повстаннями проти осадників та колонізації, уряд «милостиво» відпускає з тюрем частину своїх жертв. Вийшов тоді на волю і П. Козланюк.

Незабаром письменник виїжджає з сім'єю у глухе містечко на Волині Радзивілів (тепер Червоноармійське, Ровенської обл.). Але недремне око дефензиві і тут не дає йому спокою. Війт посилає його на «шарварок» (ремонт доріг), ставить його на найлюдніших вулицях містечка, щоб бачили всі, та глузує прилюдно:

«Що це ви, пане редактор, змінили своє золоте перо на залізну лопату?»

Під кінець 1933 року письменника знову заарештовують. У лютий мороз його, майже роздягненого, женуть етапом у Дубно. А поряд же залізниця! Етап закінчився тим, що заарештований поморозився.

І знову, втретє, тюрма.

А вдома дружина з дитиною без будь-яких засобів до існування.

Поліція на цей раз не змогла довести підпільної діяльності П. Козланюка в Радзивілові. У квітні 1934 року він поверта-

¹ Один з псевдонімів письменника.

ється до сім'ї. А чим жити? Прогресивна преса розгромлена, на роботу влаштуватися не можна — хто візьме «арештанта», та ще в часи, коли на вулицях повно безробітних. Про ці часи П. Козланюк писав: «Один з моїх найближчих друзів гартувався тоді в концтаборі Березі Картузькій, другий продавав шоферам бензин біля профспілкової колонки «Стандарт ойл», а третій, сердешний, потів у «Путах чортиці» — так, здається, називалася німецька бульварна повість, яку він переклав тоді запівдарма на польську мову для одного львівського видавництва»¹.

Безпросвітні злидні, вічні турботи за шматок хліба. Та не заїла, не знищила нужда письменника!

«Я ніби працюю досі за песій гріш,— писав він в одному з листів до дружини — в такий час праця для мене велике благо, я не гублю життєздатності й людської гідності, праця додає мені сил і бадьорості ставити сміливо чоло життю. А це для мене дуже багато. Майбутнє ще переді мною і свідомість, що живеш усе-таки гідно, не цуциком продажним, не хамелеоном, не ганчіркою і можеш сміливо й не по-рабськи дивитися кожному в вічі — це дуже-дуже багато в житті. Наші бурхливі залізні часи вимагають і залізного хребта, залізних нервів і залізної впертості...»

Тим часом у панській Польщі загострюється класова боротьба. В травні 1936 року у Львові відбувся антифашистський конгрес працівників культури всієї Польщі, у підготовці якого брав участь і П. Козланюк. Убивство жандармами робітника Козака у Львові та похорон його, що перетворився в робітничу маніфестацію. Страйки, селянські вибухи — розстріли та арешти. П. Козланюк знову в Радзивілові. Вчетверте приходять за ним жандарми. Та, маючи вже чималий досвід конспірації, він цього разу уникає арешту — переховується в селі.

Новий період у житті та творчості П. Козланюка почався у вересні 1939 року, після визволення Західної України.

«З будинку «Просвіти» на площі Ринок, № 10,— згадує письменник,— раз і назавжди зникла вівіска редакції одної найпідлішої з підлих щоденної газети української буржуазії і націоналістів — «Діло». Замість неї я побачив нову вівіску: «Редакція газети — «Вільна Україна». Як радісно йшов я тепер до цього будинку! Був я в ньому ще під час крайового з'їзду «Просвіти». В зал мене, звичайно, не пустили з посвідченням редакції антифашистської газети «Сила». Але того, як «Просвіта» «просвіщала» тоді наших робітників і селян, я не забуду

¹ Йдеться про О. Гаврилюка, К. Пелехатого і Я. Галана.

до смерті... Тепер не було вже ні цієї «Просвіти», ні редакції «Діла», цієї «продажної ганчірки», як назвав її ще Іван Франко. Зворушений, я пішов до редакції «Вільна Україна», як спраглий до чистого джерела».

Виходять з підпілля С. Тудор і Я. Галан. З табору смертників — Берези Картузької — визволяє Червона Армія О. Гаврилюка. Письменницькі сили гуртуються у Львові. Тут виходить уже радянська газета «Вільна Україна», в якій П. Козланюк працює кореспондентом. Організовується обласна філія Спілки письменників України, ядром якої стає колишня група революційних літераторів «Горно», починає виходити літературно-художній журнал «Література і мистецтво», створюється обласне видавництво.

П. Козланюк пише ряд оповідань на тему визволення західноукраїнських земель («Остання ніч», «Картка», «Золото» та ін.).

«Вростання письменника в щоденну радянську практику, в захоплююче радянське будівництво становить основну властивість сьогоденного стану нашого літературного життя», — писав С. Тудор. Таким вростанням була і творчість П. Козланюка в короткий період від вересня 1939 року до червня 1941 року, коли на мирний Львів упали перші фашистські бомби, обірвавши життя багатьох людей, в тому числі славних творців нової радянської літератури на західноукраїнських землях — С. Тудора й О. Гаврилюка.

На початку Великої Вітчизняної війни П. Козланюк відходить разом з Червоною Армією. Для нього не могло бути ніяких манівців, шлях був освітлений комуністичними ідеями, а життя присвячене боротьбі за здійснення їх. У військовому щоденнику письменника читаємо: «28 червня, о год. 11 вийшов зі Львова сам, бо нікого в редакції вже не застав. По дорозі на Вибрку напали німецькі бомбардувальники. Були вбиті і поранені, горіли машини». Так почався новий період життя письменника.

Усю війну з фашизмом два письменники із згаданої славної когорти — П. Козланюк і Я. Галан — пройшли пліч-о-пліч разом з радянським народом. Обидва працювали військовими кореспондентами. Разом прибули вони у визволені від фашизму міста України. Обидва виступали з памфлетами та фейлетонами, скерованими проти фашистів та українських буржуазних націоналістів.

У своєму військовому щоденнику в березні 1942 року письменник занотує: «...ми не маємо вже ніяких сімейних

зв'язків, крім великого сімейного зв'язку з нашою країною, що стоїть у вогні війни... Я не уявляю собі життя без СРСР, без Радянської влади. Для неї я віддав усі свої молоді роки... для неї я, може, й утрачу все, включно до життя».

Нарешті настав час повернення до визволеного Львова, де його чекала радісна звістка: дружина і донька живі. У Львові П. Козланюк очолив обласне відділення Спілки письменників та редакцію журналу «Радянський Львів» (тепер «Жовтень»), а в 1952—1954 рр.— облвиконком. Він — учасник трьох конференцій прихильників миру, депутат Верховної Ради СРСР (1952—1962 рр.), кандидат у члени ЦК КП України, делегат XIX і XXII з'їздів КПРС. Водночас П. Козланюк повертається до письменницької праці, готує до друку першу частину свого роману «Юрко Крук», рукопис якого дружина зберегла в часи фашистського лихоліття. 1946 року була опублікована перша книга роману, а 1957 — вся трилогія.

Останній твір П. Козланюка — повість «Весна» — вийшов окремою книгою в 1964 році у Львові.

19 березня 1965 року Петро Степанович Козланюк помер від тяжкої хвороби. Похований у Львові, на Личаківському кладовищі.

II

Він був справді народним письменником не тільки тому, що писав просто, дохідливо, ясно. А насамперед тому, що художня правда його творів виходила з правди народної, правди комуністичних ідеалів.

Він належав до того напрямку в літературі соціалістичного реалізму, представників якого пізніше літературознавці називали прихильниками класичних прийомів художнього зображення дійсності. Цей напрям характеризується наявністю різноманітних соціальних типів, побутовими деталями, повільним розвитком сюжету і фабули, класичною композиційною побудовою. Його вчителями були Іван Франко, В. Стефаник, але він учився і в російських класиків, і у прозаїків радянських — М. Шолохова, А. Головка, Остапа Вишні та ін. Близька була йому й західноєвропейська класика.

П. Козланюк був у когорті митців, для яких художня творчість немислима без активної громадсько-політичної діяльності. Вся його творчість була підпорядкована утвердженню комуністичних ідей, які ввійшли ще в його юнацьку свідомість на все життя.

«Радянська влада — влада робітників і селян, — писав він

у статті «Письменник і два світи»,— це велике крилате слово пролунало над нашою землею, коли мені було тринадцять років, і з того часу аж до незабутнього вересня 1939 року воно горіло над нами ранньою зорею. Ніхто й ніщо не могло погасити яскравого полум'я цього слова,— ні панські тюрми й катівні, ні криваві «усмирювання» та скажені потоки націоналістично-фашистських наклепів, брехні і злоби».

В одному з листів до автора цієї передмови він писав: «...У підневільних умовах Західної України я не міг розраховувати на читачів з вищих, освічених, інтелігентських верств — вони у мій час були здебільшого антинародні й реакційні,— писав я для безправних народних мас, сільських пролетаріїв, про них і для них. Тому й не піддавався модним «ізмам», письменник я абсолютно сучасний... Всі мої писання про свого сучасника і для сучасника...»

Класична епічність та «побутовізм» у П. Козланюка забарвлювалися тією політичною пристрастю і комуністичною тенденційністю, яка була ознакою новаторського характеру всієї радянської літератури. Це особливо виразно видно в таких улюблених автором жанрах, як фейлетон і памфлет, ба навіть у значній частині оповідань.

У перший період своєї творчості (1925—1939 рр.) письменник поставив своє слово на службу гнобленому народові, розвінчуючи «конституційну» державу Пілсудського, який у 1926 році встановив криваву диктатуру в Польщі. Почавши з виступів у прогресивній пресі, він шукав дохідливих, мобільних форм для втілення своїх ідей. Це були етюди переважно з селянського життя, короткі оповідання, сценки, фейлетони та політичні памфлети, що вже виходили далеко за межі селянської тематики (становище інтелігенції, преса, уряд, націоналістичні заповіданці, попівсько-клерикальні мракобіси і т. д.). Пізніше, розповідаючи «Про себе та про літературу», автор писав:

«В газеті привчаєшся писати лаконічно, коротко, ясно. Вона вимагає також постійного зв'язку з навколишнім життям, розширяє літераторові творчі горизонти, стимулює пробувати свої здібності в різних жанрах».

Ще будучи молодим письменником, він уже вмів не тільки вдало відтінити якісь деталі, але й сконденсувати сюжет і чітко виявити ідею своїх фейлетонів та невеличких оповідань. Пише П. Козланюк, добре знаючи свого читача. Власне, він розмовляє з ним; і то не наодинці, а «перед публікою». Форма його оповідань здебільшого або діалогізовані сценки, або розповіді від першої особи, або, зрештою монологізовані картини. Ми не по-

бачимо в них ніяких штучностей і літературщини. Вони прості, емоційно наснажені, хоча й написані у спокійно-епічній манері.

Духом І. Франка та В. Стефаника віє від них. Ось оповідання «У лікаря». Селянин скаржиться лікареві: «Зігнуло тобі ногу, мов тісто в кориті». Лікар байдужий до страждань хворого, бо той не може заплатити йому сорок злотих за операцію. Він великодушно згоджується на тридцять злотих. А селянин? «Пусте, пане доктор! — махнув безнадійно рукою. — У таких нуждарів, як я, та тридцять злотих і за цілісінський рік при душі не знайдеться. Звідки, ніби? Де їх заробити або що на них продати? Отих дітей купу, що то цілісіньке літо кричать голодні хліба?!» Так і залишає він лікаря. Дивується й сусіда: «За отаку дурну ногу та й сорок злотих давай? Оце раз, небоже?!»

Немає тут ані зойків, ані плачу чи якихось прокльонів. Буденна мужича пригода. Та від неї стає моторошно.

А почитаймо оповідання «На рибу». Селяни зібралися в одній хаті, щоб піти половити вночі риби. Йде неквапна розмова про селянські злидні, про здириців-чиновників, жандармів. Лейтмотивом розмови є: «Напасть чатує на чоловіка, мов кіт на мишу». Вловив селянин риби — штраф, а то й тюрма. А їсти нічого, діти голодні. «Напрацюєшся цілий день, аж шкіра на спині тріскає, а ввечері лізь ще, небоже, в намул, мов та пуговиця. Гарне життя!»

Це, скажемо, від Стефаника — і манера оповіді, й жорстокість буденних фактів, і якась ніби філософська «байдужість» до своїх страждань. Але вже в перших оповіданнях П. Козлянюк показує повільний та неминучий процес ламання психології затурканих сільських бідаків навіть старшого покоління.

Ось така сцена. Вмирає баба і просить сина не продавати єдину годувальницю дітей — корову — на похорон, а поховати її без попа, люди ж простять, зглянутья на синову бідність. Вихована в рабській покорі церкві, баба, що увесь свій вік цілувала єгомосцеві руку, зважується на такий «злочин». Гірка іронія звучить у заголовку цього оповідання — «Сільська ідилія», — викликаючи асоціації з Шевченковим віршем: «У тій хатині, у раю, я бачив пекло». То було кріпосницьке лихоліття. Та хіба воно у своїй суті різниться чимось від дійсності панської Польщі двадцятого століття?

Хвора бабуся спромоглася лише попрохати, щоб її поховали без попа. А ось селянин, у якого одібрали за борги та податки хату, наважується вже на більше:

« — Гей, люди. Уважайте на мене, як на писане яйце, бо дурний, бо я варіят тепер. У мене ні хати, ні бога, ні сумлін-

ня — та й криміналу вже не боюся... Буду, як найгірший кальвін, обкрадати церкви, буду, як вічний кримінальник, підпалювати панів та багачів, бо в них я всю снагу, все своє здоров'я лишив і...»

Що ж, скажемо — вибух ненависті скривдженої панами людини, слова, кинуті у відчаї, в безвиході? Ба ні! Варіят Семен здатен на іронію й сарказм, в яких аж пашисть гнів на кривдників.

«Цить, небого, і не скигли мені, бо тепер уже панею будеш,— говорить він жінці.— Дістанеш у місті золоті сукні й фартушки, будеш виплікувати чужих бахурів та будеш панам марципани робити... А я буду їм черевики глянцувати, печі запалювати та з-під них виносити — і будемо, небого, панувати обоє!»

Цей учорашній напівселянин-напівжебрак добре усвідомлює не тільки своє сьгоднішнє становище, а й те, що мусить робити. Про дітей своїх він каже: «Я їх понаучую голови розбивати тим, що з'їли нашу працю й здоров'я в палатах, що за нашу кров плавають у золоті та шовках, що забрали мені ґрунт і хату на повії та музики.... Оцього їх навчу тепер, та й сам буду хіба таке робити. Суду та й жандармів уже не боюся — хай вони тепер мене бояться...»

Варіят Семен — це вже не Гриць Летючий із Стефаникової «Новини», що покірно йде до суду пояснювати, чому власну дитину втопив. Гриць Летючий дає патичка старшенкій, щоб одгонилася від собак. Варіят Семен каже на прощання дітям:

«Отак розбігайтесь по світу та ростіть, небожата, як бур'яни під плотом. А як будуть вас багачі збиткувати та днями їсти не давати, то позакусуйте зуби і терпіть, поки повиростаєте та вберетеся в силу. Потім відплатитесь їм за все лихо» («Варіят»).

У подальших оповіданнях з'являються образи тих, хто вже не тільки нарікає, не тільки протестує, а бореться і веде за собою інших. Іноді їхні вчинки, здавалось би, й зовсім не героїчні, але це вже активний протест. Так, в оповіданні «Семенова азбука» старий дід, колишній солдат австрійської армії, що був у полоні в Росії, навчився там від царицинського слюсаря писати лише одно слово: «Ленін». Він і написав його вночі перед панськими дверима.

«Вийшов я знову в обхід, і з думки не сходить мені той рік у Росії... Став я біля криниці і задумався. То завтра, значить, річниця смерті Леніна, а в панів будуть заручини Агнешки... Гей, щось мов підказало мені, а якби десь залишити панам свою азбуку?»

В оповіданні «Похорон» показано, як селяни ховають леґія Юру, що сидів по криміналах за їхню правду. Похорон перетворюється у політичну демонстрацію.

Ось лист старого Олекси Вербенюка, ув'язненого на десять літ за те, що брав участь у бійці селян з жандармами:

«Ви десь собі, напевно, гадаєте, що в криміналі сидять самі злодюги та розбійники, а то тепер зовсім світ переминівся. Отих злодіїв та дурисвітів різних пускають скоро на волю, а ловлять та на залізні колодки замикають усякий робочий люд та студентів і навіть докторів та редакторів учених».

Гуде село, як розтривожений рій, що дід Олекса — політик, з панамі, з державою борється.

«Не дід — політик, чорна земля вже розполітикувалася... Не дід з державою розумом мірявся — державі уже й з дідами непорадна година» («Лист»).

З'являються по селах Довбуші нових часів («Вечір»). Бунтують у тюрмах політичні в'язні («Боротьба», «Муляр», «Засуджений»). Ще скаженіють осадники й дефензива («Оседличики»). Сидять на попівських плебаніях патріоти-егомосці, нудяться з «любові» до України.

«Хоч як я люблю Україну та простий, пане, народ, але сказитися можна з нудів освіченій людині в очих «чудових» горах та поміж ведмедами, — розп'ятує одгодований пописько на соборчиках. — Хрестин і похорон тепер у селі мало, бо на те вже воно комуна в світі з'явилась, щоб такий голодранець безбожничав... До читальні також не підеш, бо на те дідько — не при церкві згадуючи, — й комуністів наплодив по селах, щоб гавкали на пастирів духовних» («Новина»).

Задурюють голови народів націоналістичні писаки всіх гатунків. Але спинити розвиток революційних настроїв на селі вони вже безсилі. По курних хатах мужицьких шириться революційний дух, гартуються нові покоління борців, озброєних марксистсько-ленінським вченням, досвідом революційного перетворення світу на радянській землі. Вони принесли «азбуку з Росії тисяча дев'ястсот сімнадцятого року» («Семенова азбука»). І вже цю «азбуку» не забудуть довіку. Страйкують нескорені, знемагають у тюрмах, вірять, що їм допоможуть радянські брати.

Ще трапляються серед селян затуркані вічними злиднями, жадібні типу старої Барбунихи, якій на старості випадково дісталось поле, і вона стереже його, мов пес кістку, або «приклякне хутко, нагребє в поділок теплої землиці, мов золота (з чужого поля. — Ю. К.), і бистро понесе на своє за межею» («Клопоти Барбунихи»). Та люди починають розуміти, що не

врятує їх клаптик землиці, напоєний кривавицею дідів, батьків та онуків. Пильнує баба свого клаптя, але її дід байдужий до тих клопотів. У нього на думці вже інше: «...говорять же люди довкола, що там, ну, за Збручем, і працюють уже так села (об'єднавши землі.— Ю. К.), і людям добре... А ти що, дрантливу торбу свою боїшся втратити, багачів, може, збираєшся рятувати?.. Го, го-о, тепер вже, небого, слизькі їх маєтки, горлами ще може лізти їм людська кривавиця... Але от-от, кажуть, може зірватись на них завірюха світом та...»

І от завірюха над панами почалася у вересні 1939 року. Кінчилася чорна ніч панського свавілля. Тікає польська шляхта, залишаючи по собі криваві сліди злочинів. Вже йдуть полки Червоної Армії, несуть народу радість визволення («Остання ніч»).

За короткий передвоєнний період після визволення (вересень 1939 — червень 1941 рр.) П. Козланюк мало написав оповідань. Він розгортає бурхливу журналістську діяльність. На цей час припадає ряд його публіцистичних статей та нарисів, що друкувалися в газеті «Вільна Україна». Праця військового кореспондента зумовлювала і жанрові форми його творчості. Це, здебільшого, фейлетони, памфлети, публіцистичні статті.

До оповідань автор повертається вже після Вітчизняної війни. Найкращі з них «Оповідання Івана Клена», «Золоті руки», «Іван Довбня», «Лелюки прилетіли», «Віля церкви», «Марина» написані по слідах подій, невігаданих фактів. Немає в цих творах похмурих фарб. Все осяно радістю визволення. Падають тини, що відгороджували брата від брата («Оповідання Івана Клена»), «золоті руки» вічних злидарів взялися до творчої праці. Терпить політичну і моральну поразку колишній хазяїн села солтис Кавун, прозваний людьми Довбнею за те, що вкрав довбню на колгоспному подвір'ї. Напившись п'яним, Кавун говорить дружині про самого себе:

«Помолимося, стара, за небіжчика солтиса Кавуна, що помер у селі тому тиждень... Бо вже, чуєш, мрець, а коло тебе стоїть Іван Довбня. До-о-в-бня...» («Іван Довбня»).

* * *

В художніх засобах сатири П. Козланюка відчувається вплив класичної спадщини — Франкової нищівної політичної сатири, вогненної пристрасті поетичного слова Лесі Українки,

сміху крізь сльози В. Стефаніка, гіркої іронії О. Маковея і М. Черемшини.

Його фейлетони, памфлети — чи то атакуючі, публіцистичні, чи то белетризовані,— завжди злободенні й різноманітні за тематикою. Часто мішенню його сатири стають якісь конкретні об'єкти: статті в періодичних виданнях, махінації урядовців, «зворушливе» єднання пілсудчиків, сіоністів та українських буржуазних націоналістів усіх гатунків — від панських лакуз до бандерівських зарізяк. У своїх статтях П. Козланюк виступає з позицій інтернаціоналізму. Написані вони здебільшого у формі повідомлення чи діалогізованих сценок. Мова, як правило, протонародна — іноді гостра, іноді гумористично-поблажлива зовні, але з іронічним підтекстом.

Назви багатьох фейлетонів взяті здебільшого з селянської побутової мови та народних приповідок. («Бачив кіт сало», «Не спиться, не лежитья», «Котилася торба з горба», «Не для пса ковбаса», «Щури в бочці», «Глуха зозуля», «Ласим на дурничку» та ін.).

Фольклорна образна система підпорядкована в них політичній ідеї. Іноді автор вживає новотвори, через які дається в одному слові і політична характеристика персонажа, і досягається типізація образу, наприклад, «псубрати» («Гітлер і Муссоліні»), «головоїди» (куркулі). Тут він близький до сатиричних прийомів Остапа Вишні, перегукується з своїми великими попередниками: І. Франком, В. Стефаніком, Л. Мартовичем. Це можна простежити на його першому фейлетоні — «З весною» (1925 р.).

У І. Франка:

Дзвенить птахів співами ліс,
І зозуля кує коло кладки;
Дорогою тягнеться віз —
Секвестратор в село за податки.

(«Веснянки»).

У П. Козланюка:

«Навесні так усе гарно будиться до життя, що аж любо дивитися. І сади, й ниви, поля, ліси, і злидні, й голод, і скарбові палати, і примусова асекурація, й поліційні постерунки, і всілякого роду птахів прилітає весною: і жайворонки, бузьки, ластівки, соловейки, зозулі, і пани від податків, і полупанки від примусової асекурації... і безліч всякого роду «птиць» зліталось до селянина, як гайвороння до здохлого зайця — клюють «на всі заставки».

Гибло українське село в часи «найяснішого» цісаря Франца-Йосифа. Гибіє воно зараз під «конституційним» диктаторством Пілсудського — ось головна думка цього фейлетону. Методом контрасту створюється гірка іронія, що нею пройнятий фейлетон. Починається він з пейзажу і одразу ж переходить у соціальний план — прийом такий характерний для сатири І. Франка. Коли читаєш фейлетони П. Козланюка, у яких подаються портрети націоналістичних «уболівальників» за народ («І свині подешевшали», «Корито», «Радикальний «соціалізм», або пансько-попівське етикочення», «Еге» і т. д.), одразу ж виникають асоціації з сатиричною прозою І. Франка («Опозиція», «Доктор Бесервіссер», «Історія однієї конфіскації», «Ботокуди» та ін.). «Націоналістичні демагоги, — пише П. Козланюк, — тримаються панського корита, підлабузнюються, замаскують перед народом своє справжнє обличчя, — організуються, тримаються... І попри все ще й соціалістами себе звать», бо вкупі «добре та смачніше й панські охлапи жерти, гуртом добре й у панів та попів ласки просити... От що! («Радикальний «соціалізм...»).

Вістря сатири спрямовує письменник і проти потуг націоналістів створити романтику «своєї історії боротьби» за Україну.

«Була собі колись Українська Народна Республіка — УНР... Українською вона була тому, що створили її українські пани, народна тому, що пани мали народом володіти, а республіка... Ну та через те, що в УНР державний лад був «демократичний». Значить, могли свобідно жити на Україні і російські пани побіч українських, і польські, і німецькі, і англійські — які завгодно.

Була демократія.

Очевидно, сейму і сенату українського ще не було — не стало часу на те. Але було зате українських отаманів без ліку, гетьман Скоропадський, був навіть такий непосидючий уряд, як Директорія, що ніде собі місця не зогріла.

Увесь божий час їздили та їздили, як той циган...» («УНР»).

Таврує автор і запродавців, що пішли служиги Гітлеру і творили свої криваві злочини в роки Вітчизняної війни.

Серед памфлетів і фейлетонів П. Козланюка чимале місце займають антирелігійні твори. Якщо Я. Галан у своїх памфлетах, користуючись широкими асоціаціями, документами і т. д., розгортав перед читачами чорну історію католицизму та уніатської церкви в Західній Україні, то його побратим ставив перед собою завдання розвінчувати біблійні легенди перед темним, одуреним попами селянством. Попівську зброю «свя-

того письма» він обертає проти церкви. Як і Остап Вишня свого часу, П. Козланюк «переказує» святе письмо по-своєму, так, що від біблійних святощів і духу не лишається:

«І було так, говорить свята біблія,— починає фейлетон П. Козланюк.— Колись-колись, ще як не було на світі ані панів, ані попів, та, розуміється,— ані тюрем, ані жандармів — висіло, погойдувалось собі в повітрі отаке велике-величезне — **ніщо**.

А на небесах сидів наш господь милосердний та велико-могучий. Сидить собі господь на небесах, оперся він на **ніщо** та й задумався над **нічим**...»

«Кінчилося тим, що бог почав заздрити Адаму, якого вигнав з раю, і наслав на нього панів, жандармів, попів. «І працював уже Адам на панів. І слухався Адам панів».

У такому ж ключі переказано легенду про Якова, що борювся з богом, про божу злість на людей, які вже намагаються з ним силами помірятись. І вчинив бог потоп, попередивши про це старенького Ноя, що «побожним ножичком склався перед господом». Закінчується сатира словами: «Буде ім'я господнє благословенне нині, і прісно, і во віки віків!» («І так-то сталося»).

Нерідко П. Козланюк вдається до белетризації своїх сатиричних творів, починаючи їх з повсякденних селянських клопотів, ба навіть релігійних забобонів: «Розумієте? Не Сави і не Варвари, і не св. Симеона, що повних 30 років кам'яним опудалом сидів на стовпі і тим саме господові сподобався,— але 1 Травень — **Всесвітнє робітничє свято**». Далі ж автор ніби наївно і простолінійно оповідав: «Отже — святкуємо. Одні по тюрмах і маленьких кримінальчиках, другі — грімким співом і могутнім вуличним походом, треті — сидячи по запічках і думаючи: «Не пхай пальці між двері!» Як бачимо, від релігійних автор переходить до злободенних політичних тем («Перше травня»).

Часто фейлетони П. Козланюка побудовані у формі молитов, що ще більше підсилює їх убивчу іронію:

«Пом'яни, госпде, й соціаліста-радикала, егда прийдеши в царство твоє святе... Ти-бо, всеблагий, знаєш, що не від щирого серця займався я соціалізмом, тільки бісова політика цього вимагає... Однак в оправданіє своє, милосердний, признаюся, що наш радикальний соціалізм не має нічого спільного ані з Марксом, ані з більшовиками...»

Релігійні свята часто є своєрідним зачином до політичної розмови:

«Великдень.

Задзвонять дзвони, як і давніше, загомонять дівчата, вийдуть на цвинтар бідні і багаті, як і давніше, поприїздять із міст паничі багацькі, як і давніше.

Надійдуть до села «Неділя», «Новий час», «Наша справа», «Громадський голос», як і давніше. Будуть багацькі паничі й читати вам, як і давніше, про «Світлий день воскресення» в нас та про «Червоне царство антихриста» ген за Збручем...» («Великдень»).

Іноді фейлетони починаються з «лобової атаки» на націоналістів та їх газетні «шмати», або з «розхвалювання» державних законів буржуазної Польщі. Та за цим розхвалюванням яскраво проглядають глум і сарказм. Наприклад, у фейлетоні «Котяча автономія» (1931), що за своїми сатиричними прийомами, сюжетною побудовою та ідейною цілеспрямованістю нагадує оповідання І. Франка «Свинська конституція»,— яскраво показано, що в новоутвореній буржуазній Польщі селянство перебуває не в кращих умовах, ніж за австрійського цісаря.

Сатира письменника дедалі більше набуває публіцистичного характеру. В тридцятих роках, і особливо у воєнні роки, в ній переважає політичний памфлет. В 1943 році в Москві було видано його збірку «Парад мерців», до якої ввійшли памфлети і фейлетони, спрямовані проти фашистських варварів та їх посіпак — українських буржуазних націоналістів. Кожен з цих творів передавався в ефір прифронтовою радіостанцією «Дніпро» та Всесоюзним радіомовленням. Письменник воював зброєю слова.

У післявоєнний період П. Козланюк піднімає у своїй сатирі та публіцистиці питання міжнародного становища, активно виступає як борець за мир, гнівно таврує поборників «холодної війни». З'являються і його нариси про подорожі в соціалістичні країни.

До публіцистики слід віднести і такі статті П. Козланюка, як «Братній народ, братня література», «Письменник і два світи», «Про себе та про літературу», статті про І. Франка, О. Гаврилюка, С. Тудора, Я. Галана та ін. В них автор обстоює традиції класичної спадщини, говорить про вирішальний вплив російської літератури на формування ідейно-естетичних смаків письменників Західної України.

«На мене особисто, як і на моїх західноукраїнських товаришів по перу,— пише він у статті «Про себе самого та про літературу»,— знайомство з великою російською літературою мало просто вирішальне значення. З російською літературою я познайомився ще підлітком під час перебування в нас російських військ в 1914—1917 роках, полюбивши її всією душею...»

В статті про Івана Франка П. Козланюк вказує на його любов до російської літератури, до її найсвітліших представників: Пушкіна, Чернишевського, Горького. Ця стаття стоїть в одному ряду з такими видатними працями колишніх вікнівців, що стали активними творцями української радянської літератури, як «Пани і паничі над «Кобзарем» (О. Гаврилюк), «Олексій Максимович Горький» (С. Тудор), «Єгор Буличов» (Я. Галан).

* * *

В середині 30-х рр. П. Козланюк мав уже чималий досвід журналістської роботи, розширився його ідейно-політичний кругозір, зросла художня майстерність. Він уже почувається на силі, щоб узятися до великого прозового полотна. У статті «Про себе та про літературу» він пояснює, що задум написати великий епічний твір був викликаний перш за все його протестом проти низькопробних націоналістичних писак, які пропагували ворожий народіві націоналізм і звеличували фашизм. Ось так, за словами автора, виникла ідея написати «правдиву історію свого сучасника з гущі народних мас» — роман «Юрко Крук».

Герой роману селянський син Юрко Крук показаний у процесі становлення характеру та світогляду — від перших дитячих вражень до приходу в лави комуністів-підпільників. У кінці роману він виступає під іменем Вогника. У цій партійній кличці молодого комуніста закладена політична алегорія. Через психологію головного героя, оточення і обставини, в яких він живе і діє, автор проводить ідею: майбутнє належить комуністичним вогникам, що повсякденно, повсякчасно загоряються в гущі народу, світять йому в безпросвітній темряві, ведуть за собою. Характер героя формується в обставинах жорстокої класової боротьби, перші уроки якої він засвоює ще з дитинства в умовах злиденного життя і гнівного протесту народу, невіддільною часткою якого є він сам.

Відповідаючи на питання, чи не є роман автобіографічним, автор писав:

«В «Юркові Круку» є, щоправда, частка і моєї біографії, проте він далеко не автобіографічний... Суто автобіографічне в романі лиш те, що і центральний герой, і всі персонажі роману живуть, трудяться, страждають і борються в обставинах, у яких народився і жив я сам...»

За своєю проблематикою і охопленням життєвих явищ цей твір, звичайно, значно ширший за автобіографічний. Рево-

люційні письменники Західної України намагалися підкріпити свою громадсько-політичну боротьбу створенням такого образу свого сучасника, котрий був би носієм тих ідеалів, які обстоювали і вони самі. Ущербному героєві націоналістичної літератури, двоногій бестії, одягненій в романтично-націоналістичне шмаття, вони протиставляли свій ідеал борця за народну справу. Сила його була насамперед у тому, що він утверджував революційні ідеї марксизму-ленінізму, самовіддано боровся за них, отже, виступав як нова животворча сила суспільства. Це був представник тієї нової інтелігенції, що народжувалась у революційній боротьбі й походила з середовища трудящих мас народу — пролетаріату й селянства. З романом такого плану — «Савка вчиться революції» — виступив і О. Гаврилюк.

На прикладі свого героя, його життя, П. Козланюк розкриває еволюцію свідомості галицьких трудящих під впливом марксистсько-ленінських ідей, а також єдність мети робітничого класу та трудового селянства як Західної, так і Наддніпрянської України й Росії у революційній боротьбі. В цьому велика ідейно-художня цінність твору, його політична дійовість.

За композицією це роман-хроніка, в якому важливі громадсько-політичні події передаються через сприйняття їх персонажами, через побутові, локальні, сказати б, сцени. В сюжетну канву твору органічно вплетено цілий ряд вставних розповідей, у яких розкриваються характери героїв.

Ще в дитинстві, у наймах, починають формуватися у Юрка перші соціальні симпатії і антипатії, його стихійний протест проти несправедливості, його бунтарський дух, що стає ніби другою натурою невгамовного хлопця. З початком війни закінчується його коротке дитинство.

Друга частина роману охоплює час від першої імперіалістичної війни до 1920 року. Колосального значення події відбуваються в світі. Відлунюються вони і в підгірському селі, де живе наш герой. Поява російських солдатів принесла багато змін у психологію селянства Галичини. Круто змінила вона і Юркове уявлення про світ. Російський солдат Крепкий заронив у душу підлітка зерно соціалістичних ідей. Нехай ще не зовсім зрозумілі хлопцеві, вони потрясли його душу, стали початком народження у його свідомості чогось нового, великого. Сергій Крепкий багато розповідав Юркові про поміщиків і капіталістів, які затіяли світову війну, а одного разу подарував йому «Маніфест Комуністичної партії» — найстрашнішу книжечку для царів і панів, бо вона запалить колись світовий пожеж революцій, як пояснює російський солдат.

Вночі хлопцеві сниться сон: «Книжка з-під стріхи шуг-

нула враз полум'яною п'яхою, запалила вмиць церкву і панський двір, підпалила Коломию і Відень, а величезні ручища заграви піднялись аж до неба і запалили трон Саваофові. У великій пожежі пищали, як миші, пани, корчилились цісарі й генерали...»

Велику роль у становленні світогляду Юрка відіграла також зустріч його з прапорщиком російської армії, колишнім учителем з Луганська Андрієм Дмитровичем Берестом.

Берест, як досвідчений педагог, сприяє формуванню у Юрка класового розуміння суспільних подій. Коли він разом з хлопцем читав «Маніфест Комуністичної партії», розтлумачуючи незрозуміле, тоді «кожний розділ цієї книжки наче утверджував Юрка одним з могутніх володарів усієї землі, він давав йому крила до льоту в прекрасне життя, де не буде ні бідного, ні багатого, ні пана, ні наймита — буде скрізь вільна і радісна сім'я трударів у селі і в місті».

Берест — відданий революційній справі комуніст — зароняє в душу людей великі ідеї інтернаціонального єднання трудящих у їх боротьбі проти експлуататорів. Це він уперше чітко і ясно викладає Юркові ідеї єдності українських земель та дружби українського і російського народів, пояснює, що царизм і буржуазія нічого спільного не мають з російськими робітниками й селянами, які борються за свою свободу разом з українськими трудящими, і що ця боротьба приведе до свободи і братерства народів.

У третій книзі роману, що охоплює 1920—1925 роки, ми вже бачимо, як формується Юрко-комуніст, підпільник. За розповсюдження листівки із зверненням Будьонного до трудящих Галичини Юрко потрапляє в тюрму. У камері, де стіни вкриті написами закатованих тут людей, гартується борець, революціонер, з незламним характером. У в'язниці він знайомиться з комуністами-підпільниками, а по виході на свободу читає твори В. І. Леніна й цілком віддається комуністичному підпіллю. І хоч навколо лютує терор пілсудчиків, хоч небезпека підстерігає юнака на кожному кроці, він, не вагаючись, бере участь у селянських страйках, робітничих демонстраціях, тримає зв'язок з підпільним комуністичним центром, який згодом направляє його через кордон у Радянський Союз. Збруч перейдено. Юрко на землі вільної Радянської України. На цьому уривається історія нашого героя. Саме уривається, а не закінчується. Характер героя сформований, його поведінка, його життєвий шлях визначено.

У притаманній йому художній манері автор всебічно відтворив сучасну йому дійсність і змалював цілу галерею прав-

дивих, емоційно наснажених образів. Показуючи класове розшарування галицького села, письменник подає колоритні постаті куркулів Микити, Грудзія, Кендюха, попа Мелетія, поміщиків, поліцаїв, послів сейму,—усіх цих п'явок на тілі народу, що спершу трималися австрійського престолу, а потім горнулися до Пілсудського.

Гостро викрита в романі зрадницька політика української націоналістичної буржуазії.

Австро-угорська монархія розвалювалася на очах у народу. Але пани залишалися. Українські націоналісти оголосили свою «народну республіку», та ця республіка була ворожа і чужа народові. Облудність її відчув на собі і Юрко, марно намагаючись вступити до «Української народної гімназії», двері якої були відчинені для синків багатців та панів, а не для бідноти. Пан директор гімназії одверто глузує з хлопця.

Багато в романі дотепних діалогів і висловів, через які автор розкриває тверезий народний розум, що несхибно і вірно оцінює події. Юркова мати каже синові: «І в церкві, й на зборах торочать нам: Україна та Україна, а мені, сину, здається, що немає про що й говорити. Отак, як воно раптом з'явилося восени, так десь раптом і щезне, навіть пес не загавкає. Ану, скажеш мені потім, чи я брешу...» Не такої України чекав народ, чужа і ворожа вона для нього. І справді — «Під осінь за «Україною» станіславських лакеїв Антанти, як кажуть, і рак свиснув».

Іншої України всім серцем прагне і Юрко. Тієї України, про яку розказував йому комуніст Андрій Дмитрович. І коли Юрко прочитав у газеті про визвольний похід кінноти Будьонного, він «наче бачив, як привітно, радісно посміхається до нього, до людей Андрій Дмитрович, як він владно гукає з трибуни у Світанківцях:

— Хай живе влада Рад!»

Хвилююче змальовано у творі перше юнацьке кохання Юрка до Анички, що була подругою його дитячих літ, а тепер стала товаришкою по підпільній роботі, комсомолкою.

Якщо в перших двох книгах роману лише йдуть чутки про людей, що симпатизують комуністичним ідеям (наприклад, стрілочник Мусій), то в третій перед нами постають образи комуністів-підпільників у дії. Такими виступають сільський коваль Мацько Сікора, сплавщик лісу Дебрич, який очолює комуністичне підпілля в Коломиї, пізніше жінка-комуністка з центру, машиніст Яць Дембінський, комсомолка Маня та ін. Автор показує, як комуністів усіляко підтримує народ, виступи

якого вже мають організований характер (наприклад, страйк селян під час жнив, яким керує Юрко).

Турбуючись за сина, поволі проймається його поглядами Юркова мати, вона стає його однодумцем, переховує принесені ним листівки, вона гордиться ним, хоч і страшать її небезпеки, що завжди чатують на юнака.

Навіть такий дивак, як суддя Луць, втягується в боротьбу, допомагаючи Юркові вирватись з польської дефензиви. Автор послідовно проводить думку, що осторонь цієї боротьби стояти не можна, що життя неминуче ставить людей перед дилемою: або бути з народом, або стати на бік ворожих народів сил.

Наростання революційного руху в Галичині, керованого Комуністичною партією, відображено в розділі «Ідуть мільйони». Цієї ходи вже не спинять ні молодчики Пілсудського, що проводять криваву «пацифікацію» на західноукраїнських землях, ні націоналістичні партії з їхньою продажною пресою, ні мітрополит граф Шептицький з армією клерикалів.

Роман П. Козланюка «Юрко Крук» збагачує традиції радянської літератури, в якій ще на початку тридцятих років утвердився біографічний роман, присвячений історії молодої людини нашого часу, покоління, що формувалось і вступало в життя під благодотворним впливом ідей марксизму-ленінізму та Великої Жовтневої соціалістичної революції (твори М. Островського, В. Катаєва, Б. Горбатова, О. Войченка, Ю. Смолича та ін.)

Крім роману «Юрко Крук», у доробку письменника ще два твори епічного плану. Один з них — повість-казка для дітей «Мандрівники». Автор розповідає у ній про затишну поляну в лісовій гущавині, на якій у тихому спокої ростуть, червивіють і гниють гриби. Та серед них знайшлися відважний гриб і його подружка-печериця, що повстають проти цього гнилого життя — і перемагають. Описи «колективу» бджіл є, по суті, прозорим натяком на соціалістичні форми життя в Радянському Союзі. А поради мандрівного жука перейти «Золотий потічок» і попитати поради у мурах, що живуть по той бік — явний натяк на Збруч та Радянський Союз. Алегоричність твору, писаного в умовах польської цензури (1934 р.), цілком зрозуміла. Жанр казки автор вдало використав для пропаганди радянського способу життя.

Лебединою піснею П. Козланюка стала його друга повість «Весна» (1963). В ній зображується західноукраїнське село після перемоги над фашизмом. За проблематикою та ідейним цілеспрямуванням ця повість нагадує драму Я. Галана «Любов на

світанні». Головний герой повісті — колишній підпільник комуніст Демид Барс. Повернувшись у рідне село після Вітчизняної війни, він розворушує осине куркульське гніздо, що приховує ще у своїх потаємних схронах отруйних шершнів з бандерівських недобитків. Іде смертельна війна очолених Барсом селян з куркулями Реп'яхом і Чухном, з попом Ріпницьким, що раніше служив чотарем «січових стрільців» та колишнім послом сейму адвокатом Гниличкою, який зараз проліз на службу в радянську установу. В цій війні поразка куркульського охвістя неминуча. Переляканий арештом Гнилички, старий Реп'ях забиває сина бандита-бандерівця, сподіваючись нагороди від своїх головорізів-проводирів та розкішного життя після втечі за кордон. Але батько забиває сина не за злочини, а тому, що хоче виплутатись з халепи, у яку неминуче мусив потрапити. Обидва — і син, і батько — оскаженілі потвори серед вільних радянських людей. Їх час безповоротно минув.

Повість насичена роздумами про пекучі проблеми нового шляху західноукраїнського селянства. Яскраво, по-козланюківському звучать діалоги. В повісті «Весна» відчувається зростання майстерності автора в користуванні словом, в сюжетно-композиційних прийомах та створенні літературного образу. На жаль, ця повість лишилась тільки заспівом до широкого епічного полотна, якого автор не встиг розгорнути.

У творах П. Козланюка, — що є своєрідною енциклопедією життя галицьких трудящих першої половини ХХ століття, — злободенних тематикою, політично цілеспрямованих та різноманітних за жанрами — простежується висхідний шлях його до опанування вершин соціалістичного реалізму. Традиції класики і новаторство, збагачене комуністичною ідейністю, злилися у творчості письменника в єдиний міцний моноліт.

Юрій КОБИЛЕЦЬКИЙ

Юрко Крук

ТРИЛОГІЯ

Книга перша

Книга друга

ПРОЛОГ

Гарний, прекрасний край — Покуття українське! З ясного півдня, з рожевого заходу й сходу, обіймає його дужим півперснем високе пасмо Карпатських гір — синіх, мов оте небо погідне. Начебто велетенська хвиляста гребля простягнулась довгим мереживом зелених гір та синіх замріяних верхів. А з півночі знов запашна рівнина піль тікає хвилясто аж ген-ген до краю неба, в безмежжя. Сонце тут падає щедро й стелиться по землі тепло, надійно...

В імлистому серпанку пилку гойдаються моря пшениці й жита, задумливо, мов сосни, шумлять зелені гаї кукурудзи, й розсипаною музикою грають на сонці рябі від зілля трави на сінокосах. Горою ж пурхає щебетом безліч пташок, що їм, мабуть, і назви в людей немає.

Долиною, попід поважно задумливі гори, поміж строкаті килими гаїв, лугів і левад, срібною стрічкою в'ється Прут...

Пливе широко, розмашисто й журливо шепотить водами на бродях, немов оповідає горам і рівнинам якусь одвічну казку. Де-не-де збентежена широчінь його вод розділяється враз на кілька річок — ніби шукає довженими руками вигіднішого місця срібній течії. Знайшовши ж таке, води квапливо еднаються знову в одне широке русло й спокійно плывуть далі до нових перепон-розгалужень. Обабіч Пруту туляться одне до одного тісні села покутські.

Низенькі білі хатки з солом'яними покрівлями, старі, похилені клуні й повітки, завжди гомінкі подвір'я з курми, дітиськами та собаками. Лише де-не-де поміж халуп виростають збиті докупы багацькі хазяйства, мов якісь фортеці серед сірої нужди. А окрай

кожного села стоїть панський двір. Стоїть він насто-
рожено, наче огрядний жандарм у зеленому мундирі.

Та хто ж їх не знає,— сіл надпрутянських?.. Із ву-
зенькими поясочками щонайгіршої землі, із споконвіч-
ними голодними переднівками щороку, з неймовірною
звичкою до всякого холоду-голоду, чорної нужди
і злиднів?..

Добра, весела земля над Прутом, та невеселі під-
гірські села...

Звідусіль оточили їх безмежні панські лани, по-
сідали на спину кожному панській мастки з розкішними
парками, і душать села в ціпких обіймах ланів тих,
гумен і парків.

Десь, оповідають люди, є краще на світі, десь, ка-
жуть, не думають віковічно про одну лише картоплю
і хліб чорний, нетленний,— а тут усе по-старому, по-
давньому: переднівки, ліцитації, вічний голод землі,
вічна праця на несвоїх ланах розлогих.

Тихо, спокійно пливе Прут, чистий у сонці та по-
годі, але лихо селам, коли у горах дощі пройдуть ве-
ликі, коли сині Карпати сльотяною мрякою затягнуть-
ся надовго...

У-у! Тоді Прут жовтий злітає з мокрих гір, як наві-
жений, і мутними, роз'юшеними хвилями цілісеньке
море бурхливо розливає.

І горе тоді оселям понадбережним, горе мізерним
хатам, клуням на чорній обробленій землиці. Люто
ревучи, води змітають хати селянські, мов нікчемні
іграшки, скажено рвуть-шарпають нивки безсилі, мов
та хижа звірина здобич у лісі.

А як уже пройде з гір сіра негода, як уже протові
води знов очистяться на звичайні сріблесті— чорна
розпука і криваві плачі людські бродять обабіч по бе-
регах.

Там, де були раніш доробки селянські,— одні марні
спомини ріжуть повітря чайками; там, де зелені смуж-
ки всміхалися хлібом злидоті,— каміння леденить сер-
ця мужицькі.

О, страшний Прут у негоду бурхливу!

КНИГА ПЕРША

Розділ перший НАРОДЖЕННЯ

Вузька вулиця завітчалася зеленню, мов пастушка, й тиснеться поміж хати, аж сухі плоти розвалює на перегинах... Тут загомонить дітьми, як базаром, там подражнить собак під тином, а там знов на людське подвір'я загляне нишком крізь дірку. Де-не-де вулиця впаде раптом в калюжу, аж оті жаби зарегочуться рейканням.

Але в бідноти воно все на людських очах щоденно, та й немає чого ховати од вулиці. То лиш багачі, мов тими мурами, від села відгороджуються: височенні плоти з терниною та битим склом на острішках, широкі брами з дашками та залізними засувами, злющі чорні собаки аж печінки собі з'їдають на линвах щоночі. І заглядай не заглядай на багацькі достатки — все одно «хирляком» будеш до скону.

...Заходить Мартин у багацьку хвіртку мальовану, і ноги якось угинаються під ним нерішуче. Ех, нехай ті рогаті чорти ходять до них за потребою, не люди!

Десь там під коморою рвуться захрипло люті собаки, але Мартин їх не бачить. Бачить тільки багацькі хати широкі, стодоли, стайні, стоги, стіжки хліба, сіна — маєтки одні, хоч топися. Просто не обійстя людське — гумно панське, онде за липами. На подвір'ї вже аж тісно та душно від цього врожаю багацького, а вони ще довозять з піль до цієї гуці. В правому куті он два вози-гори нав'ючені вівсом — наймити новий стіг вимуровують снопами.

— Помайбі вам! — підійшов Мартин до спрацьованих наймитів.

— Дякувать, дай боже здоров'я, — наймит із воза.

Другий — на стозі — тільки рясний піт рукавом витирає.

— А де ж це газда ваш?.. Нема дома?

— Є, Є... Текле! — гукнув наймит з воза до наймички десь на грядки за стодолюю.— Піді-но до хати й скажи, що... чужий чоловік ось прийшов...

— Гай, гай... Іду! — почув Мартин шорсткий якийсь дівочий голос з грядок.

— О, вона там скаже зараз,— нагнувся наймит за снопом.— Сідайте, вуйку, тим часом на дровітню.

— Ей, та нічого, нічого... — махнув Мартин якомсь, мовби хотів завернути наймичку, що пішла з повідомленням.— Маєтки мої, знаєте, не пропадуть від того, як почекаю трохи... Хай там собі він не перебиває щось, може, через мене...

Він, ніби перед кимсь невидимим, оступається аж під крислату грушу на подвір'ї й крадькома водить очима навколо.

«Отут, гей, маєтків, отут людської праці та кривди,— думає під старою крисанею.— Га-га-га!.. А чоловік ось чорного хліба — та що чорного хліба! Чоловік тієї картоплі пісної щороку спрагнений в хаті... Дивно та прицмокуй лишень! Коні, он четверо, як змії, худоба на толоці гладка, як полози, а курей та качок аж чорно та темно, мов на фільварку в дворі... Отут мед-гаразди від колиски до гробу...»

Мартинові гадки спорхують раптом, як ті курчата з-під коней, бо десь там, перед вікнами, загримів знайомий голос Микити. Щось, чути, на наймичку головач креше словами. Але згодом затихло, й із-за правого кута показала широка лисина багача. Ішов до Мартина розмашисто. Але, минаючи вози з вівсом, багач спинився круто й гаркнув по-хазяйськи на робітників:

— А ви там, господарі славні, може б, трошечки краще порядкували за собою, як ідете в поле. А то у вас тільки так-о: фіть-фіть, аби позбутися, аби, як то кажуть, не тік, поки я не втік... О, ти глянь, скільки тут зерна кури та качки спаскудили.

— Та я ж казав Теклі, щоб позагрібала під возами! — виправдувався наймит.

— А-гуш-ш! — злосно тюкнув багач на стадо курей, що перелякано забили крилами.— Ти казав, еге... Одне, щоб позбутись, все звертає на другого, і чекай лиш роботи од вас... Не допильнуй сам щодня, не доглянь

своїми очима, то й з торбами отак пустите чоловіка!

Микита махнув досадно рукою на вози й владно поколихався до груші.

— Дай боже здоровля,— ще здалеку хитнув головою на привітання Мартинове.— Що ж там скажете гарне, Мартине?

— Біда, пане Микито, що ж би там... Як то звичайно коло нас завжди.

— Га, та біда воно всюди сьогодні на світі божому,— розвів багач руками безпорадно.— Люди грішні, та й нема чого нарікати. Коб, як то кажуть, здоровля в хаті.

— Еге, те, те... А біда була й буде, не загине.

— Погода от що називається,— прекрасна, то й дякуймо богові рано і ввечері. Сіна, знаєте, цього літа — шафран один пахучий.

— Та й овес, бачу, нічого у вас вдався,— виглядає он, мов те золото, важке, зернисте...

Микита підносить з землі один колос вівсяний і пестливо гладить його шорсткими пальцями.

— Овес ніби, правда, немає за що гнівити бога,— говорить багач задоволено.— Зате з пшениці, знаєте, менше потіхи цього року... Що сніп, то головню знайдеш, нехай щезне!

— Воно посуха, видите, кинула таку болу́ на зерно,— вставляє Мартин, щоб тільки сказати щось, як то водиться.

Він журно зітхає після цього і несміливо тре зморшки на лобі.

— А я ось прийшов до вас, пане Микито,— починає по хвилі,— та й не знаю, чи... кгм! Чи, як то говорить...

— Сідайте,— показує багач на коренастий пеньок під грушкою.— Ми ніби не татари в селі — скажете, що за новини... От сядемо й послухаємо.

Посідали обидва. Мартин похапцем якось на пеньок, Микита ж на поламане колесо обік. Напроти вгинались наймити під важкими снопами, а ззаду десь ревів у стайні бугай та погримував жолобом. Коло криниці висока Микитиха гомінко кликала каченят до коритця.

— Тась-тась-тась-та-а-ась! — плескало навкруги повітрям, мов праником.

— Хм, та воно, знаєте, й казати ніщо доброго,— починає Мартин, мов видушує з горла.— Дав бог оце ди-

тину на біду до хати, ну і свіжий клопіт, як самі знаєте. Видаток ніби новий вирискався чоловікові, а тут ані зламаного шеляга при душі. Облітав я вже три вулиці за оцим грошем та й іду ще до вас, чи не зарятували б мене... Воно там ніби дівчинище моє щось у вас уже жала та вишивала вашій газдині, а дасть бог, і це відробимо колись... Чоловік ще, як то говорить, не втікає з села, щоб... кгм!..

Мартин журно замовкає і скромно ховає погляд у листя багацької груші. А Микита, співчутливо ніби, лисою головою похитує без слова. «Жеброта жебротою, прости господи,— навгадь уже знає Мартин думки багачеві.— Землі в них, сказати би, добрими штанами засядеш, хліба щороку не вистачає вже від пилипівки, а воно ось плодиться кожне, мов щурі оті в сміттю...»

— Т-та...— вголос цмокає Микита якось нерадо,— воно і в мене, знаєте, важко тепер за гріш. Син он у школах — потребує щомісяця, купив ще ось півгін у Підбитого «на вільшині»: дайте, каже, хоч пару десятків, щоб хату в борги не продали... Є видатки на кожному кроці. Ну, але почекайте, я подивлюся зараз... Вам скільки? — запитав уже по дорозі до хати.

— Там сім срібних, як ваша ласка... Піп же ж такої такси тримається за хрестини. Ну, а як вам важко, то бодай п'ятчину знайдіть,— порятуйте.

Мартин чекає замислено. Сонце вже паде йому саме на очі, й він устас з пенька звільна. «Хм, важко, каже, за гроші йому... Маєтки ось, аж темно, скрині там понабивані золотом-сріблом, приповідують селом, а він каже: важко!..»

Наймити вже спорожнили довженні вози, й один напуває коней, а другий сміття загібає граблями до стогу. Старечо скрипить журавель над криницею. На вулиці десь сусідка Петриха, «любко солоденька», періщить, чути, бахура, аж у вухах лящить від вереску.

Багач виходить з хати та й руками розводить ще здалеку.

— Ледве-ледве, Мартине,— каже.— Але що може чоловік, те й дає від своєї губи, як то кажуть. Беріть! Ну, а... може б, так завтра ви прийшли або, скажім, дівчину надіслали до сіна «на балки», га?

Мартин бере з рук п'ятку, мов залізо гаряче, й хутко ховає її до жовтої мошонки коло ремня.

— Дякувать вам, пане Микито,— якось бентежить-ся він соромливо.— А до сіна, кажете, отуди «на балки» за попівським?

— Аякже, якже... Вчора скосив ото, ну й погода, дякувать богові, догідна, щоб у руки взяти.

— Ну, ну, вже хтось з нас піде,— обіцяє Мартин.— Бувайте здорові, та й ще раз дякую вам красенько.

— Ідіть здорові!

Глухо калатає багацька хвіртка мальована. Знов сердяться чуйні собаки, десь як би з міха. А вулиця гнеться крутим коліном і тікає від багачів, аж сива курява здіймається у верби.

II

...То, гей, не життя людське — сон один справжній... Землі-бо ген у трьох селах, як у пана, покої ось, як і в дідича,— жий собі безжурно і кругле черево погладжуй. Ані тут клопотів жодних, ані журби ніякої до смерті. Люди все привезуть, люди все принесуть, люди все зроблять на полі і коло хати. Готове йому, як то кажуть, і печене, й варене. Ге, таж не дурень-бо й вигадав таке, що найкраще у світі попові й котові. Хіба ж то ні? Сендзя он чи той езекутор у місті має оту пенсію панську — візьме раз на місяць і чекай першого. А попові ось щодня таки щось капне, як не з цього, то з того... Родяться люди в парохії — несуть йому, дружаться — несуть йому, вмирають — також несуть віковично. Живе на світі з живого і вмерлого, як то говорять.

Мартин рад би вже думати про щось інше — гріх же воно, мабуть, думати так про «служу божого». Але грішні гадки самі якось пхаються в тім'я. Лізуть уперто, мов оті мухи до миски... Одна за другою, одна по через другу товпляться — просто спинити їх чоловік не зуміє.

«О, кури та індики тут яйця та сир їдять з параставів,— покмічує Мартин, як наймичка Настя нашаткувала того цілісіньке сито.— А чоловік чорний та темний ложки пісної скоромини не бачить роками в хаті... Та що вже старому лакомитись — дитина мала в бідного не бачить того яйця місяцями! То як скуштує його в бідняка раз на великдень, то так аж на другий знов

буде їсти. Де хлопів до яєць та сирів тих, коли і малого цвяшка ніхто не дасть йому дарма, коли і солі, і сірників не раз нема за що купити до хати... А тут курей людською працею напихають! Ніби щоб жирні були та на той смак м'ягосенькі до столу... Ех, як то воно на світі!»

Стара кухарка порасться мовчки коло обіду, й тільки блискучі миски та каструлі дзвонять у неї під руками. А Мартинові і скучно, і не терпиться вже чекати годинами в цій кухні задушній: воно ж погода надворі, люди — саме ось на ланах рух із вівсом та ячменем почався! І як не заробиш тепер, з-за літа, то багачі на переднівку сьому шкуру здеруть та злуплять за гарнець хліба!.. А ти от сиди — присядь собі ручки по-панськи!..

«...Гм, та й що вони роблять, попи ці, в покоях цілими днями, що як чоловік прийде до них, то витримують його так-о в кухні півднини? — думає Мартин з того чекання.— Сплять десь, напевно, як оті коти в холодочку... І вночі сплять, і вранці сплять, і пополудні сплять — запухають від подушки... Хе, та й як їм не нудиться отак без роботи, як їм не опротивіє ціле життя своє просипляти!.. Ну, нажереться масно, турботи жодної не знає — сало і тягне до подушки. Так, як безрог тих у мерву, прости господи! Чистісінько так складається. Отак раз на тиждень прийде до церкви, або привезуть, коли болото в негоду, відгалалайкає собі літургію коло...»

У високі двері з покою до кухні хтось легко, розміряно стукає тричі. Кухарка мерщій витирає фартухом руки й біжить в оці двері. Мартин тим часом наслухує уважно, аж густе волосся з вух одгортає. Але звідтіль не чути до кухні. Певно, вже піп прокинувся.

Кухарка по хвилині відчиняє оці високі двері й півшепотом кидає Мартинові:

— Отець кличуть вас... ідіть!

Мартин як-не-як пригладжує пальцями чуприну і з страхом ловить за мосяжну клямку на дверях.

— Слава Йсу Христу! — кидає навгад уже за дверима.

— Навіки слава богові,— чітко відповідає звідкись отець Мелетій.

Кімната холодна, напівзатінена, з вікнами до широкого саду. На вікнах квіти. Стіни пообвішувані яки-

мись рогами, папугами та портретами, й звідусіль лізе на Мартина якась «панськість». Босі ноги скобоче йому якийсь мохнато-шорсткий килим на підлозі. Здається враз, що він наступив на якусь худобину м'яку, і аж боязко йому ворухнутися з місця.

А отець Мелетій стоїть коло блискучого стола з книгами. Молодий, гладкий, кругленький такий, мов оте яблучко на гілляці в саду за вікном. Стоїть просто, усміхнено та благословенно якомсь, мов оті святі на місійних образочках блискучих. Ніби захоче оце — помолиться й до синього неба пір'ячком здійметься, ти й не кліпнеш.

— Ходіть-но, ходіть ближче, Мартине,— розвіває святець Мартинову нерішучість.

Мартин хутко підходить і сухими губами поштиво цілує руку попівську.

— Сідайте,— підсуває піп високе крісло од столу й показує його Мартинові.— Сідайте, сідайте! — заохочує ще раз і сам сідає м'яко.

Мартин хоч-не-хоч сідає на краєць крісла. Йому і дивно, і таки неприємно сидіти отак в панському кріслі. Воно й ворухнутись на ньому непевно (ану ж, хвороба, затріщить і розсиплеться маком під хлопом!), ну, та й величезних босих ніг ніде, хоч гинь, не сховаєш на підлозі... Сидиш, мов на рожні або як на високій вербі людям на посміховище.

— Но-но, з чим же пан бог привів вас, любенький? — ввічливо питається отець Мелетій.

— Прийшов, прошу отця духовного... кгм! Ніби дитину охрестити,— паленіє Мартин засоромлено.

— Ага... Дав бог дівчину чи хлопця?

— Та бахура, бахура, отче, на наші гаразди злиденні.

— Дякуйте богові, Мартине, і не журіться. Буде вам потіха на старість, а дав бог, кажуть, діти, то дасть і на діти.

— О-ой, потіха вже нам, потіха! — зітхає Мартин журливо.— Часи тепер такі, що якраз потіха для бідного... Що там казати!

— Не гнівить пана бога, Мартине, бо воно все на світі в руках його святих, усемогучих. Дбає він, видите, за оту мушку маленьку на стеблині, ну, і за наших дітей не забуде... Молім тільки, грішні, за ласку його небесну...

Отець Мелетій підносить білу руку, мов на проповідниці в церкві, й зводить очі вгору на блискучу лампу під стелею. В церкві над проповідницею намальований грізний Саваоф з цілим світом у жмені.

— Ну, але...— мнеться Мартин,— скажіть, панотче, скільки належить вам за хрестини?

Мовчанка. Мартин вичікуюче в мошонці довбеться, а піп, ніби заклопотано, книжки на столі перекидає. Вкінці говорить лагідно:

— Належить, гм!.. Як звичайно, Мартине... Що платять люди, те і ви вже дасте. Десятчину,— закінчує ніби знехота.

Мартин глибоко зітхає й обережно встає з крісла.

— А я просив би вас, отче,— говорить, і голос йому рветься тремтяче,— просив би вас, отче духовний, спустити щось мені з цього... Такий тяжкий час нині, така, отче, голінь та нужда в хаті, що — гинь! — не вирвеш ніде того гроша тяжкого...

Отець Мелетій солоденько розводить руками над столом.

— Не можу, любий, ніяк не можу... В мене також є діти, в мене так само, як і в людей, не легко...

— Хоч пару срібних, панотче! Десятку нині вирвати у селі — бий головою об стіну, не дістанеш!

— Скрізь тепер тяжко, любенький... Одному те допікає, а другому — інше. На те ми і люди грішні, щоб карав нас всевишній, випробовував у цьому житті нашому, дочасному...

— Хе, а я вже-таки стоятиму тут, отче, і не вступлюся, доки не спустите щось біди моїй...

— Ну, що я пораджу з вами,— бентежиться отець грохи сердито,— що, кажу, пораджу з людьми, як... як...

Він так і не докінчує про людей і рвучко встає з крісла.

— Ну, дасте, Мартине, сім срібних, і господь святий з вами,— рішуче махає рукою.— Тільки тее... це вже найнижча ціна, мусите знати. Отже, не говоріть нікому — я тільки для вас це роблю.

— Добре, добре...

Мартин тремтливо, ніби винувато, виймає кругленьку п'ятку й обережно кладе її на стіл.

— А два срібних то я вже хіба відроблю вам, отче,— говорить стурбовано.

— Ну, бачите, ну й бачите, люди,— роздратовано тріпає піп руками.— І що, що, на бога, тут порадиш із вами?!

Мартин винувато мовчить і тільки журно дивиться кудись в сад.

— Ну, ну, хай уже буде,— нарешті погоджується отець Мелетій.— Чотири дні відмолотите мені, Мартине.

— Добре, добре, дякую вам, панотче! — Мартин знову поцілував м'яку руку попівську.— Будьте здорові!

— Ідіть з богом... А дитину хай принесуть завтра до церкви.

Мартин вислизнув з кімнати, мов із парні. Хапнув з лавки у кухні капелюх і вийшов надвір чимскоріш... Треба ж іще бігти на панський лан до ячменю.

«Коли ж я те все відроблю, бідний світе! — бився з гадками дорогою.— Вічно відробляй тільки, а собі так і не стає часу заробити щось із-за літа... Лесеві он за дрова винен, Данилові — за міх картоплі ще чекає робота, з двора ось дівчинице не вилазить уже цілими тижнями... А тут знов Микита наставився, на процент для каси треба буде десь, хоч гинь, заробити, з попом от свіжина вирискалась — ха-ха-ха-а-а... Розривайся й начетверо, то не зарадиш біді».

Сонце клонилося вже до росохатих панських лип ген-ген у парку й робило з Мартина велетня на сірій тині. Коли б такий хлопище встав ненароком та затиснув п'ястук тяженний... О! Кожний ворог пищав би, мов та миша на току.

III

Мокрина якось зволіклася передчасно з постелі. Нема коли лежати після родів, ого... Вродилось, боже прости, в саму гарячу пору, коли треба і без дитини розриватись начетверо. І в полі горить, і коло хати чекає. О-ой, полежиц, полежиц, немого, в таких гараздах чорних... Хата ось мов той хлів, коноплі вже, мабуть, горобці доїдають, а зароблений льон онде стоїть уже два тижні незаможений — доведеться, бідний світе, в самісіньку стужу з ним бабратись, щоб була якась dranka на плечі...

Не ходить чоловік з примусу — рачки лазить по хаті. У крижах тягне щось мотузками, тяжка голова самотокою крутиться, а ноги ось мов підвалило чимось... Щохвилі мусиш присідати хоч-не-хоч, щохвилі туман якийсь голову застеляє. І якби не сів чоловік миттю та не відпочив трішки, то так і впав би, здається, поліном серед хати. Але й посидькувати нема часу багато... Старий он з Марією від світанку на лану на-тще працюють — треба хутчій обід якийсь зварити та дитиною послати.

— Оленко!

— Га?

— Кинь-но, небого, миски та скоч раз-два на город жменю кропу й петрушки нарви!

Чорноока Оленка кидає мовчки миски з рук і біжить на город. Мати присідає на лаву втомлено... Дівчурові на сьомий пішло від середопістя — є вже сяка-така поміч у хаті. В бідного воно вже з маленького не бачить ясного світу. Як запряжуть небожа змалку, так аж до скону не розігнеться. Та хоч дитина в роботі, а все ж як не допильнуєш сама, то так і втопишся в нехлюйстві. Полежала ось дві неповних доби на постелі, а хата — наче все літо не доглядав за нею...

Ох, як лупає в костях, лиш ворухнуся! Мовби хтось камінням обвалив ціле тіло... І пощо ті дітиська родяться в бідних на чорну та темну годину? Хай би от у багачів лиш на світ приходили, хай би панії родили їх щороку. Вони ж і час мають щоднини, і гроші та силу на це, і всякі розкоші для дитини. Тільки роди на забавку... Але в панів та багачів усюди дітей тих, як капнуло в посуху, а в бідного тим часом що не рік, то прорік, як то кажуть. Шосте оце сама на світ приводжу... Якби не умирали потроху, то б уже в хаті не помістилися. Колінами хіба годувати їх усіх багачам на поштурханці... О-ой діти, діти!

Щербатий горнець у печі википів трохи, треба долити на юшку. Та води в діжці не вистачає, а Мокрина і не «виведена», і таки не долізла б ще до криниці на вулицю.

— Оленко!

— Що, мамо?

— Піди ще, небого, води принеси до хати.

— Йо-ой... а я ще, мамо, не годна витягнути відро

з криниці... Та й ключка тікає так високо, що я не можу зловити.

— Біжи, біжи,— витягнеш... За ключкою вилізь на пліт, але вважай — не впадь! — та й візьми обидва відра з собою. Одним будеш витягати потрошечку воду і зливати до другого. Не бери тільки повне, бо не затягнеш до хати!

— Гай, гай, я тільки по цей-о обруч зачерпну.

Мокрина підкидає до жару хмиз і хоче піднести до печі великий казан картопель. Але раптом їй робиться слабо, й вона так і присідає на поріг.

— Ігі, як померкло в очах! — оперлась плічми до одвірка.— Х-ха, спливає та сила з чоловіка рік за роком, мов віск теплий зо свічки... І гаруєш волом, і ночей не спиш, і не їси масно, і рук уже своїх не чуєш від роботи — і ніколи отої біди не проженеш від хати... Сама ось людської запасчини вже роками на собі не бачу, старий на святця облетівся, Марія он — сором уже між людей вийти в неділю в старому дрантю... Ге, а цей собі приповідає на проповіді в церкві: «Гріх, каже, за дітей не старатися, люди, бо діти, каже, росичка божа... Плодьтеся і множьтея, каже, господь наказує...»

...Ой, плодсья якраз на гаразди оці наші!.. Воно-то правда, що діти ці — «божа росичка» для тих, що в розкошах та достатках купаються, але скільки-то муки чоловікові дивитись не раз на злидні і поневіряння своєї крові! От хоча б — недалеко йти — той Андрій Проців онде на городах... Боявся, кажуть, влетіти в дітлашню в своїх нестатках, молодим бувши, і признався, дурень, попові до цього на сповіді. Старий ще піп, небіжчик, оповідають, мало його хрестом не вбив за таке в церкві, послав аж десь до Сучави на відпуст «за покуту» та ще велів тоді цю богородицю з гіпсу купити на престіл за «гріхи самолюбні»... А потім як посипались діти в Андріїхи, як присіла черва бідолаха, та так аж погрибів уже он з біди та з нужди. Хату продаватимуть за борги скоро. Андріїха, кажуть, ось-ось осиротить, з лежі, дрібноту, а старші всюди багачам кути витирають, аж погорбатіли вже, небожата... А піп каже — гріх!..

Оленка приносить воду захекана й допомагає матері тяжкий казан висадити на припічок. Картопля вже зварилася, слава богу, треба ще той борщ чимось підбити.

— Оленко, нашаткуй ще, дитино, кропиви куркам і побіжи до вуйни Матвіїхи писаного жбанка позич — нестимеш зараз обід на Сокільське!

— Ой-йой-йой-йой-ой!..— кривиться дівчина кисло.— Аж так далеко?

— Ну, ну, не віддувай губи, підеш... Ти ж бачиш, що я ось ледве волочу ноги по хаті і нема кому їсти понести!

— Я навіть не ходила ще ніколи сама на Сокільське!

— Знайдеш, знайдеш, не бійся... Тепер у полі на-роду, як маку, і кожний тебе справить, куди треба...

— Ихм, ихм!..

— Гай, гай, не хникай, тільки звивайся!.. Слухай, позич іще півбохонця хліба у вуйни, може, не стане їм на підвечірок потім...

Оленка тріскає дверима. У печі збігає щойно підбитий молоком борщ круп'яний (ах, богу дякувати, що хоч на коровину оту стягнулись недавно!), а в колісці починає дитина кутекати. Мокрина хутчій відсуває горнець і біжить до дитини: «Коб ще дало хоч обід до-капарити та приладити дівчині!» Вона, нахилившись, дає дитинчаті грудь, щоб приспати ще на годиночку. Поки маленьке заспокоює ссе, перервана нитка гадок знову в'яжуться у мізку Мокрини.

...Діти справді «роса» для бідних,— але та, що очі їм виїдає. Кожна, кожна панюся, скільки не бачиш їх, народить собі одне — найбільше двоє на всі маєтки, а потім — нема, і вже. І не бійся, попи не кажуть їм фігуру купувати та аж по Сучавах ходити «за самолюбство»!.. А ти, дурний хлопе, роди і роди, бо гріх, каже, дітей боятись, що потім, напевно, кості твої про-клинатимуть за те, що сплодила їх на горе-нужду...

...Та що пани, а наші багачки не знають хіба щось проти дітей? Не роблять собі якусь там кольку по докторах, щоб ґрунтець не ділити та труду з дітьми не мати?.. Он дзюдзюриста Катерина Софрониха сама червона, мов той кавун бессарабський, а вродила тільки одну дитину на весь маєток... Ну, а Єлена пультката, а Микитиха, а Палагниця — «святий боженьку» — багато дітей народила? Хоч одна має шестеро? Ге, а в церкві вони — перші мироносиці до свічок та причастя і не бояться гріха за самолюбство!.. Так, бо воно хто

пан і маєтний на світі, той і рай собі купить у ксьондза — той і в захристії живим лізе на небо щосвята, як цей Гаврило Кандюх, що бідних дітей Орленюччих осиротив від землі хитромудро... Ой світе!

Мокрина обережно встає з-над колиски і знов по-рається коло печі. Руки її тремтять, все тіло, мов потовчене, ніє — але нема часу лягти. Треба вже раз дівчину висилати в поле з обідом, треба ось у хаті поспрятувати, треба огірків наквасити, треба он до дранок братись латати... Де вже тим «треба» кінець буде! Отак, напевно, й очі свої закрие чоловік на роботі... Е-е-ех, крижі ці, матінко рідна, як тягнуть!

IV

— Іди, Оленко, стежкою просто аж до корчми за ставом, а потім пройдеш цісарську дорогу й підеш польовою доріжкою до переїзду на колії. За переїздом пустишся попри нивки і вийдеш на польову панську дорогу. Там буде два ряди верб, побачиш. Вони тебе заведуть просто на Сокільське, а там уже спитаєш людей, де наші. Вважай тільки, небого, на машину, як переходитимеш колію, і гляди борщу не розхлюпай дорогою.

— Ні, ні, ви тільки жбанок міцно заткайте!

Оленка бере обіруч харчі й іде на стежку до полів. Спочатку біжить між буйною кукурудзою, а потім вибігає з городів на майдан і просторі панські сінокоси. Ген-ген чорніє облупана корчма за ставом. Якби то так був час та не обід цей тягнути — можна б собі чудесних зелених «русалок» над ставом наловити.

На сінокосі наздоганяє Оленку вуйна Калина Греблючка. Вона несе в обидвох руках обід і довгі граблі, а на плечах дві в'язки перевесел вогких, перев'язаних крайкою. Ця вуйна має тільки город коло млина та дві дівки «на відданні» і завжди голосно на бога лається, коли кукурудза не вродить.

— А ти куди, небого? — питає вона Оленку.

— На Сокільське... Несу обід татові і Марії.

— Дивись, то йдемо разом обидві... А що, мама лежать?

— Ей, де, ще зранку встали.

— Гм... а що там у вас? Уже до хресту ходили?

— Ще вчора рано ходили,— Юрко в нас є такий масьопенький.

— Ага. А хто ж вам до хресту носив учора?.. Ей, уважай, уважай, любонько, бо геть тобі хлюпається з горщика!

— Юрка?..— Оленка поправила мерщій горщик з борцем.— В куми ходив тітчин Панас та й Григорчиха — сусідка.

— Тітчин Панас та й Григорчиха, кажеш, були за кумів... Ну, а хрестини якісь робили в хаті? Приймали людей?..

— Не-е.

— Навіть кумів та сусід не приймали?

— Ні, та де! Нема звідки робити хрестини... Тато кажуть, що й так уже впали у борги та й — стид, кажуть, не стид, але на це вже не заріжуться... Виросте, кажуть, і без хрестинів, коби хліба настарчив.

— Х-хе, ото раз... То без хрестинів Юрко ваш буде?

— А без..

Хвилину йдуть мовчки. Вуйна Калина вперед, а Оленка за нею. В молоденькій отаві стрибають сірі коники й цокочуть якісь комахи невидимі. Ген, коло стогів, походжає собі високий бузько, мов той економ у чоботях блискучих. По цісарській он шмигнуло авто, мов дідько, і втопило всі тополі та корчму в хмарі сивої куряви. От груша, і зараз стежка бігтиме попри став із лепехою та «русалками» блискучими.

Коло груші вуйна Калина опирає в'язку до сухої гілляки й переставляє її на друге плече понад голову. Оленка тим часом одпочиває трошки. І згодом знов ідуть далі.

— Ну, а ти любиш Юрка, Оленко? — питає вуйна.

— Е-е-е...— зітхає якомсь Оленка.— То ж треба буде бавити його тепер цілими днями... Хто ж у нас бавити його буде?

— А так... Треба, небого, помагати щось у хаті, ти вже-таки величенька, нівроку.

— І-і, я вже до школи мушу йти за три тижні, бідна головонько!

— А видиш! До школи вже, а боїшся дитину бавити.

— Та ні, я не боюся, вуйно... Мама скажуть, що треба, то вже треба. Хто прийде бавити його за мене?..

Знов ідуть мовчки. В комишах шелестять «русалки» золотистими крильцями, а на воді он лапасте латаття з квітками. Тут і там плюскає голосно риба на плесі. Десь у водоростях квакає жаба. Вітру ні рисочки, і сонце пече, мов найнялося.

Стежка забігає раптом у Гершків ячмінь і вибігає аж на корчмищі брудному. Звідси перескакує махом тверду цісарську дорогу і падає в порохи на польовій доріжці. Коло корчми двоє селян у довженних сорочках по коліна, ніби в жіночих. А на мураві Герщика панчохи плете в холодочку. Порох під ногами теплий, як попіл, аж любо лоскоче м'якота пальці.

— А в нас, вуйно, ввечері така була сварня в хаті, що аж,— починає раптом Оленка.

— Маєш... а то чого?

— Ну, бо наша Марія заголосила, що вже цієї дитини не треба було в хаті, мама прискіпались до тата з язиком, а тато їли, їли без слова, а потім тріснули миску аж під поріг, і тоді зробився такий галас у хаті, що хай господь рятує.

— Дивись, а чого ж ця ваша Марія така люта?

— А-а, бо вона не має ні хустки, ані чобіт про свято, та й тому плаче... Все, каже, вічно тільки відробляй, відробляй і відробляй багачам оці борги безкоштовно...

— Умгу! Ну, а тато і мама що їй казали?

— Та що!.. Мама плакали потім, а тато: «Ну, то заріжте мене! — скрикнули...— Їсть мене, кажуть, уже всяка колька відмалечку, та й ви ще, кажуть, скуси, доїдаєте, грім би вас луснув!»

— Охо-хо! — зітхнула голосно вуйна Калина.

Мовчки перейшли переїзд на колії й пішли повз нивки. Ще кусень — і будуть на панській дорозі. Он уже навіть видніють два ряди верб кучерявих. Оленка втомилась-таки добре й ледь-ледь успіває вже за вуйною. Коли б не в обидвох руках горшки ці — зміняла б руки...

На нивках людей мало, та й нивки ці якось порідшали неначе. Де-не-де тільки на полі зеленіють ще широкі плахти нескошених багацьких вівсів та вузькі пояски людської кукурудзи й картоплі. Вуйна Калина знає всі нивки, як «отченаш», і коло кожної може приповісти щось словом-двома.

Зате Сокільське аж кипить людьми. Тут жнуть серпами, а там косять високий ячмінь — рвуться вперед загонами людиська, наче зубами цей лан кусають. За людьми то лежать густо покоси, то жовті снопи, то знов виростають, мов військо, копи з кудлатими шапками.

— Боже вам помага-а-ай!

— Дякувать, дякувать,— махають брилями.

Доріжка біжить попри лан. Он стоїть кущ, де грім ударив тогідь Якимиху, небіжку,— оповідає вуйна Калина... Он панський польовий Гурман ходить з палюгою між копами... Вуйна Калина повертає враз на стерню і каже до Оленки:

— Ну, я, небого, сюди... А ти йди, любко, аж у кінець — твої, певно, з долини захопили. Он за кущем сусід ваш Матвій — підійди та спитайся, де тато.

Оленка хвилиночку відпочиває сама і йде далі. Ось, недалеко зовсім, нюшкують щось коло кіп руді панські собаки — з польовим, мабуть, вибігли... Коби хоч сюди не пригнались, чортезні! Оленка минає боязко кущ — смерть Якимишину — й розглядається, де цей Матвій загін захопив. Але Матвія вона не бачить, натомість ген-ген, аж між копами, яскраво блискає Маріїна хустка вишнева. Ага!.. Оленка звертає праворуч і йде навпростець до хустини. Ех, як ця колюча стерня ноги шпигає!..

Розділ другий

ДИТИНСТВО

Так народився в Світанківцях Юрко Крук, Мартинів...

Народився «в хлібах», коли й горобець голий — багатий. Того року розбіглися слухи про те, що малий «апонець» та на величезного «москаля» підняв зачіпливу руку. І того ж року село затягнулося в тяжкий процес з паном Косінським з-за прадідного громадського пасовища «вигони», що він задумав нараз відібрати від села по якомусь там панському праву шахрайському.

А Юрко ріс, як звичайно,— як усі діти росли навколо. Ссав собі цицьку й кричав раз у раз. Йому затикали крик гумовою «пипкою» і так гойдали в колиці, аж старий сволок тріщав у в'язаннях. Одного разу — перед різдвом це було — колиска якомсь урвалася од сволока і так гажнула об землю, що аж усе-всьє лахміття фуркнуло з неї під лаву. Думали вже всі, що Юркові кінець, бідна головонько, але не на багача натрапило: дитина тільки занімала з остраху щось на три дні.

Інокли, як Юрко не давав спати цілі ночі, кликали бабу Гап'ючку «нічниці» відганяти. Вона тоді з довгою церемонією гасила на воді вуглики, мила «на відлів» дитину й давала їй пити води тієї, примовляючи водночас: «Щоб ці нічниці пощезали так з хати, як щезає роса від сонця увечері і зранку до схід сонця... Згинь, пропади на ліси, на дебри безлюдні». Потім наказувала Мокрині обмивати Юрка сім днів свяченою водою і зілля — дрімлюха — під подушку класти. Мартин кожний раз злостився «задармо бабі шістку давати», але ж лікаря не привезеш із міста.

Влітку Юрко вже їв хліб, і Оленка таскала його на вулицю щоднини. Тут Юрко сидів у поросі, сміявся та кричав напереміну. Він хватав усе руками і запихав у рот. Їв бур'яни, їв глину, їв чорні «бобирки» овечі, хотів раз навіть черв'яка дохлого з'їсти, та вчасно по руці бацнули. Коли ж «єрепенився» так на цілу губу, що не було з ним витримки, тоді брали його в ряднину і гойдали в повітрі, доки не засне силоміць.

Восени він якомсь об'ївся солодких грушок і заслаб не на жарти.

— Вроки хтось кинув,— сказала баба Гап'ючка авторитетно.— Олово ось показує виразно — негідниця якась очима таке кинула на дитину. Давайте йому вару з сушених черниць та й цією водою свяченою обмивайте.

Та це не помагало. Юрко горів щораз сильніше. Оленка мусила сидіти, наче прикута до колиски, а Мокрина вже навіть жовтеньку свічку купила про всяке. Ніби хто його знає!..

— От іще цього бракує! — журився Мартин ночами.— Умре, бідний світе, нині-завтра, і знов у борги лізь на похорони та поминки...

Але Юрко не зробив батькам клопоту. Три тижні

він відлежав ось-ось над гробиком і на четвертий вже посміхнувся блідо до матері. Помалу-малу прийшла дитина до себе на осінньому сонці, а за зиму таки добре від'їлася.

А влітку Юрко ледве не втопився в потоці.

Ху! Отож-то би клопоту було Мартинові на стару голову хлопську... Ха-ха-ха-а-а!

То насамперед з тими жандармами,— нехай щезнуть,— мав би чоловік справу. Мартин добре уявляв собі, як воно могло бути: ледве долазиш, небоже, з тієї косовиці увечері, а в хаті потіха — сидить на лаві жандарище вусатий і тою фузією¹ настобурченою мало що стелі не вивалює.

— А ви, Мартине Круку, як дітей своїх пильнуєте? — показав би на закостенілого утопленика під образами.— То ти, сякий-такий, догляду вже за ним не маєш? То ти бахура свого на дітиськів малих залишаєш, щоб вони по потоках його тягали?!

— Ой падоньку! — сплеснув би тільки ошелешений Мартин.— Та де ж нам, пане, тих пістунок-нянчок до дітиськів набрати?.. Хіба ж хто їх, чортів, по калюжах бовтатись посилає?!

А жандарм, ланцюжки з жовтої торби виймаючи:

— Ну, давайте, Мартине, руки в оці бранзолети блискучі — відведу вас на цісарський суд до міста, щоб знали, як рідних дітей пильнувати...

— А гей, та що ж я, паноньку, винен, що винен?..— тетерів би Мартин у кайданах.— Хіба ж то я посилав дітей у потік? І говорили, і наказували щодня чортицю!.. Чи в наших гараздах, пане, можна старому руки закласти і сісти собі влітку коло дитини?

— Ну, ну,— квапив би жандарм,— не відпирайся передо мною, чоловіче. В суді перед панами матимеш час відговорюватись.

Отак би жандарм. Адже ж так самісінько було торік із Данилом Ткачуком через бахура. Понесла, бач, чортів аж над ріку лиха година і там заставила купатись на клопіт. Ну, діти дітьми: скупалися і додому вернулися, а про Данилового та й байдуже. Ввечері старі — де дитина? — а по дитині й слід застиг коло хати. Шукали бахура скрізь цілу ніч, а на другий день полоницькі люди аж на своєму броді витягли тіло... І як узяли потім жандарми Данила з хати, так, небо-рака, й дониньки ще їсть сирі мури камінні.

А хіба ж з Мартином було б інакше, лихого не згадувати?.. Таке ж точ-у-точ. Узяв би жандарм чоловіка на ланцюжки і — до в'їта, на глум і наругу.

— Давайте, пане начальнику, підводу,— арештанта ось мушу в місто повезти!

А багачі б зараз, зіркаті: а що? а як? а за віщо?..

— Дітей, жеброта, плодить і топить у потоці.

Вранці повезли б, закованого, до криміналу селами та й си-и-ди, чорний мурине, серед літа й роботи!

Бррр!

— Е-ех... з тим непослухом! — вилаявся Мартин ще з порога.— Хапни, стара, який патик гудзоватий і си-пни тій шельмі, щоб аж до гробної дошки затирила, як бавити дитину!

Дістала тоді Оленка. Не ломакою — поліном біла «дівку» Мокрина. Біла, може, й задарма Оленку — Юрка он краще б збудили та полінякою вибили. А то він спить собі байдужісінько, мов панич недоторканий, а її б'ють, як у бубон. Хіба ж вона винна, що він такий чорт неслухняний?!

Вона ж щодень на вулиці та на вулиці з Юрком-непослухом. А дівчата ходять у потік купатися. Скортіло раз і їй у воді поплюскатись. Взяла Юрка на плечі (хіба ж то він хоче йти сам, ногами?) і винесла над потік, чортяку.

— Сиди тут, дурню, на березі,— сказала,— і не рухайся з місця.

Назбирала йому білих камінчиків і навіть свій кусень яблука віддала, щоб заспокоївся хоч на хвилинку. Але тільки розібралась вона і скочила у воду до дівчат, як Юрко так і зайшовся криком на березі:

— І я хочу у водицку! І я хочу у водицку!..

— Та де ж тобі сюди, ти ще маленький,— сердито відраджувала Оленка.— Посидь там ще трошечки, я тобі потім кусник пирога з бринзою випрошу в Доцьки.

— Не хочу, у водицку я хочу! — вперся крикач ротатий.— Ну, візьми-и-и!

— А, хай іде,— порадили дівчата.— Будемо його пильнувати, а вода тепер тепла.

Ну, добре. Оленка стягнула з Юрка сорочину й запровадила у воду задоволеного. Та... коби ж був, чорт, купався там, де вони,— на брідку! А то він погнався,

хороба, за якимсь метеликом дурним і попав у саме «буркало» під берегом... Плюснув туди — тільки забудькало над ним широкими кругами. А діти повтікали мерщій на берег з криком:

— Юрко втопився! Юрко втопився!

Щастя, що Василь Захарчук якраз ішов у поле з косяю. Він скочив хутчій у буркало, як був, убраний і витягнув Юрка на берег неживого. Дітиська тільки заохали навкруги, а Василь став теліпати Юрком. За хвилину Юрко булькнув водою, наче з плящини, і скоро заголосив перелякано. Тоді Василь нарвав хутко кропиви під берегом і всіх дітиськів — по литках! по литках!..

— А ти,— каже,— не підеш звідси, від води, на три милі?!

Оленка дотягнула потім Юрка до хати, і було би все тихо, якби той Василь не стрінув був вуйка Матвія на панських мочарах. Василь похвалився Матвієві, а той сказав батькові — і ось на тобі за свинтуха неслухняного. Він собі спить, мовби й нічого, наче Оленка втопила його навмисне, бо поліна ось захотіла страшенно!

II

Юркові вже три роки. Він знає вже чимало вуйків та тіток чужих і страшенно боїться вовняних рукавиць з одним пальцем. А найгірша біда Юркові — той Штефан Яблонюк з-за млинівки... Взимку Штефан часто приходиться попросити в батька і ще з порога экзаменує Юрка:

— Ти, чоловіче, як звешся?

— Юрко Крук, Мартинів.

— А що ти їв нині?

— Колочену картоплю з олією та й борщ з квасолею.

— Ага... А бив хтось чи ще не бив нині за пусту шкіру?

— Марія три рази бахнула віником за ті дурні книжки Оленчині.

— Е-е, мало... в нас більше б'ють за пустощі. Ну, а чим ти, братику, будеш, як виростеш?

— Професором.

(Отець Мелетій сказав якось, що в Юрка очі розумні і він буде вчитися добре... Відтоді його «професором» в хаті прозвали).

— Диви! То день добрий, пане професоре... Злізайте-но з печі чимскоріше, я ось цукерків вам приніс, червоненьких.

Юркові таке не першина. Він і боїться кожний раз, ну й солодкі цукерки жалко пропустити. А коли він зсковзує з печі на землю,— Штефан миттю натягає волохаті рукавиці на руки і до Юрка, мов чорний рак величезними клешнями. Брр! Як це страшно... Юркові часто сняться ці рукавиці. Взагалі той Штефан якийсь чудернацький. Навесні ріка частенько прориває греблю Шмульткові-млинареві, й Штефан тоді ходить людей на роботу скликати. Але він не заходить тоді до Мартинової хати — стає тільки під вікном, мов десятник громадський, і говорить якось по складах, наче Оленка, коли вірші з книжок вивчає:

— Пане Мартіне,
Прошу на греблю...
Платять п'ять шісток,
Дві чарки горівки;
Хто не п'є горівку,
Тому буде заплачено.

І йде до другої хати. Батько ж усякий раз ходить на греблю й приносить до хати щовечора щість крейцарів «мамі на сіль», замість тої горівки. Бо батько горівки не п'є зроду-віку.

Боїться ще Юрко «дикої баби» в кукурудзі і на город сам, без компанії, не виходить. Він лазить весь день по вуличних баюрах з «отими сновидами пустими» і приходиться завжди такий до хати, що тільки бий билнем. Ні обличчя, ні очей не впізнати на ньому. Сорочина вся в тванюці масній, а руки та ноги забруднені, просто кров'ю спливають — так потріскали від вітру.

Коли корова заяловиться вдома, а Юркові хочеться молока, він мовчки бере тоді квартиру й біжить до напашки¹ — Григорчихи.

— Дайте, нанашко, молока,— каже просто у хаті.

А хатні раз у раз йому на таке:

— Ми ще не здоїли бика.

Проте дають, звичайно, молока дрібку, бо «він, кумо Мартинихо, зараз губу якось так закопилює, мов той

війт підбродецький жовті халяви на чоботях»... Правда, інколи Юрко зовсім не за молоком приходять до нанашки — він хоче тільки чорної сучки «позичити» gratis. Але старий Григорко знає вже добре, як Юрко «грається» з сучкою, і не дає, коли є вдома.

— Іди, іди,— каже, покашлюючи (Григорко все кашляє).— Вже я тебе, голубе, знаю не віднині...

Але Юрко нишком просить нанашку «сльозами», й вона дає йому цуценя крадькома.

— Тільки дивися, бахуре пустий, не кинь її знову в тванюку! — наказує йому завжди.

— Ні, ні, не бійтесь.

...Також говорити таке — а де ж би він кинув сьогодні!.. Юрко несе сучку додому на подвір'я й тут якийсь час грається любо: запрягає сучку в усяке мотуззя і примушує її коритце з глиною возити. Але сучці хутко набридають Юркові вигадки, ну та й самого «фірмана» цуценя злостить. Він тащить неслухняну на вулицю аж під Пилипів курник і кидає її в смердючу гноївку. На!.. Сучка скавулить жалібно й барахтається в болоті, а Юрко втікає мерщій додому й днів зо три не показується до Григорчихи.

Восени якось Юрко знов приніс Мартинові свіжу «потіху» до хати...

Зійшлася десь на подвір'ї в Михайла «кумпанія» і давай на стіг лазити та стрибати на землю. Ану, хто краще вміє стрибати... Стрибали отак, пустуни, стрибали — і ввечері Юрко вже ледве доліз скоцюрблений до хати.

— Ой болить, мамо! Ой болить...

— Що болить?

— Та черево болить! Ой болить, болить!

Привели бабу Гап'ючку до малого. Подивилась стара, обмацала пальцями черевину.

— Золотник,— каже,— вискочив з середини... Буде, Мартинихо, біда, треба горнець прикладати й маслом щодня мастити черевину... Добре ще,— каже,— що наверх пупом не виліз!

Гарне добро!.. Вистрибав собі шибеник півтора місяця хвороби тяжкої, і одна тільки баба Гап'ючка коштувала Мокрині шість гарців муки од власної губи!

Юрко на печі знудився...

На жердку вішались руками й ногами обриднє скоро, коли цього не забороняють, а надвір же не втечеш босий поковзатись. І не пустять, і таки зашпори босі ноги щипають. Коли б так батько захотів дати Юркові свої чоботи... Але ні, він не дасть чобіт рвати на ковзанках. Мати ось, може, й дала б свої Юркові, але ж в маминих «шкрабах» Оленка ходить до школи. А ти сиди вічно босий на печі...

Юрко лягає на печі долілиць і шниряє згори очима по хаті. Ага! Коли б у хаті нікого не було, він би їх ще раз приміряв. Він знає, де вони лежать: у зеленій скрині за подушками під святковою одежею... Нові-сінькі такі, повісняні, червоною кривулькою обкинуті внизу... Щоправда, скриня замкнена й ключ аж ген-ген на полиці під стелею — але і з цим би якось порадив собі Юрко. Го-го, влітку він уже вилазив аж на дуплаву вербу коло воріт за горобцями... Що там дурна полиця! Взяв би отак стільчик з-під печі, поставив його на лаву, виліз і ключ гачком з полиці: ф-фіть! От вже і одімкнув скриню.

Еге, якби ж то літо! Але за вікном зима, і всі сидять у хаті. Мокрина пряде кужіль у запічку. Марія кожний день щось шиє коло вікна «на люди», а Мартин знов з околотом та широкою матою розложився на цілу хату. Коли ж Юрко стрибнув було весело в околіт з печі, то Мартин гримнув на нього сердито:

— А вже тобі шкіра свербить на печі?.. Вже не знаходиш місця на пусту голову?

Отакє. Ані тобі гратись нічим, ані навіть побігати по хаті. З постелі гонить мама веретенем, од вікна Марійка шпигає, щоб не заслонював, а на землі от батько зробив з хати клуню...

— Мамо! Мамо! — починає Юрко як «возом везти» на печі.

Мокрина й не дивиться на піч. Всі вони собі щось гуторять, а про нього й байдуже.

— Мамо! Хн, хн, хн!.. — нарочито зачинає Юрко хникати вголос.

— Ну й чого ти? — повергається мати нарешті. — Чого нудиш? Дивись, паскуднику, як заповзався глеєм! Цілу піч забрав на сорочку... Ой ти!..

Юрко на мить затихає і злісно стріпує сорочку руками.

— Та не роби порошу в хаті, чорте замурзаний! — кричить од вікна Марія.

— Ей! — зводиться батько з соломи. — А ти, мой, сядеш тихо чи ні?!

Юрко хутчій ховається за комин і мовчить кілька хвилин. Хай уже втихне у хаті. Хай знову візьметься батько за мату.

На вікні — видно з печі — тане прозорий лід на шибках, і його можна б собі відколоти ножем пару кришталиків. Можна б також і того довгого «сопля» із стріхи зірвати собі, коли б то батька не було в хаті. Лід хрупати — страшенно смачно, та батько сердиться на таке.

— Нажреться, — каже, — льоду, а потім гавкає мені цілу ніч кашлем над головою.

Прикро... Юрко ще хвилину збиває думками густий, цвяшкуватий іній з кудлатих дерев, що за вікнами, та згодом зелена скриня за подушками знову лізе йому клином у голову.

— Мамо!

— Чого?

Він хвилину вагається і притишено:

— Штани мені витягніть із скрині.

— Х-хе, теж забаганка стрельнула в голову!

— Покажіть, мамо!

— То ж на літо! Нащо їх тобі на піч?

— Ще тільки один раз-разочок приміряти дайте.

— Ага, виповзати отам в глею! — вставила Марія, непростена.

— Ви-и-тягніть!

— Тихо будь!

— Хн, хн, хн... Ма-амо!

— Е-е-ей, головонько бідна, а ти сядеш каменем?! — нагинається Мокрина й замахається на Юрка веретеном. — Таж я тебе зараз як «витягну»...

І ревіти Юркові забороняють!

Юрко забивається аж під курні вінки цибулі в кутку на жердці й тільки схлипує слізю. Згодом, одначе, хандра проходить, і він чемно прохає в матері хліба.

Мокрина дає, а він спускається вниз на запічок і з довір'ям шепоче їй на вухо:

— Але дасте мені колись, правда, мамо?

— Що тобі дам?

— А штани.

Мати сміється добродушно.

— Ой ти!.. Чекай, хай-но весна надійде, між дітей підеш— уберешся тоді... А то як же на печі глеєм їх виповзувати та синькою? Стидайся!

Юрко зітхає і заспокоюється.

— Ех, де ти, весно!

II

Який це був день! Хто б той день не затямив?..

Марія щось там шила на лаві, а Юрко й не знав нічогосінько. Мало що шиється в хаті. Він збивав, як звичайно, куряву на печі, а Марія шила. Шила отак, шила і раптом каже до Юрка на піч:

— А злазь-но сюди, легіню!

— Чого?

— Злазь,— каже,— парубче, штани ось приміряєш.

— Гу-у-у-у!

Юрко не зліз — просто кулею свиснув до лави. Як убирали його, він не пам'ятає. Миттю Юрко опинився в штанах: у справжніх, повіснених штанах, мов перший-ліпший парубок чи старий з вусами. Правда, старим не обкидують рубців мережкою, але ж штани ще кращі з такою прикрасою.

Всі в хаті оточили Юрка, мов гостя. Мокрина підв'язала йому штани плетеним очкурором в «ключку», позакочувала їх вниз, підсмикала ще сорочку навкруг гарненько.

— Он який парубчисько вже вигнався! — сказала задоволено.

А Мартин прийшов теж і додав:

— Росте, як банковий процент, еге... Але хіба ж то він вартий штанів, отакий ірод?.. Ти мені, Юрку, пустуй тепер якнайбільше, а я вже знатиму, що зроблю. Ще таки цього ж тижня сам віднесу штани в місто.

Але Юрко наче не чув, що навкруг нього гомоніли хатні. Йому здавалось, що він уже виріс всім понад голови й зразу ж таки і потовстів якомсь, поповнішав.

Плакати тепер він уже, мабуть, не зміг би по-давньому — сором було б оцих штанів на ногах. Груді його розпирала якась буйна, солодка радість, що він уже такий «великий». Йому здавалось, що він уже міг би навіть отак на вулицю вийти, сумерком, по-важно... Ех, якби ще чоботята якісь на ноги або хоч літо надворі! Він би вийшов аж до високого явора на вулицю й навмисне з чорним Пилипишиним псом подражнися. Гаррр!

Юрко ходив гордо по хаті, мов півень по траві, і чекав, щоб хтось чужий зайшов до хати та подивився на нього. І якраз увійшов згодом вуйко Матвій з сокирою під пахвою.

— А ви бачите нашого парубка? — привітали його домашні.

— Еге! — спинився вуйко на порозі.— Та хіба ж це Юрко?.. Я гадав, що це Марко Григорків прийшов уже з війська та зайшов привітатись.

— Ні, це я, вуйку,— запротестував Юрко.— А-во! — і показав гордо на свої штаненята.

— Дивись, а я думав, що це Марко, не впізнав навіть!

Вуйко Матвій сів на лаву й поклав сокиру коло себе. Юрко поважно став серед хати, щоб ще краще штани кидалися в очі! Але довго так не постояв — його вмить притягнула вуйкова сокира на лаві. Ото тобі диво з цією сокирою!.. Вуйко Матвій приніс її під пахвою чорну, як і звичайно залізо, а тепер вона якось так і посивіла зразу.

— Вуйко,— каже Юрко здивовано,— що це таке сталося з вашою сокирою? Подивіться!

— От тобі парубок, та ще й у штанах,— сплеснув вуйко Матвій руками на Юрка.— Таж то так цукор вийшов з заліза — не знаєш? Ану, спробуй язиком, який солодкий.

Трохи було дивно Юркові, що цукор може на сокирі з'явитись, та чом не полизати, коли так? Він лизнув язиком, але раптом щось боляче так і приліпило його до сокири. Приліпило і не пускає назад. Юрко скрикнув у страху й шарпнувся геть.

— Ха-ха-ха! — зареготалися з нього.— А солодка сокира?

— Таж то, дурню, мороз так вийшов у хаті з заліза,— пояснив батько, сміючись.

Юркові рясно виступили сльози на очі. Язик щось пекло, як вогнем, і хотілось заплакати вголос. Але нагадав собі про штани і зціпив зуби в куточку. «Великі» не плачуть прилюдно. Треба терпіти, хоч би там що.

Проте довелося-таки заплакати.

Несподівано мати сказала йому:

— Ну, попарадував уже по хаті — скидай! Давай, нехай в скриню сховаю до літа.

Юркові стало прикро. Скидати такі чудові штани, у яких йому так гарно, і знов бузьком лізти на піч?..

— Мамо! — благально звів очі до матері.

— Не мамкай. Заповзаєш отак ще до літа і... Ну, давай!

Вона силоміць, при вуйкові-таки, стягнула з Юрка штани й замкнула їх до скрині на ключ. А Юркові раптом ніби земля з-під ніг пропала. Він глянув ошелешено на якісь уже чужі, ніби не свої ноги, і плач мимохіть видерся з серця...

Хлопець поліз на піч під цибулю і щиро заплакав. Його, щоправда, не били за плач, але й заподіяної кривди не направили.

Такий-то світ химерний.

III

Ціці-фі! ціці-фі! ціці-фі!..

Крізь відчинені вікна ллється до хати розкішна сонячна теплінь. Вона розливається по долівці, мерехтить зайчиком на столі, біжить весело під постіль і запічки. Хата робиться якась холодна тепер, тісна, непривітна. У нагріті шибки б'ється знадвору весняний гомін дівори й пташні. Десь цюркотінням розсипаються жайворонки у повітрі, десь розміряно кує зозуля на лугах, і чітко понад усім вибиває під такти синиця:

— Ціці-фі! ціці-фі! ціці-фі!

Юрко товчється на городі, але надворі вже таки справжнісіньке літо: вітерець віс теплом, земля вже нагрілась, на межах зеленіє молода травиця.. Можна вже гратись не тільки коло хати, але й бігати конем по стежках з товариством.

Юрко затоптує усі свої хатки та криниці у вогуку землю й стрілою біжить до хати. Зопалу він мало що не падає в ночви з розчиною коло печі.

— Ігі, ти що? — злякалась Мокрина.

— Давайте мені штани раз-два, — захекується Юрко з поспіху й нетерплячки. — Вже всюди сухо, побіжу собі до Ілька гратись.

— Побігай ще так, побігай, — пробує відрадити Мокрина. — Ще ж копанки всюди болотяні, забризкаєш... Що вбереш на великдень, як порвеш їх тепер?

— Не порву, давайте вже раз! — не пускає Юрко свого. — Обіцяєте лишень та й обіцяєте вічно...

Раді не раді — мусили вволити волю канчuzі і вбрати його в новісінькі штани. Юрко увесь час нетерпеливився, мов та коняка застояна. Поки обскували його зо всіх боків, поки з очкуром поводитись навчили — ввійшов батько прикурити цигарку.

— А ви вже вбрали його, богу дякувати?

— Та дихати не дав мені в хаті з цими штанами, — оправдується Мокрина.

Мартин тільки рукою махнув.

— Ну, ну, ви потурайте йому, потурайте. Такі вам чисті принесе, що в сімох водах не відперете...

— А я вмю вже очкур розв'язувати, — перебиває батька Юрко.

Він тягне за кінець очкура, вузол і справді розв'язується. Успіх підбадьорює хлопця, він гордо поглядає. Хай знає батько, що він не молокосос уже якийсь там...

— Ну, гляди ж, Юрку! — серйозно наказує Мокрина. — Роздереш десь з пустоти або в болото залізеш, — навіть до хати мені не показуйся... Уважай же ж, небоже!

— Ну, ну, — обіцяє Юрко.

— А як схочеш що, прибіжи зараз до хати, коли з очкуром не даш собі ради. Чуєш?

— Добре, добре, пустіть!

Він спішно вириває з рук матері кусень черствого коржа і вітром вибігає надвір. Коло хвіртки він зупиняється на хвилину замислено: куди йти, кому насамперед показатись?

Юрко йде чванькувато повз вуйків тин, до Матвієвої хвіртки. Але до Петруся на подвір'я він так і не зайде погратись. Покаже йому тільки штани, хай собі око звихне, бублик такий...

Петрусь ліпить глиняну дзвіницю коло повітки. В нього смішна така, біла чуприна, як повісмо, і він ще не вміє також «р» та «ж» вимовляти. Штанів Петрусь не

має ще, і тільки коротка, пообстрипувана сорочка теліпається в нього на голих стегнах.

Юрко стає за рідким березовим тином і навмисно кашляє, виставивши вперед одну ногу в штанах. Петрусь біжить до нього конем загнudzаним, але вмить зупиняється здивований.

— Видиш? — чванливо обернувся Юрко.

— Хто тобі зловив, Юлку? — шепче Петрусь заздрісно.

— Марія вшила... Ще взимі, давно, — байдужіє ніби Юрко навмисне.

Петрусь зітхає.

— Овва, мені такоз ушиють, як сказу... Ще кляці від твоїх.

— Коли ж бо ні. Ти ще малий і не вмєш штанів носити, — кривиться Юрко сердито.

— А ти ніби взє великий такий?

— Певно, що більший і старший за тебе. Дивись!

Він гордовито робить пару кроків на стежці. Хвилинку обидва не знають, що говорити.

— Ходи, Юлку, глатись до нас, — озивається першим Петрусь. — Ходи, гай!

— Я не хочу! — одрізує Юрко.

— Чому ти не хочеш?

— Бо, знаєш, ти ще шмаркач, а я вже великий.

— Е-е-е-е! — голосить Петрусь ображено на все подвір'я. — Е-е-е-е...

Юрко втікає мерщій. Що ніби такий плаксіє знає? Хіба Петрусь умів би вже штани носити, як він, Юрко?..

IV

Юрко біжить галопом аж до Гафіїного перелазу на городах. За перелазом живуть Ілько й дві Аннички — ровесниці Юркові.

Ілько на цілий рік старший за Юрка, і ще тогіднього літа він ходив у штанах. В нього збитошне, веснянкувате лице і вічно порепані від болота руки: на таких руках можна «ріпу сіяти», каже не раз батько Юркові. Цей Ілько відбирає часто в Анничок хліб з рук, і вони летять тоді плачма до мамів своїх, коли ті дома... Але Ілько не боїться — він зараз же вилазить на першу-

ліпшу вербу або без драбини видряпається аж на старіше горище. Лазити Ілько вміє, аж заздрість бере, і нема такої верби на вулиці, щоб він горобенят з неї не видер. Уміє він також, як ніхто, робити чудові коні з глини й ліпити справжні хати з вікнами та дверима.

Юрко застає товариство на сонячному моріжку під криничним журавлем. Аннички запопадливо місять руками жовтуху. Замурзаний Ілько робить глиняні колеса до воза. Кінь є вже готовий — сохне, он, з клоччяною гривовою на цяминню. Юрко тихо підходить, схвильовано обстібує на собі штани й зупиняється позаду Аннички без кісочки. Тінь падає їй на глиняне тісто, й вона оглядається.

— А-во, Юрко прийшов,— роззявляє вона раптом на штани рота.

Хвилинку всі троє мовчки дивляться на Юрка. Потім Анничка з кісочкою встає і мацає Юркові штани заболоченими пальцями.

— Хто тобі вшив?

— Наша Марія,— відповідає Юрко ніби байдуже.— Ще взимі я вбрав.

— Еге...— презирливо кривиться Ілько.— Хіба ж ти вмієш уже в них ходити?

— Певно, що вмію.

— Еге!.. А очкур — умієш ніби вже сам розв'язати?

— Чому ні,— хіба то така штука велика?

— Ану покажи,— не довіряє Анничка.

— Хі-і-і, а-во!

Юрко задирає поділок і вдало розв'язує вузол на очкурі. Він старається водночас якнайхолоднокровнішим бути при цьому — не першина мені, мовляв, така поважна справа. Ількові таки заздрісно трохи... Такий ще шмаркач — і диви!

Юрко бере сорочку в зуби, щоб не заважала, і намагається тепер зав'язати очкур. Але це вже не вдається ніяк, і йому соромно. На щастя, Анничка з кісочкою виручає його з клопоту. Вона каже:

— А чи ти вмієш уже так швидко вбиратися, як Ілько? Ану скинь і знову уберися!

Юрко хутко скидає штани, хай знають дурні дівки, коли не вірять. Обидві Аннички тим часом оглядають їх уважно й признають голосно, що вони кращі від Ількових... Ількові он зрібні та без прикрас, а Юркові повісняні, біленькі, з червоною доріжечкою на рубцях.

Ілько на таке затоптує п'ятою готовісінькі колеса й говорить до Юрка:

— Іди собі геть, ми самі будемо гратися... Чуєш? Іди собі додому!

— Не, хай буде Юрко! — суперечить йому Анничка з кісочкою.

Обидві Аннички заступаються за Юрка, і він-таки залишається. Але за це Юрко має дати Ількові зламаний ніжик.

Ілько завжди прагне дурнички, всі знають.

v

Сонце підбивається дзвінко в найвищу небесну синь і розчісує теплом кучеряві голівки дітям.

Юрко носить поділком вогуку гливтуху з-під стайні. Аннички місять її руками в ямці, а Ілько взявся заново майструвати колеса до воза. Але вдруге робити те саме хутко набридає йому, і він пропонує товариству:

— Знаєте що? Ходімо на луг. Там побачимо бузків і всяких квіток собі нарвемо.

— Ходім!

Всі четверо встають, перескакують гомінко перелаз і вибігають на стежку до млина. Стежкою скачуть лошаками, хто скорше, й на бігу з Юрка злітають штани. Щоб трималися міцно, досвідчений Ілько зав'язує йому очкур на три заслинені вузли. І знов біжать, як коні, навперейми.

За білим хрестом «панцизняним» чорний широкий рів, а за ровом зелені луки сміються білими та жовтогарячими квітками. На сонячній стороні рів уже висох так, що не треба його обходити подалеку. Тож Ілько, галасуючи, скаче з берега вниз, а за ним стрибає Юрко з Анничками.

— Як тут тепленько!..

Діти милуються в сонячних пестощах, ліплять млинки. Теплий пісочок ллється крізь пальці, як мука з каменя. І тут Юркові раптом захотілося дечого, але враз стали на заваді штани, і ніяк не вдалося очкур розв'язати.

— Ходи я розв'яжу тобі,— заявив радісно Ілько.— Це, небоже, треба отак-о вміти...

Він квапливо засіпав кінцями очкура, але даремно.

Навіть метка Анничка з кісочкою не годна була розв'язати вузлів своїми зубами.

— Тут, брате, треба ножа або шила,— заклопотано пояснив Ілько.— Скочте, дівки, раз-два!

Але Аннички не хотіли бігти додому: одній раптом заболіла нога, а в другої ніби хата замкнена тепер, напевно.

— Ех ви!..— докірливо сказав Ілько, підтягнувши штани.— Почекай, Юрку, я зараз якогось патичка пошукаю.

Але Юркові стало соромно. Щоб скритися з очей, він побіг мовчки ровом униз, але на бігу посковзнувся і впав у калюжу. Піднявся такий, хоч малюй. Аннички було хихикнули придушено, але миттю замовкли й тільки дивились на Юрка співчутливо.

Юрко ж стояв і не ворухився мов прикипілий. Згодом прилетів Ілько з якимось склом і розтяв з трудом очкур нещасливий. Мокрі Юркові штани грузно впали на землю — і він тихо заплакав.

— Чого плачеш? — зітхнула по хвилині Анничка.

— Битимуть дома.

— Можуть і бити,— піддав і Ілько, ніби зажурено.— Чого б то вбиратися в них, коли..

Він мовчки показав пальцем на землю, а Юрко захлипав ще дужче. В рові ставало прикро всім.

Вкінці піддала Анничка з кісочками:

— Слушайте, а якби так випрати їх?.. Узяти та й випрати отам?

Гей, а й справді, чом не додуматись до такого!.. Діти повеселішали враз, та навіть і Юркові одлягло трохи від серця.

— Ти, дурний, не журися,— підбадьорював Ілько товариша.— Ми зараз їх виперемо у воді, висохнуть скоро, й навіть не знатиме ніхто вдома... Ану, дівки! — гукнув він на Анничок.

Всі пішли ровом униз, туди, де блищала на сонці вода. На воді густо плавало слизьке жабурино й кумкали ліниво жабки, поперекидавшись догори брудно-жовтими черевцями. Ілько було забрів ловити одну розчепірену кумку, але ноги його вгрузли в шипучий намул так, що аж булькало знизу. Тоді він шпурнув з берега грудку землі, і всі жабки вмить поховалися.

Аннички ж взялись тим часом прати штани Юркові. Вони гордо бовтали ними в калюжі, запопадливо терли

й жмакали полотно в руках, навіть плескали ними по воді так розмашисто, як це роблять прачки в млинівці.

Виправши, Аннички викрутили їх удвійку, як справжні прачки, й задоволено подали Юркові. А Юрко тільки скривився гірко-прегірко.

— Ти дивишся, що вони сірі такі? — задоволено шморгнула носом Анничка. — Не бійся, вони тепер чорні, бо мокрі. А коли висохнуть, то знову будуть білі, як були.

А Ілько порадив йому:

— Ти, Юрку, вберися в них зараз... Будемо тут бігати по лузі, то вони й висохнуть скоро.

Юрко вбрався, і аж щось зморозило його, коли поглянув на штани. Боже, які вони брудні, пом'яті та знівечені згори донизу! Як же ж то він додому покажеться так?..

На біду, й товариство не хотіло довго сидіти на лугах. Аннички зараз побігли додому стежками, а за ними втік і Ілько. Юрко зостався сам-самісінький у мокрих штанах. Він сумно сів на траву й гірко заплакав. Плакав довго, а потім зголоднів, зморений, і йому стало якось жалко себе. Хотів було вже йти до хати, але глянув на штани, і ноги не понесли туди. Він знову сів над сумним ровом. Навколо радісно тріпоталися жайворонки, безжурно стрибав легенький вітер по зелені, в калюжці кумкали нагріті жабки.

Чого він ішов на ці луки нещасні? — думалось Юркові настирливо. Чому він не зостався хоч би з Петруськом коло хати? І чому це кожна приємність неодмінно мусить бути затроєна чимось?..

Ген-ген на стежці з'явилася Анничка з кісочкою. Вона здалеку гукала щось і махала рукою — несла товаришеві дві жмені бобу в пазушині.

VI

Вже сутеніло кругом, коли Юрко вертався додому. Ішов і вагався з затерплим серцем. Надворі холоднішало вже, живіт бурмотів їсти раз у раз, але щό це все!.. Що за штани йому буде, от клопіт!

Мокрина біля повітки ламала сухе патиччя на розпал. Мартин замітав подвір'я під неділю. Була субота, й навкруги гомоніли дзвони по селах.

Юрко услизнув тихо на подвір'я крізь хвіртку й хотів непомітно до сіней зашитися. Але Оленка з призьби зустріла його дурним галасом, і батько вмить озвався:

— А тебе, лайдаку, де так цілий день носить?

Треба було стати і хоч-не-хоч виправдуватись.

— Та я в Ілька Михайлового грався,— сказав винувато.— Аннички були обидві, ми ходили на луки за квітами...

— Гі-і! — вгледіла нараз Мокрина ноги Юркові.— А ти, вороже, де таке болото знайшов, що такий гарний? А то ж я вбрала тебе, іроде, для того, щоб вимастив отак, щоб знищив за один день короткий?..

— О-ой, шкіра ж би твоя так виглядала, небоже! — помацав батько сухі вже, але луб-лубом коряві од намулу штани.

Юрко не відзивався, не виправдувався. Все одно шкода пояснень, коли так уже починають. Будуть бити — хай б'ють, важко, як видно, стати «великим» без прикрощів. Ніби він навмисно хотів прийти отаким додому? Що вони знають?.. З жалю йому тільки силоміць вийшли сльози на очі — але голосно він не заплакав. Е-ех!..

— Іди до хати, іди! — обіцяюче кинула мати на нього.

Юрко здригнувся і зайшов у теплі сутінки в хаті. Відразу засунувся в глибокий кут по кінець лави й тремтяче затаїв схвильований дух. Як важко чекати тривожного!..

Розділ четвертий

НА МАЙДАНІ

Час пливе непомітно, як та вода в ріці широкій. То снігом землю сповине, то зіллям і квіттям завітчає — і пропав дитячий рік. Росте чоловік, ніби на ступні виходить. Ще вчора, здається, Юрко на пальці ставав за квартою води на прилавку, а нині ось лобом до клямки рівняється... Недавно ще Юрко гривого гусака боявся на вулиці, аж сором,— сьогодні ж на майдані витріскує батоном, мов чередар справжній громадський.

— Годі байдики бити та хліб даремно їсти,— сказав якось Мартин увечері.— Хай іде стариган на толоку між діти та бодай того хвоста допилнує.

— Трохи мале ще воно,— жаліла Мокрина.— Хай ще цей рік дівчинисько попасе, я би сказала.

— Дівчини треба коло хати, хай доглядає,— одповів батько щодо Оленки.— Кінчить от школу влітку, то й до роботи треба привчатись не в жарти. Семенишина, глянь, ровесниця нашої, гарує вже он, як старе, на горі... А за нього не бійся, не спаде йому корона з голови на майдані.

І ось Юрко пастушить уже з хлопчачками.

Щоправда, кілька днів ходила з ним щодня мати на майдан — хай, мовляв, уговтається малий з хлопчиськами. Але хутко Юркові стало соромно тягатись за матір'ю, ну й таки не вигідно при ній цілій компанії.

І ще одну Юрко стрільнув дурницю. То спочатку він не вигонив сам уранці корову, тільки робили це мати чи Оленка, а він вибігав на толоку стежками, коли сонце було вже ген-ген над двором панським. Виявилось, одначе, що обрався, небоже, грибом — лізь в кошик: з нього стали насміхатися хлопці.

— А-во, який мамин синок розіспаний! Ти б,— кажуть,— Юрку, ще піч сюди виніс над потік та й спав до полудня.

До полудня воно ще сто коней обдер би, напевно, зо шкіри, але пастухи кажуть правду: вони встають із сонцем. А він оце щоб через сон глупий та наруги терпів од хлопців?.. Щоб його ще, чого доброго, сплюхом та печугою на толоці прозвали?.. Ні!..

— Не тягайтесь,— каже Юрко,— за мною, мамо, і не робіть мені сорому перед хлопцями. Ідіть собі додому й не показуйте більше. Я сам вставатиму рано і не забгаю такого, щоб сплюхом мене через вас називали.

— Про мене і поготів,— одповіла Мокрина,— як пильнуватимеш та не боїшся вже сам.

— Ще що вигадайте! — огризнувся Юрко на «боїшся». — Ви хочете, щоб мене ще боягузом на майдані прозвали!

— Нічого я не хочу,— посміхнулась Мокрина.— Гляди ж лишень та пильнуй добре корови.

— Ідіть, ідіть!

Мати пішла, а Юрко ще сьогодні ж таки навчився курити, як швець.

Того куріння Юрко ніколи не забуде. Було так.

Ілько, оцей самий веснянкуватий Ілько, почав щось змовлятися нишком з Федьком та з Грицем «клаповухим». («Клаповухий» — це тільки прізвисько його між хлопцями, і Юрко дістав добрий позавуш, коли ляпнув йому таке з дурноти). Потім Гафійка побігла сухих кізчків назбирати, а Федько тим часом позавертав худобу ближче до потоку.

— Ходім, хлопці, в потік,— скомандував Ілько таємниче.

— Чого в потік? — запитав Юрко роззявою.

Федько показав йому язик і одповів зневажливо:

— Щоб дурні дивувалися. Постарієш скоро, коли знатимеш усе.

Ач який мудрий! Юрко мовчки ковтнув образу й тихо пустився йти за товариством. Але «клаповухий» раптом обернувся до нього й без слів уперіщив його батоном по литках.

— Чого йдеш, ти... груболиткий! — закусив після цього зуби на нього.— Вважай на товар, щоб не пішов у жито... Будеш тягатись хвостом за нами!..

Юрко сів на траву й заплакав нишком. Не з болю, не з розпачу,— тільки із злости на того чортяку «клаповухого»... Він гадає собі, що він такий мудрий та йому вільно битись батоном по литках і прозивати?.. Чекай, чекай! Він не побіжить додому скаржитись, ні,— схопить зараз камінь з брідка і розвалить йому голову, як гарбуз. О, маєш за груболиткого!

Але гадка шибнула в тім'ю: «Ага! А він тебе з Федьком так може збамбурити міцно, що аж-аж... Та ще й з коровою можуть його відлучити з гурту, коли Ілько не заступиться. «Ходи собі,— скажуть,— із мамою пасушити щодня, розбійнику!»

Щось вузлувате, шорстке, мов їжак, підкотилось Юркові до горла і затамувало всі сльози в очах. Хотілось кричати, мститись, бігти чвалом додому із скаргою. Але додому було сором, пішов-таки за каменем у потік. Зараз він порухується з «клаповухим»!

— Юрку, фі-в! — почув раптом різкий свист з глиниці.

Юрко обернувся і вгледів Ілька з пальцями в роті.

Він стояв на березі над глинищами і гукав його зда- лека:

— Біжи сюди, Юрку-у!.. Скоріше ходи, дурний!

Але Юрко ніби ображався-таки й пішов собі далі з ваганням.

— Та ходи ти, чуєш?.. Побачиш щось, дурню!

З цікавості Юркові відлягло на серці, й він забув за камінь. Ілько ж чвальнував йому назустріч.

— Слухай,— зловив його за руку довірливо,— ідемо в потік, але як ти щось писнеш у хаті або комусь старому, то... запам'ятай же собі, чоловіче! Ну, забожись, що ні мур-мур нікому.

— Хм, та що,— ображається Юрко,— я маю говорити комусь?! Мені он Сенько Бурачишин обдер колись криси з новісінького капелюха, а я сказав татові, що це Демкова свиня схопила... Ніби я бовтун вам якийсь, чи що?

— Ні, а ти таки забожись, Юрку,— не попускав Ілько свого.

— Та маєш, бігме!

— Що не похвалишся нікому? Вдарся у груди тричі.

— Біг-ме, біг-ме, біг-ме! — забумкав Юрко кулаком тричі.

— Ну, гляди ж,— упевнився Ілько.— Ходім.

Вони завернули ще бігом Грицеву «холеру», що вже хитро скрадалася в жито, й душком зіскочили в потік.

Тут уже вияснилась Юркові таємниця.

Гриць, Федько і Гафійка сиділи в жовтих глиницях у березі потоку й слинили запрацьовано грубі «дзигари» в Гафійчиному поділку. Справа така, що Гриць ось украв сьогодні трохи тютюну в батька, але що його було обмаль на всю кумпанію — треба було ще дотерти сухих кізків і змішати все разом. З цієї мішанини й робились тепер цигарки для куріння. Та добре крутив їх тільки найстарший курець Ілько — в інших вони виходили якісь слизькі й незугарні, мов товсті гусениці.

— Сідай, Юрку, коло Гафії,— зустрів його примирено «клаповухий»,— тільки дивись, не похвалися, що ми...

— Е, не бійся,— заспокоїв його Ілько авторитетно.— Він забожився три рази, що триматиме язик за зубами.

— Ну, то вважай і анічичирк у хаті! — поставив Федько палець на губи.— Вмієш курити?

— Ні,— сказав Юрко зі стидом та острахом.

— Пхі-і, от раз бабштора, хлопці! Він ще, напевно, й диму не мав у роті!

Всі засміялися з нього, і навіть тонконоса Гафійка вишкірила свої зуби глумливо, хоч сама й не курила.

— Ну то що, як не вмію,— поспішив Юрко бадьоро.— Навчуся, хіба то така штука велика?

— Ге-е, попробуй, чи не штука... Ану, давай йому, Ільку!

Ілько спритно скрутив Юркові цигарку, прикурив її від своєї і подав із словами:

— Ти, чоловіче, тільки не бійся й тягни отак-о,— показав, як це робиться.

Він хвацьки затягнувся синеньким димом і миттю випустив його крізь обидві дірочки в носі. Юрко спробував і собі втяти цю штуку, але — куди там! Тільки чхнув, наче вистрілив з пістолета.

— Тягни ще раз,— радив Гриць,— у себе тягни, Юрку, так-о, бачиш?

Доводилось щиро затягнути дим у горлянку й потім випустити його. Юрко, очевидно, успішно зробив так, але вмить йому щось заткало віддих у грудях і стало жовто в очах. З перестрашу він завертівся по глиниці, бухикаючи глухим кашлем. Виявилось, що на ньому аж очкур тріснув, мовби перетяв його хтось отим «зтягом».

— От курець бабський,— зареготалися з нього.— Раз один потягнув — і очкур йому урвався, люди!

Та Юрко не здавався. Щоб не гадали собі, ніби він якийсь інший за них, він ще і ще раз потягнув у себе. Дим був гіркий, одурманюючий, і здавалось, що цілий світ танцює перед ним гуцулку й він зараз шаленим веретеном закрутиться на місці. Проте вдруге-таки він не показався бабою перед хлопцями й задушив у собі кашель.

— Ну що? — прохрипів він, кидаючи недокурок.— Може, не вмію курити?

— Уміє, хлопці, бігме, що вміє! — немов на четверо коней посадив його Ілько своїм признанням.— Ще краще навіть, як Гриць, тягне в себе... Тепер ти вже не баба, Юрку.

Коли вже накурилися й вийшли на берег, виявилось,

що худоба побувала, видно, в Микитовому житі, бо «головата» Микитиха відганяла її кицками та прокльонами від городів. А лисий Микита із кошлатими вусами стояв-таки ось тут над потоком і з криком: «А ви так пильнуєте, лайдаки!» — міцно впіймав Юрка та Ілька за вуха своїми рапатезними пальцями.

— Ти чий, гунцвоте? — собакою визвірівся він на Юрка. — Тебе тато посилає корову пасти в мойому хлібі? Давай кафтан, злодюго, і скажи, хай тато за ним приїде до мене...

Він силою стягнув з переляканого Юрка кафтанину. Те саме повторилося і з Ільком. Після цього Микита поколисався поволі до воза, а хлопці стояли, мов обдерті із шкіри.

...Смутний прийшов на майдан вечір, тяжко було йти за коровами додому. Серця у хлопців терпли, від куріння Юркові боліла голова, й просто ноги під ним тремтіли на думку, що воно буде у хаті!

Коло Юркових воріт Ілько журно зашепотів до товариша:

— А ти знаєш, ех! А ти знаєш, Юрку, що в мене ще трохи тютюну було в кафтані... Ну ж, як лисач витягне й покаже татові?!

Ах!.. Хлопці журно зітхнули й розлучилися чорні, мов ота ніч, що лягла мовчки під верби... І чом не втекти було від Микити, як Федько з Грицем?..

III

Що там таїти — дістав Юрко таки гаряче за кафтанину.

— А я ж тобі, — сказала мати, — веліла в потоці сидіти з такими, як і ти, чортами чи корову пильнувати? То я через тебе оце, бог би тебе побив, з отима дідьчими багачами мушу діло мати? Ой вороже!

— Бий! — ледяно додав батько. — Бий ледацюгу, щоб аж та шкіра на ньому зеленим кафтаном стала. Ото нам чемнак раз удався — одного хвоста не годен приглядіти... Та я ж тобі їсти не дам, до багачів тих на службу найму, хай з тебе жили тягнуть роками!

Дістав Юрко якоюсь ломакою таки міцно і був би, напевно, ще й другої скуштував, якби під постіль заздалегідь не шурхнув. Отут, у вогкому кутку із стоно-

гами, й виплакався він на череватого багача. Чого це він прискіпався до нього?.. Адже ж жита того хапнула раз-два тільки Грицева Краса, а Юркові та Ількові корови тільки спориш щипали собі на дорозі... Чого ж той лисач хоче?

Очевидно, про куріння Юрко й словечка не писнув у хаті, оправдувався сдино, що вони ніби над жабами в потоці загутались.

— Іди вже вечеряй, чемнаку, іди,— покликала згодом Юрка Марія.

— Іжте самі, я не забаг,— ображено відмовився Юрко з-під постелі. Щоправда, йому таки й відхотілося їсти. Побите тіло пекло, і на душі була образа на всіх.

— Іди їсти, коли дають! — грізно приказав батько згодом.— А хочеш просьби, то чекай, я зараз кочергою попрошу тебе звідти!

Юрко тільки зітхнув і слухняно виліз з кутка. З'їв пару ложок картоплі з юшкою й мовчки поліз на своє нічліжне місце за стіл під образами. Лава була тут не застелена як слід, і в інший час Юрко вередував би. Але нині було йому вже не до того,— коли б тільки в хаті якось «усілися» за кафтанину.

Мати десь вийшла. Оленка вже спала в запічку, вийшла і Марія пошущукатись, мабуть, на вулиці з дівчатами. Батько ж кинув на Юрка легку верітку, що тхнула пічним глеєм, і сказав до нього серйозно:

— Спи, спи та й запам'ятай собі, Юрку! Я на тебе працюю криваво, щоб мав що їсти та не поневірявся по багацьких гноївках, але коли приноси́тимеш мені раз у раз таку потіху до хати — з завтрашньої ж днини збирайся у найми... Іди служи, хай тебе головачі вчать розуму та гризуть собі печінки з тобою. Я вже не годен.

Юрко мовчав і аж тремтів на саму згадку батькової погрози. А що, думав, як і справді віддадуть тебе, чоловіче, хоч би до такого от лисуна ненажерного?..

Хотілося заснути скоріш, але сон, мов на злість, не приходив. Схвильовані думки лазили по гарячій голові мурашками, побиті щиколотки пекли й нили боляче, і Юрко дивився хоч-не-хоч попід стіл на біле місячне світло під піччю, що падало з вікна напнутою ткацькою пряжею й наче спокійно дрімало на долівці.

Батько помолився півголосом в сінях, втомлено покректав і важко ліг на постіль. Стало тихо, батько почав уже навіть похрапувати злегка, коли мати ввійшла

до хати. Увійшовши, вона кинула на стіл якусь шматину (Юрко нишком помацав річ на столі і переконався, що це його кафтаніна) і сіла на лаву, відхукнувши з утоми.

— Це ти... Мокрино? — з півсну, охрипло запитав батько. — Що там?

— Ат... нехай краще чума до них ходить, не ми! — відповіла гірко мати.

Юрко зітхнув тихенько і причаївся, мов отой жук знепокоєний. Це ж він приспорив хаті зайвого клопоту.

За хвилину мати взялась до застиглої вечері і пригадала незлобно:

— А де ж наш малий дівся?

— Хиріє он, чемнак, за столом, — одповів батько, позіхаючи.

— Хе, задурно ото дістала тільки дитина, — чує Юрко, лежачи в темряві під веріткою. — Ярчук полов там свій ячмінь недалеко, він каже, що тільки Семенишина хапнула разів зо два багачевого жита. Михайло за вухо водив свого Ілька аж на майдан і оповідає, дійсно не видно там шкоди нової... Є, каже, випасена полянка, але ж це ще — всі знають — коні попівські витовкли йому, коли отой свій хрест фарисейський посвячував на Юрія.

— Тхе! — цмокнув батько пожвавлено. — А він що?

— Ой! — зітхнула мати. — Не знаєш ніби, що вони кажуть та як вони з бідним говорять?

Мати почала оповідати батькові цілу пригоду, а Юрко слухав винувато з заплющеними очима.

— ...Іду я туди, і світ мені не милий. Заходжу до багачів до хати... «Добрий вечір», — кажу. «Дай боже здоровля, — відповідають. — Сідайте!»

...Сідаю, як на те рожно, коло прилавка. Хата, знаєш, широка, на жердках повно подушок та полотен, коло стола дві скрині, ковані залізом, а на лаві чотири дійниці з молоком. На постелі, виджу, сидить і хникає чогось хлопець, аж колька бере, а багачка моя щойно хліб збирається пекти. Сиджу я та й дивлюся... Наймичка готує свиням коло порога — жбугає в цебри цілі гарці житньої муки, мов те золото, дробить розпарений хліб і свіжісіньким кислим молоком поливає все зверху... Гей, ге-ей... отут, думаю, розкіш, та розкіш! В людей он дітиська тепер хліба не бачать, а тут тобі свиней тучать мукою та набілом!

— Ге, а хіба там нема з чого? — вставив батько.— Чотири корови, такі он гладкі, як писанка, що муха на них розчімхнеться! А які в нього щороку хліба, аж клуні восени тріскають! Там майно розпирає. Але піди та спитай, як він наймитам своїм платить за гірку службу.

— Еге, цей платить,— каже мати.— Так платить, як і небіжчик тато його, що батьківщину твою загарбав та пустив нас з торбами.. Микола Василів он в сухоти впав на його гноях...

— А Тимкові Кривому ось — за шість років служби — не заплатив хіба чотири тижні на місяць?.. Обіцяв, каже Тимко, телицю мені, коли буду женитися, обіцяв одержину нову на відхідне, обіцяв двадцять п'ять срібних грошима на рік — та й на обіцянках скінчилося. Вони вже такі — всі вони жиріють отак на людській кривді кривавій!

Мати зітхнула, Юрко теж мимоволі за матір'ю.

— Ну, сиджу я отак на лаві,— знов продовжує мати,— та й мовчу мовчком. Ні до мене ніхто словечком, ні сама не знаєш, звідки почати. Аж говорю я, чуєш:

— А я до вас не в гості, Микитихо. Каже мій малий, що ваш газда кафтанину здер з нього на пасовищі...

— Еге, приніс щось там, приніс на віз,— відповідає, не дивлячись на мене.— Піди-но поклич його, Анно! — каже до наймички.

Поки дівчина зібралась від цебрів — і сам лисач замуркотів, чую, в сінях. Встаю я з лави.

— Добрий вечір! — буркнув до мене зірках.

— Добрий вечір, добрий вечір,— відповідаю.— Прийшла я до вас, Микито, за кафтаном, каже мій малий, що...

— А здер, здер, шкіру б з них дерти,— перебив мене головач.— Жеброті,— каже,— не треба худоби, щоб на людські жита її гонити на попас... Худобі треба дома їсти дати щоднини.

Мене як вогнем опекло щось коло прилавка.

— Микито,— кажу спокійно,— я не прийшла до вас хліба жебрати дітям, хай бог рятує! Прийшла за своєю працею.

— Мені ваші жебрацькі корови півжита знищили,— відтинає багач, як бритвою.— Два срібних на стіл, як хочеш кафтан узяти.

— Е, ні,— говорю,— ми не сидимо на людській кривді, щоб срібні складати по скринях... Живемо, Микито, в селі — не у лісі. Коли в житті є шкода — виводьте, Микито, оцінювачів у неділю,— ми все покриємо вам до зернини.

— Мовчати. До шинку марш служити! — гаркнув багач на мене.

— Микито,— кажу,— роблять скрізь люди й на ката, щоб не голодна хата. Такий,— кажу,— вже світ нині для бідних, що мусимо на всяку кольку робити.

— Голодняки, діди, прости боже! — буркає головач, мов та собака на припоні.

— До вас,— кажу,— за жебрачим не ходимо, на злодійстві ніхто нас не зловив, богу дякувати, і дай господи,— кажу,— щоб і ви всі таку совість мали, як кожний бідний в селі. Ви ще,— говорю,— Микито, бога за ноги не схопили щодо «дідівства», а коли ви вже такі захланні на людську кривавицю — беріть от і кафтанину мою... Поріже вам ваша газдиня ножицями на пояски, так і повіситесь завтра на жердці.

Тріснула я дверима багацькими і вийшла без «будьте здорові». Вже на вулиці чую — здоганяє мене наймичка підтюпцем:

— Вуйно, вуйно... зачекайте!..

— Чого?

— Нате ось кафтан, газда казав винести.

Взяла я кафтанину від неї і кажу: «Скажи,— кажу,— Анничко, газді своєму, що дай боже, аби він так легко конав, як легко було мені пороги його оббивати за нею. Еге».

...Ой світе наш!.. Мати поскаржилась іще на поясницю, прибрала миски на прилавок і гукнула з сіней Марію до хати. За хвилину всі полягали, й не світивши сьогодні.

Хутко всі поснули з втоми, дрімали, здавалося, навіть і цвіркуні по призьбах та в запічку. Але Юрко ще довго, довго не міг заснути. Він ніяк не міг позбутись бурхливих вражень сьогоднішнього дня на майдані, і в голову йому мимохіть лізли колючі думки про отого Микиту і мамин сором та біль від образ його злісних, багацьких.

«...Жеброта і до шинку служити, он воно як,— думав Юрко боляче.— А коли приходять на роботу просити, то такі вони всі масненькі й усміхнені... Гм, а що

було б, якби напrawdę-таки він мусив служити в них, як отой Павлунь-сирота у Безносого! Так, так, тепер ясно, чого він такий сумний і голодний щодня та навіть не вміє гратися з хлопцями... У них, видно, пограєшся, еге...»

...Ні, мати не дасть його до багачиськів на службу... Батько, щоправда, погрожує цим раз у раз, але ж і він говорив якось, що «краще йому поховати дітей з біди, як у багачів за поштурханців бачити»... Мати добра, та й батько не лихий. Хто ніби працює на хліб, як не батько по всіх усюдах, хто біжить досвітками на заробітки — зима чи літо — як не батько? А коли б навіть і дали його до багачів за наймита — він утік би від них. Запалив би їм хату з маєтками і втік би десь аж у гори найвищі, хай би навіть і вмер там з голоду... А як він уже виросте колись на парубка, то насамперед Микиті розвалить голову за свій кафтан і маму. Візьме уночі камінь великий або грубий кіл з плота виломить і бац по лисині червоній... На, маєш, багачу, за жebraки! Ех, коли б вирости скоріше!

Розділ п'ятий

КЛОПОТИ-КЛОПОТИ

Ого, минулись Юркові сплюшки-висплюшки панські... Тепер хлопець встає раненько — скоро світ. Ще навіть червоне сонце не вилізе добре на землю, як його вже будять щодня:

— Вставай! Вставай же!.. Ну, вставай, Юрку, кажу!

Юрко ще бурмотить щось... Ах, так би ще спав, так би ще лежав собі калачем хоч капиночку! Але хто-небудь стягає з нього теплу верітку — і нічого не порадиш. Пастух похмуро встає і йде промити очі до цебрика на двір.

— Давайте їсти,— говорить завжди якось набурмосено.

Як є молоко в хаті — Юрко їсть молоко з хлібом; а коли нема — Юркові приносять свіжої цибулі або часнику з грядок на снідання. Потім він натягує каф-

танину на плечі, бере кусень хліба в торбину й стару верітку під дощ на плечі — і тріскає батогом по вулиці.

— Гей, гей, Пріяна! — гейкає голосно. — Вигоні-і-ть!

Це так на Григорчиху гукає. Бо віднедавна Юрко пасе вже й Григорчихину корову — хліба заробляє до хати. Григорко заплатить їм за те восени чвертку¹ зерна, отже, Юрко почуває себе гордо: сам собі ось хліба на зиму заробить!

— Гей, гей, корови!

Він гонить «свій товар» зразу на широкий вигін, бо над потоком нема вже що пасти коровам. А тут або вже є пастухи з його кумпанії, або щойно гонять із села черідками. Коли ж усі зберуться на росі — Ілько питає зразу:

— Хто нині, хлопці, мав тютюн украсти?

— Грицева була черга.

— Украв?

— Ні.

— Чому не вкрав, ти, клаповухий? — злоститься миттю Ілько, аж веснянки біліють йому на обличчі. І батогом винуватого по литках: трас, трас!

— Худобу свою набік! — наказує потім коротко й безвідклично. — Гайда, махай. Гафійко, товар його відлучи геть від нашого!

І нема вже ні оправдання, ані просьби. Це «худобу свою набік» найстрашніше на пасовищі, і Юрко вже з власного досвіду його знає. Бо Ілько відлучає від гурту, мов прокаженого, й тоді пастуш сам. Всі собі граються дружно й весело, а ти не смій і підійти до товариства. Так... Раз ти вже відлучений — то відлучений. Хіба можеш задобрити Ілька чим-небудь, щоб прийняв назад до кумпанії.

А коли все гаразд з тютюном та додатками — тоді курять всі півкругом згідно! Як тютюну багато — кожний курить цілу цигарку, «мов пан» і ховає лише «огарок» у ремінь на «прикріші часи». Коли ж запасу обмаль — один тільки Ілько цілу курить та ховає недокурок, решта ж утрійку одною діляться. Але тоді, звичайно, приходять завжди до сварні, а нерідко й до бійки. Бо завжди хтось покривджений буває на такій спілці. Та Ілька це турбує якнайменше — він сам собі

¹ Чвертка — $\frac{1}{4}$ центнера.

хазяїн до своєї цигарки. Він же ж постійно й господарем тютюну буває, ну й він-таки, правду сказати, найбільше дбає за цей тютюн, сірники та папірки.

Буває також, що тютюну враз не стане з нічиєї провини. Тоді мусять усі «шкребтатись» запопадливо. Кожний розперізується і вивертай порохи з ременини. З оцього вишкребаного Ілько потім робить уважно, щоб ані порошок не змарнувати, таку бідну цигарку, мов сірничок. І горе тому, хто розсипав би ці порохи з неуваги. Ілько тоді біситься, мов той пес на припоні. Юркові раз трапилась знехотя така пригода, й він так дістав пужалном, що два тижні потім вухо свербіло. І ніхто з хлопців навіть не співчував Юркові. Де ж, кажуть, було трошечки потерухи на тонесенький, а він, песій син отакий, шурнувся і розсипав усе! Очевидно, коли Ілько вже закурить цей тютюн мізернющий (така цигарка смердить сіркою і завжди тріскотить та пшикає в губах), то й хлопцям дасть «раз потягнути» кожному з черги. Тоді всі стають скромно в рядок і так чекають цього голодного «раз потягнути», як найбільших ласощів.

А трапляється теж, що нема тютюну й «шкребтати» нема чого. Тоді треба йти аж на царську дорогу «по огарки». Ходять звичайно Ілько з Юрком вдвійку. Вони міняються з Грицем та Федьком кафтанами (щоб хтось не впізнав їх на полі), вивертають шапки наверх підшивками і йдуть. Ілько никає одним боком дороги, а Юрко другим — і од границі до границі часом таки знайдеться з десяток недокурків на двійку. Правда, на цих огарках приходиться не раз до бійки з іншими шукачами, але Ілька хлопці бояться і стараються не бігти поперед нього.

Огарки вже на вигоні уважно теребляться й потім оццадно куряться. Аби диму понюхати справжнього! А раз примусила Ілька лиха година йти на залізницю шукати...

— Ходім, Юрку,— каже.— Вчора бігав туди Яків-«наловив раків» з пулькати́м Йосипом і хваляться, що там, чоловіче, огарків, як камінців над рікою... А такі, кажуть хлопці, великі та грубі, як оцей палець на носі.

— А-а!..— аж цмокнув Гриць на таке.— Ото, розумію, огарки!

— Е, але там, брате, обхідник залізним дротом шма-

гає всіх, коли впіймас,— журливо додав Федько.— Кундель!

Але Ілько плюнув на таке й перекривив Федька зараз:

— Кундель, Кундель!.. Ну то що, дурню, Кундель? Мусить спіймати нас, може, ми тікати не вміємо? Ходім, Юрку!

— То ходім,— погодився Юрко.

Пішли. Трохи далеко було тюпати на оцю «штреку», але оплатилась дорога. Огарки тут дійсно, як золото: великі, товстезні, з чудесним запахом панським. Від переїзду до моста один тільки Юрко назбирав їх зо двадцять, аж ременина віддулась. А Ілько, а чортівський Ілько півсвіжіського «куба» знайшов на камінню... От буде тютюну, як наріжуть, ото буде куріння, брате!

— Гало! А станьте-но, хлопці! — гукнуло щось раптом з-за кущів несподівано.

Ілько з Юрком прикипіли на місці. Обхідник! Вони собі тримали сліпаки дурні на укусі за недокурками та й не доглянули навіть, що за кущами Кундель тихенько косить траву. У-ха-а! Хлопців обілляв гарячий піт, та й до втечі їм якомсь ноги затерпли.

А обхідник Кундель високий узяв он з кущика синю блузу з блискучими коліщатами на комірі та з чорним шкіряним поясом (от буде парити зараз!) і підійшов до хлопців чоботищами.

— Ти, малий, як тебе звати? — до Юрка зразу, витягнувши олівець та книжечку з кишени.

— Юрко Крук, Мартинів.

— А тебе, веснянкуватий?

— Захарчук, Ілько Захарчук.

— Ну, а тата?.. Ти чий?

— Тато Михайло.

— Ага, там-о з долішньої вулиці, правда? — гриз-молить щось Кундель у книжечці (і не б'є чогось і не гаптарить паском обидвох?!) — Ну, а ви чого лазите по штреці?

— Ет... Так собі ходимо,— труситься Ілько питлем пшеничним.— Ми на машину хотіли подивитися...

— На маши-ину, а ви не знаєте, що тут не вільно ходити? — каже Кундель зловісно й грізно дивиться на обидвох.— Що ти там тиснеш у жмені, Захарчуку?

(Х-хи! А хай же ж тебе! От як добре, що Юрко зразу сховав свої недокурки в кишеню!)

— Нічого я не маю,— ледь видушує Ілько перелякано.

— Нічого?.. Ану кинь те «нічого» на землю! — каже хитрючий Кундель.

Що було діяти? Ілько закусив губу і з болем розігнув жменю. Чудові огарки впали на стежку і блиснули золотими печатками до сонця. А куб, великий куб впав на листок зеленої бабки і просто різав серця гострим кінчиком.

— Пся маць, пане, з шибениками! — розтер миттю все чоботом Кундель.— То ви вже, свистуни, за цигарками никаєте?

Він спокійно крутнув обидвох за вухо по черзі і сказав, щоб більше вже не бачив їх тут на штрєці.

— Гайда, марш на толоку один з другим! — тріснув він потім грізно паском до халяви.

Хлопці побігли щодуху. Але гірке вже було їх нішнє куріння на вигоні. Чередар сільський — Клим одноокий — сказав обидвом, що готова вчепитись біда, коли записав «панє Кундель»,— прийде напевно штраф додому за штреку. Отже, радив обидвом признатися вдома, а тати підуть ввечері до обхідника й попросять, щоб вимазав клопіт із книжки.

— Він вимаже,— каже,— напевно, як попросити. Торік таке було з Підпенюком та з Іваном «тєньбамом» коло семафора якраз — і вимазав обхідник.

Гм, добре то казати «признатись», але як його признатись у хаті?.. Казати: йдїть, тату, до Кунделя до будки, бо він записав нас нині на огарках, чи як?.. Бо ми не мали що курити на толоці?..

— Це вже не знаю,— лупнув чередар бїльмом сивим,— робїть собі, хлопці, як хочете. Але як прийде потїм по п'ятці штрафу до хати, то...

Ну, воно ясно, щó тоді буде винуватцям! Що там казати! І взагалі чорт якийсь підмагулив їх нині до цих огарків на штрєці. Аби вже був краще набив їх отой Кундель, навіть і дротом! Ну, поплачеш трохи десь у житї, почухаєшся об сиру глину, і на цьому кінець. А от ось — масш! І так зле, і так не гаразд. І признаєшся — будеш машений, і не признаєшся — ще гірше.

— Ну, то що робимо, Юрку? — заклопотано питає Ілько. (Сонце спішить до полудня, як ніколи, і треба вже ось-ось худобу гнати додому).

— А я знаю що, чоловіче?

— Казати будемо зараз у хаті?

— А-а!..— Юрко зажурено тільки зітхнув.

Так і розійшлися в журбі. На щастя, однак, Мартина дома не було, і Юрко — з'їв що, не з'їв — вийшов на город з хати. Замислено ліг у бур'яни за повіткою і в тишині почав думати не на жарти... Що тут робити? Зайти якомсь Марію подалеки, мамі насамперед сказати та попросити?.. Але ж нема ще тижня, як його вибили саме за кражу тютюну в хаті, і батько загрозив тоді «на псів хвіст» його з дому прогнати при першій нагоді. Тепер навіть Юрко мусить їсти мерщій десь нишком часник, коли батько є в хаті опівдні. Бо він любить іноді впасти на Юрка зненацька:

— Курив ти нині, парубче?

— Ні, та де я курю? — рад би Юрко змитися скоріш з очей батькових.

— Ей, злодію...— не довіряє батько Юркові.— Ануко ходи та хухни мені раз, чи не садить, як з комина...

І круто доводиться Юркові, як накуриться, бува, і забуде собі заздалегідь «рот замастити». Батько не тільки лає «злодія» за брехню явну, але ще йде до Михайла та до інших, прискаржує. А ввечері батьки сходяться і:

— Будемо,— кажуть,— класти всіх курильників на одну купу і так бити верхнього за оце куриво, щоб аж тому, що насподі, боліло.

Ба, а тут же не тільки огарки, але ще й штраф чекає! Що, як отой Кундель чортівський не схоче вимазати з книжки: платіть, скаже, хай не волочаться більше?!

Юрко журно думає в бур'яні і навіть не «віддає» Оленці за те, що цілу квартиру води ливнула на нього з-за тину. Хай, він ще порахується з нею за воду!.. Згодом Юрко зривається з місця і біжить стежками до Ілька на городи.

— Слухай, ти вже сказав? — ледь виговорює з поспіху.

Ілько сидить сумно на гарячій призьбі і мружить зажурені очі до сонця.

— Та де,— каже,— сказав!.. Треба відважитись якомсь, чоловіче, а я...

— То й не кажи! Ні! — забороняє Юрко очима — Ти знаєш... Але ходім на город! — моргає тасмниче.

Вони йдуть аж у найгустішу кукурудзу й там шепочуть удвійку. Шепочуться змовницьки, довго. Потім виходять уже не ті — просто на світ народилися заново. А пополудні каже Ілько до товариства на вигоні:

— Хлопці, дайте ще нам своїх кафтанів і шапок та й пустіть нас на хвилиночку.

— А то куди? — наставив Гриць свої вуха цікаві.

— Потім вам скажемо куди. Пустіть!

Гафійка щось почала було бурмотіти, що, мовляв, «вічно тільки пускай і пускай», але з Ільком справа коротка.

— Ти, може, сама пасти забагла? — сказав сердито. — Коли охота, то далі! Худобу свою набік, а нас Гриць із Федьком пустять.

Гафійка замовкла, хоч і Гриць із Федьком не так-то вже й радо пускали. Худоба ж завертається за чергою, і дуже часто ця черга повертається, коли нема всіх укупці. Але... хто буде з Ільком зачіпатися? Хай уже йдуть, коли наставились.

А Ілько з Юрком перебралися в чужі кафтани, понатягали на очі шапки обміняні — і пішли десь у поле. Куди? — навіть Грицько із Федьком ламали собі голови запитливо.

II

Обхідник Кундель має сьогодні день вільний од служби. І добре, що погода стоїть, — позбиває собі, от, травицю на сіно. Він косить від ранку і, з незвички, таки вже добре змахався. Сорочка мокра, хоч викручуй, руки болять у кістках, мов хтось потовк їх, а тут іще зо сто метрів зосталось косити. З роскою скосив би це за годину, але тепер не врубаєш так скоро. Трава на спекоті зів'яла, як м'який шовк, — бери хоч, пане, та й жменею тримай кожну косичку, так не дається зрубати. Поклепав би ось косу до рейки, але воно вже й немає до чого клепати. До вечора далеко, отже, скосить якось і без клепання. Ось лише трошки відпочине собі в тіні й візьметься за одним махом скосити.

Кундель смачно п'є воду із пляшки й зморено валиться під куц. Тепер можна б закурити собі за одним разом, але ліньки йти по тютюн аж ген-ген до блузи на покосі. «Е-е, потім закурю», — обіцяє собі. Він змо-

рено простягається на землі на всю довжінь і насолоджується холодком. Приємний спочинок розкішно ллється в зболілі суглоби, цілує леготом гаряче чоло, тремтить солодко по всіх жилах. Ху-у-у! Широкі груди черпають повітря повними жменями, тільки ще в скронях б'ється ритмом наснага, мов ті колеса по стиках.

Поки обхідник відпочиває собі так-о, любенько, Юрко з Ільком по-зłodійськи скрадаються до Кунделевого покосу. Скрадаються з планом легким: вкрати оту чортову книжечку в обхідника. Не признаватись у хаті і не просити собі буків на шкіру — тільки вкрати «бїду» в Кунделя. Коли б тільки — єдина журба — косив ще, як вранці, й оту свою блузу з книжкою залишив на покосі...

Щастя сприяло їм. Блуза синїла під кілометровим каменем, а обхідника й не видно ніде поблизу. Ану!

— Ти, Юрку,— командує Ілько,— стій там, на бережку, й уважай, чоловіче, а я тим часом підлізу до неї.

— Ні, ти стій, а я підлізу... Я менший.

— Чиш! — зашипів нараз Ілько, пригнувшись.

— А що там?

— Лежить, брате, он під кущем... Бачиш?

— Ага... Бігме, лежить!

— Слухай, але він спить, напевно... О, лежить горілиць, мов неживий, і, мабуть, він нас не вгледів. Іди, Юрку!

— Добре, але ти вважай звідти... Як що до чого — пискни раз-два, й тікаємо в жито...

— Ну, ну...

А Кундель зовсім не спить і з-під ока бачить їх між кущами. Ото, думає, бахурня вперта на недокурки, дивіться! Рано їх прогнав і настрашив обох, а вони, пане... Гм, нічого, тільки треба буде десь Михайлові і Мартиніві сказати. Бо буде, пане, волочитися тут по дорозі шибеник один з другим, та ще колись за пригоду неважко.

Раптом Кундель виразно бачить: менший вітрогон насунув шапку на очі й хитро скрадається покосом, а вищий, той, веснянками обсипаний («А тато твій як?» — «Михайло тато»,— пригадалось Кунделеві), причикнув на місці і зорить очима в його бік... І раптом несподівано малий чорт хапає Кунделеву блузу з-під кілометра й кулею летить у збїжжя на нивки. Х-ха! Чи ж

тебе, пане, чорт не взяв з бахурами?! — зривається обхідник на ноги.

— Лиши, пане, блузу! Кинь мені зараз же блузу, ти, дідьку! — гупає Кундель чоботищами.— Кинь, кажу, злодію, блузу, бо роздеру вас, як злоблю!

Ого! Кундель бачить тільки, як уже ген-ген жито вирує за хлопцями. І що, бігтиме за ними по полі?.. А який же чорт годен піймати в житах вітрогонів? Кундель серед жита стає і тільки руками тріпає від злості. Ну, пане, історія! Там же у блузі й папери всякі, ну й ціла паперова десятка схована в портмоне! Очевидно, нині вже по косовиці та по роботі. Обхідник бере злюще косу на плечі, виливає решту води із пляшки й спішно іде до своєї будки рівною рейкою... Іде злий. Щоб через пастухів бісових він собі роботу рвав махом-трахом? Щоб до служби й спочити не міг? А-а!..

III

А винуватці біжать гонами, ледве дух переводять, і зупиняються аж під скиртою сіна на панському. Тут падають на траву, мов підстрелені, і кілька хвилин тільки дихають мовчки. Аж потім Ілько стомлено озивається:

— Блузу не загубив десь у житі, маєш?

— Є, осьде,— каже Юрко захрипло.

— То добре. Дай, будемо шукати.

Вони зводяться присядом на коліна й шукають. Еге-е! У верхній кишені зразу знаходять прекрасну коробку з тютюном та папірками — буде що курити на три дні, чоловіченьку! Ілько спішно ховає все в пазуху. З другої кишені витягає біленький ніжик з двома вістрями і блискучий годинник на ремінчику. Ножик і ремінець з пряжкою Юркові, а годинник Ілько бере собі... В третій кишені знайшли шкіряне портмоне з папірськими всякими. Але, хай собі лежить біда там, де була. Аж у малій кишені, разом з олівцем та мундштуком, знаходить Ілько бажане.

— Є! — каже втішно,— є, брате, книжка!

— Зелена?

— Ця сама, зелена. Щоб я так дихав, ця самісінька!

— От добре. Давай же спалимо. Ільку.

Вони накриваються кафтаном і запалюють мерщій

розхристані листки. Веселий вогник спорхує пташкою в руках, і від книжки зостається на траві тільки обгорілий хребет. Ну, слава богу! — злітає обидвом камінь з грудей. Вони встають уже йти скоріш, але Юрко пригадав собі вмить клопітливо:

— Ну, а що з цією блузою, Ільку?

— Хе! Треба її сховати десь... Знаєш, отут хіба в сіно запахаємо.

Вони вже було висмикали в скирті печеру і навіть запахали туди блузу. Але Ілько щось пригадав собі й аж по чолі тріснув рукою.

— Ото ми,— каже,— дурні та дурні, Юрку! Дай-но сюди ніжик раз-два.

— Нащо тобі ножики? — спитав Юрко.

— Нащо! Ну, а блискучі колеса з крилами, що?.. Хай пропадають собі в сіні на блузі?.. А ці гудзики з орлами?

А й справді забули за те. Ілько витягнув блузу назад, і вмить вони все повідрізували гострим ніжиком. Вийшло обидвом по чотири славні гудзики, ну й по чудесному коліщаті з крильцем. Після цього засунули блузу якнайглибше і зверху заткали сіном. Потім закурили ще собі Кунделевого «панського» з коробки й пішли задоволено до покинутої худоби.

Під ланом на вигоні зустріли обидвох чередарів з чередою. Старий Каблучка плів зубчату плетінку на солом'яній капелюх, а Клим учився танечних гайдуків парубоцьких. Він пригравав собі ротом, як музика, і приговорював: «Гуть-га! Гайдук раз!..» Переходячи повз них, Ілько навмисно вийняв з пазухи годинник, здалеку показав Климові тютюнець жовтий і сказав чванькувато:

— Климе, дивися... Бачив таке?

— А це звідки? — здивувався Клим чудом-дивом.

— Гм, звідки... Ми вже знаємо звідки.

А Проць тільки головою покрутив пелехатою.

— Ой хлопці! Мабуть, це не висить на вербах, я знаю...

— Е, що ви, діду, знаєте! — махнув Ілько рукою.

Очевидно, Гриць та Федько роти роззявили, вгледівши. І тютюн — брате рідний! — і годинник, і ніжик, і коліщатка чудесні! На червоній коробці була золота панія з песиком, і Гафійка не могла очей своїх одірвати від неї. А Гриць так годився навіть три дні чергу від-

бувати за Юрка за його коліща з крильцем. Але Юрко не хотів, бо він пришив собі коліщатко до кафтана, і будуть, мов офіцери, з Ільком на вигоні. Зате гудзиками вони поділилися-таки з товариством, і навіть Гафійка дістала кілька. Але помалу-малу дійшло до торгу поміж хлопцями, й Ілько продав годинник Грицеві за три пазухи вишень і лакероване пужално, а Юрко виміняв ніжик за півпирога з бринзою та старий Федьків бляшаний ніжик.

Але найчудеснішим з усього був таки тютюн у коробці. Жовтий, дрібосенький, як волосіння, і запашний, мов цукерок. Хлопці курили зчаста цілі цигарки, «як пани», та прицмокували — не можна було просто накуритися цього пахучого. А коли ще Ілько з Юрком почали оповідати друзям, звідки те все і як воно дісталось, — хлопці заздрісно пожирали їх очима. Ото, чоловіче, відвага, ото мудро зроблено!.. Правда, між Юрком та Ільком дійшло тепер мало що не до гніву та бійки, бо ж Ілько так усе перебріхував хлопцям, начебто він тільки геть усе видумав сам-самісінький. Але запашний тютюн у коробці хутко замирював суперечки, й настрої лагіднішав мимоволі.

Тим часом сонце спускалось уже до вечора, спека поволі згасала, розвіялась і дошкульна мушня над художобою. Корови йшли тепер спокійним попасом попри лан і не гедзались, не бігали в шкоду, як серед спеки. Настрій у хлопчаків також був згідливий, як рідко, і вони почали в «зайців» гратися. Гафійка була за пана, хто-небудь з хлопців за хорта злючого, а решта ховалась у рови та сітник зайцями. Тоді як зайці хитро ховалися, пан тримав хорта, затуляючи йому очі, щоб не бачив нічого, і гукав голосно при цьому:

— Вобри, бобри,
Ховайтеся добре,
Бо я зграю випускаю
По всім полі за тобою,
А як хорт іме,
До пана приведе,
А пан шкіру зідре —
Гудж — га-а!

З останнім словом Гафійка випускала «хорта» з підлка, й він бігав з виваленим язиком, шукаючи «зайців». Але «зайці» в схованках пильно слідкували за хортом і заздалегідь утікали коли що... Однак хорт му-

сив бігти, аж доки не спіймає котрогось,— і тоді спійманий одразу ставав хортом, а хорт — зайцем.

Забава йшла аж любо. Федько-хорт упав на свіжий кізяк самим черевом і мав лють на Юрка за цю пригоду. Але Юрко бігав кривулькою, мов пружина, і просто кпив собі з хорта. В розпалі гри ніхто з товариства і не помітив, що ген від потоку йде Василь Михайлів до хлопців. А він підійшов несподівано аж під лан і гукнув здалека загадково:

— Ільку! Юрку! Ану, додому обидва!

— На, маєш, а то чого? — щось зловісно тенькнуло хлопцям.

— Ходіть, ходіть, не допитуйтеся,— сказав Василь нетерпляче.— Дома вас треба обидвох.

У-га-а! Ошелешений Ілько встиг ще якось кинути нишком Грицеві коробку з пазухи, а Юрко так і не зміг коліщати позбутись. Десь зачепилось, холера, крилом за сорочку, треба б розперезатися зовсім, щоб витрусити.

— Попасіть, хлопці, хвильку,— сумно сказали вони товаришам.— Ми зараз вибіжимо.

Пішли зажурено. Збентежене товариство зацікавилось мимоволі й не могло всидіти з нетерплячки. Що там таке могло статися вдома, чого Василь так запотребував їх надвечір?.. Час тягнеться вужищем багацьким, а їх і не видно. Вже буряком почервоніло велике сонце над заходом, вже чередарі он збирають худобу в село,— а їх нема й нема... Аж раптом Гафійка скрикнула мов ужалена:

— Дивіться ж, дивіться, хлопці!

Ага... Ген-ген стежкою в поле йдуть Юрко та Ілько, а з ними Василь та якийсь пан у довгому плащі наопашки. Під ланом усі зупиняються, й після цього Юрко з Ільком біжать до хлопців галопом. Прибігають захекано. В Ілька заплакане лице й червоні, аж горять, вуха, а в Юрка синя-пресиня смуга почерез скорбне обличчя. Не з медом, видно, приймали.

— Давайте, хлопці, тютюн, годинник, ніж, коліщатка і всі-всі гудзики віддайте,— говорить Ілько якось сухо і наче зовсім не своїм голосом.

— Ге, а що таке, хлопці? А що? — допитуються товариші співчутливо.— Це, може, Кундель з Василем онде?.. Що, будочник?

— Іди ти з твоїм «що»! — відрізує Ілько.

— Хе...

Ілько з Юрком мовчки забрали все в пазухи і побігли, знову ж таки без слова.

— Хм, але звідки він міг знати, що це вони якраз украли? — здивовано питався Гриць Федько.

Гриць тільки плечима знизав. Звідки! Вже, мовляв, упізнав їх, напевно, чортів син, коли побіг просто до хати. Кундель, чоловіче... ге-ге-е!

Вони журно зібрали худобу й погнали втрійку до села без товаришів. Було цікаво довідатись про все, але навкруги сутеніло вже, ну й таки не до розмови їм буде нині, напевно... Го, го... вони знали, що вдома чекатиме і Юрка, і Ілька після такої скирти й годинників. Ух, бодай і не снилося людям!

IV

Тієї ночі Юрко вперше не ночував у хаті, як «людські діти». Мокрина всю ніч стурбовано не спала через опришка, а він ходив «на псів хвіст, як той волоцюга», і ночував у Григорковій конюшині на городах. Дурний він — вдруге сам лізти під буки!

А було все просто. З-під скирти Кундель пішов собі до будки, а хлопці з Василем попрямували в село. Поки відшукали оту печеру в сіні, поки Василь боляче наштотхав обидвох хлопців, на полях поволі смеркало, як смеркало й на душі винуватцям. Гей, чого ніби до тієї хати тепер повертатись? Адже ясно, що будуть зараз парити, як окропом, а те, що дістали,— тільки задаток на справжнє весілля... Отже, чого самому ще й шкіру нести?

Дотюпали так до потоку з гадками. На теплий брідок Андрій Сироїжка вийшов «на мацаки» і ловив руками срібні коблики в горщик. У цього Андрія купа дітей і є ще в нього чорна корова така, що її пастухи «сухореброю» охрестили. Не говорять про Андрія, як про людей: «він пішов», а тільки «Андрій побіг», мов пес. Бо він вічно квапиться, вічно не має часу і вічно лани та багачів облітає.

Пастухи звуть Андрія Побіг і знають його з незвичайного сприту в руках. От біжить, скажімо, Побіг вулицею до когось. Каміння з-під його ніг прискає на всі боки, обдерті криси на капелюсі так і мелькають на

вітрі. Ось вибігає з воріт собака за ним дзявкітнею. Інший би зараз підштикав, одгонився від напасти,— а Побіг ані в гадці. Він чекає тільки у бігу, щоб собака до ніг підскочила йому якнайближче. Тоді миттю хапає її якомсь за вовну і одним махом спритно кидає за пліт. І біжить далі, відпльовуючись.

Або знов біжить Побіг з граблями в поле. Аж летить горобець стрибком-підскоком. Чи хто горобця вдарив на льоту? А Побіг тільки грабелном якомсь — ф-фац! — і горобець на землі, тільки ніжками дригає. Такий цей Андрій.

— Добрий вечір, Андрію,— сказав Василь в сутінки.— Є щось на мацаках нині?

— Ігі! — налякався Андрій з несподіванки.— Бреди,— каже,— туди нижче, Василю, бо ти мені рибу наполошиш з брідка... А ти звідки оце хлопців так гониш?

— А щоб їх дідько взяв! — почав Василь оповідати все отак п'яте через десяте.— Веду тепер,— каже,— до «прийому» обох, щоб ще вдома їм огарків натеребили.

— О-о, то лиш бий,— підхопив Побіг швиденько,— бий, люди, щоб аж дим з них виходив! Я, чоловіче, свого старшого так б'ю за це, та й все одно свиснув оноді яйця з-під квочки, поніс до Герцихи за те куриво... Їм тільки попусти, аякже!

Якби не цей Андрій зустрівся та не така балачка зайшла — може б, Юрко і пішов додому. А після цього наче ноги підвалило йому палюгою. Він штовхнув мовчки Ілька в бік на майдані і шепнув коротко:

— Ти... тікаймо кудись!

— Тікаймо...— згодився Ілько, мовби сидів у голові Юркові.

Ще хвилинку нерішуче йдуть далі. Віддих в обидвох хвилюється, ноги трусяться пилем.

— Ох, мені будячисько забився в ногу! — прикидається раптом Юрко і сідає на землю.— Зачекай мене, Ілька.

— Ну, ну... тягни злодія...

Василь тільки обернувся до них з потемків і пішов далі байдуже. Не пропадуть, мовляв, старигани такі, знають стежку до хати. А хлопцям тільки цього й бракує, щоб Василь зник з очей.

— Він уже на городах... Куди, Юрку? — тремтить в Ілька голос притишений.

— Знаєш, туди на другий брідок і за потік найкраще. Сховаємось до каплиці переночувати.

— Добре, раз-два!

Вони хутко встають і пригинцем біжать до другого брідка, щоб Побіг їх не бачив. Тихо перебродять воду, мов літепло, й біжать вигоном у горішній кут села. Бігом минають запоточні хати здовж вигону, перескакують сільський шлях на цісарську й опиняються під темним панським двором, мов під лісом. Здовж парку ідуть уже звільна. Дереву сутужно шумлять, десь лунко гавкають собаки, мов з бодні, десь за палацом різко йойкає павич крикливий. Ось рівна, мов скатерть, доріжечка «парадна». Залізні ворота у двір зачинені на замок, і крізь золочену решітку блищить між дерев вугол палацу з ліхтарнею. Там світло, як середодня, крізь густе гілляччя падають блискучі смуги аж сюди, на ворота.

— Чекай! — під ворітьми сіпає Ілько товариша за рукав.

Вони присідають в півтіні й хвилинку слухають мовчки. Гостро пахнуть квіти з газонів. Розливно бренькає якась музика в палаці. Там, видно, панство у гостях — лунко бавляться в покоях.

— А ти знаєш, Ільку, — хвалькувато шепче Юрко, — ти знаєш, що я там був одного разу. Носив колись з мамою їсти Марії до машини, і навмисне ми йшли отуди поміж клумби... Отам, брате, палац так палац! Ціле село вмістив би в покоях... А квіток навкруги, а горіхів у саду, а яблук, а доріжок, а всякої всячини панської... Ха-ха-а-а!

— Ну, а панів ти бачив?

— Якже, пан такий високий, з обвислими білими вусами, мов Побігова стріха. А пані біл-білезна, як папір тонкий.

— Де ж ти її бачив?

— Пана — під конюшнею стояв, а паню — на ганку в палаці... Сиділа з песеням у руках і цілувала його в морду, ніби хто знає що...

— Брешеш!

— Брешеш!.. Якби не бачив, то й не брехав би тобі!

Хвилиночку хлопці мовчать причасно. Тривожно шумлять дерева в парку, і чітко падає роса по листю. Десь ген-ген — ще під містом, мабуть, — вівкає поїзд з шуршінням.

— Ти,— озивається Юрко по хвилі,— а якби так крикнути зараз: «гей, гей, соб пана в лоб», як ото парубки не раз увечері?

— Піх, не знаєш, дурню, що було б? — відповідає Ілько налякано.— Економ пустив би зараз на тебе псарню і... кричав би тоді, еге!

— Це правда, що пси... От якби вони раптом вилетіли сюди, чоловіче!..

— Іхх! Ходім уже звідси.

Вони боязко встають і йдуть до потоку навскоси. Он чорніє міст поміж вербами, а за мостом ледь-ледь сіріють хати: Никулкова та Бордючина. Циган Никулка щозими розбирає кусень своєї хати на топливо, і вона зіває на село кроквами, мов пиріг роздертий. А Бордючка сварлива вічно з циганчатами на грядках б'ється. На спаса торік чорний Куцько Никулків змайстрував щось із кладкою на потоці, а Бордючка і бехнула в воду із свяченими яблуками.

Що тоді було крику та реготу коло Никулки! Бо з кладки шубовснув ще багач Микитюк у смушковому киптарі, ну й до вечора потім був гомін коло циганів.

Ні в Никулки, ані в Бордючки світла вже немає по хатах. Тільки ще в Микитюка ген за вербами не сплять, чути — січку багачі ріжуть січкарнею. Багачі завжди не сплять допізна.

Ось каплиця сіріє під липою. Тут роздоріжжя навхрест: одна дорога біжить звідси на ріку ген у гори, друга до Дідуганців близьких, третя до Вовчинець багатих, а четверта на цісарську і в поле безкрає. На такому от роздоріжжі гарцюють чорти опівночі, приповідають, і навіть середодня іноді видно, як «він» крутиться тут порошним вихором. Свят, свят!.. Але до каплиці «він» не має моці влетіти, всі кажуть.

Проте хлопці таки стають нерішуче. Каплиця зіває чорним таємним отвором, і якось тошно в голові робиться. Але й на роздоріжжі теж страшно.

— Ну що?... Ліземо туди?

— Та ліземо.

Вони з трепетом перелазять високий прилавок із свічниками й спускаються в п'тьму на холодну підлогу. Тихо, моторошно. Цокотять тільки шашелі в дошках і пахне воском навколо.

— Слухай...— шепче Ілько тривожно.— Стелім кафтани отут і лягаймо поруч. Ти не боїшся?

— Ні, чого? — тремтить нерівний голос Юрка.

— Чекай... я свій постелю отут на дошки, а твоїм накриємося разом.

— Хай буде. А шапки покладемо під голови, щоб м'якше.

Лягають поруч. Обидва тремтять від хвилювання й обидва зубами січуть мимоволі.

— А я, чоловіче, голодний, як вовк,— каже Ілько по хвилині.— Може, маєш хоч огарок який, димом голод заткати?.. Сірник у мене є ось.

— Нема ні порошинки, та де-е! Я ще на стежці витрусив геть-чисто, йдучи додому.

— Гм... От холера, брате, цей Кундель, ні? Така коробка з тютюном — і пропала.

— Ат...— зітхнув тільки Юрко, згадавши.

Ілько зітхає й собі ж, і хвилиночку вони лежать тихо. Але спати їм не хочеться. Чути виразно, як шумить одноманітно ріка і глухо вартівники десь трублять коло церкви в Заріччю. Ту-у, ту-у, ту-ту-у-у — тривожно гуде час од часу далека трубка. Десь на цісарській гомінко туркотить самотня фіра, і де-не-де брешуть собаки. В долішньому куті хтось тужливо грає на сопілці. Пізно. Але півночі, мабуть, ще немає; коло Микитюка жаби ще рейкають у потоці. Не рейкають, тільки перекликаються, говорить чередар Проць на толоці:

«А чия ж то-то-то верша?»

«Меке-ке-ке-тюкова».

«Повна раків, повна раків...»

«Нівроку, нівроку, нівроку!»

— Юрку,— озивається враз Ілько з п'єтми,— а тут торік злодій був сховався під прилавок... Знаєш, той, що церкву обікрав у Заріччю... Такий, чоловіче, високий, страшний, з револьвером... Тобі не страшно?

— Я знаю?.. Трохи страшно. А тобі?

— І мені трошечки. Знаєш, а якби так зараз... Тихо, ти чуєш?

— Еге... Щось шкрябає в дошку... Пссст!

Їм запирає віддих у грудях. Вони тремтяче зводяться з підлоги. Обидва перелякані. Знадвору щось наче дряпає кігтями в дошку... То дряпне, то перестане... то дряпне, то перестане... Йой!

— Що це? — ледве вишіптує Юрко з перестрашу.

— А я знаю? — цокотять зуби Ількові.— Може, пс який, а може, щур...

— Е, ні, це не щур... О, чуєш?

— Тихо!

Юрко хотів звестись тихенько на ноги і несподівано бацнув головою об якусь біду. Вгорі злускотіло страшенно й разом щось гепнуло на підлогу, мов стрибнуло. Хлопці так і попадали на кафтани. А згодом трохи очуняли від переляку, помацали один одного. Шкрябання втихло. Навкруги було темно, моторошно, аж холодні мурашки лазили хлопцям по спинах. Не те що спати — страшно було вже й ворухнутися з місця.

— Юрку, тікаймо звідси.

— Куди?

— Геть... Підемо в Григоркові копиці на городі.

— То гайда, ходім!

Вони згорнули кафтани з-під прилавка, але лізти надвір якось не вистачало відваги. І страшно було лізти першому в невідоме, і так же страшно було чекати другому в п'єтмі. Хвилину тільки тремтіли мовчки. Але страх підганяв, мов батогом, і Юрко сіпнув за руку побратима.

— Ну, раз-два!

Обидва стрибнули на прилавок і нарobili гримоту свічниками. А далі не пам'ятають, що було. Вибігли на росистий майдан ошелешено.

На спокійному небі розсипано паслися зорі. Десь над рікою скиглінням плакала чайка, та тут і там сонно собаки побрїхували. Було страшно, але коло дороги форкали нічліжні коні, й обидвом стало відрадніше на душі. Вони обійшли довгу калюжу коло церкви й спинились перед пащею темної вулиці. Як її перебігти? У Семена ж десятника є лихий псисько, кудлатий, він, мабуть, тепер і сидить десь на вулиці. А в сутичі, коло Гнатиhi, «він би щез» появляється,— то як панич з люлькою, то якась брїчка виїздить чорними кіньми! Петро Гнатишин оповідав навіть раз хлопцям, що за ним вибігло з сутича якесь котеня чорне й конче лізло під ноги... А бабі Гап'ючці щось там — оповідають — каміння раз кинуло в пазуху, коли йшла пізно з весілля.

— Знаєш що, Юрку,— не без трепету обізвався Ілько.— Коло Семена мусимо йти так, як по склі. Щоб

ні камінчик не цокнув. Ну, а коло сутича ти знаєш, що робити?

— Свят, свят, свят! — говориться. Я знаю.

— Дурний! Мушиш три рази плюнути в той бік і скорше йти, не оглядаючись. Бо як оглянешся раз-разок, «він» і причепиться напастю. Розумієш?

— Розумію... Три рази плюнути в сутич і не дивитись поза себе.

— Так. Ну, ходім.

Вони запирають у собі боязкий дух і йдуть на пальцях у п'їтму.

Усе спить навкруги, наче вимерло. Тільки тут і там зітхають важко корови у стайнях і цвіркуни тиркають зрідка. Ось Семенова нова брама, бережи боже від напасті... Ні, десь нема, богу дякувати. Ось Гнатишин хлів нахилився, і зараз буде закрут із сутичем. Хлопцям терпне на душі, моторошно.

— Плюймо раз, два, три, Юрку!

Але Юркові й слини забракло в роті від страху. Вони побігли мерщій уперед, щоб тільки далі від сутича. Зупинились задихано аж коло дякового перелазу. Тут їм детрохи попустило страшне, бо під оборогом хропів дяк Антін та свистав затабаченим носом. Антона звать люди Яйком, бо в церкві замість «яко» — «яйко» в нього виходить. Навіть дітей його Яйковими називають: Яйків Никола, Яйкова Анна, Яйків Іванко, що плює в миску, коли хоче всіх одігнати від чогось доброго...

— Ти чуєш, Ільку, як Яйко хуркає? — радісно говорить Юрко під перелазом.

— Еге, шкребе, мов сапою по стінах!

— Добре, що спить так моценно, — потер Юрко руки пожвавлено. — Слухай, ти знаєш, які там у нього вишні за коморою?

— Знаєш! Я вже навіть і рвав їх іноді... Трохи зависоко, хвороба.

— Це байка, — каже Юрко. — Ти підсади мене на тин, а я хутко в пазуху, — раз-раз...

— Добре, ходім!

Вони перестрибують перелаз і йдуть повз дяків тин бур'янами. Ось і Яйкова побілена комора. Ілько спритно підсаджує Юрка на острішок і чуває ноги, попечені в кропиві. Тихо, і не шелесне ніде. Лиш з шумом пливе

ріка під горами і дрібно хруськають гіллячки під Юрком на острішку.

Ількові надоїло вже внизу, й він почав і собі дряпатись тином до вишні. Та враз щось злопотіло за тином, і Юрко гепнув униз перестрашено.

— Кукурі-ку-у! — хрипло заспівав півень у тишу. По хвилині підхопив десь другий, мов з подушки, а потім третій і дальший за чергою.

— Північ! — шепнув Ілько тривожно.

Обидва крикипіли на місці. Однак у бур'яні стало холодно сидіти, й вони росами побрели на стежку. Пройшли боязко Пилипову кукурудзу, минули густі Оксанині картоплі й угледіли вкінці три чорні бовдури на Григорковім.

— Ходім до середньої, — скомандував Ілько.

Вони злодіями пройшли під пашну копицю й насмикали мерщій в'язку конюшини на землю. Потім полізли в сухе, мов ті миші, й наскубли ще зверху на себе.

— Дай вишень, Юрку, — скоціюрбився Ілько в затишку.

— На, тягни з пазухи, — одповів Юрко, присуваючись.

Штани в обох були мокрісінькі, й холодні ноги поволі зогрівалися в теплі. Але розмова вже якось не клеїлася хлопцям. Було тільки дрібочку страшно в темряві, і очі клеїло на сон. Конюшина запашно пахла, внизу щось цокотіло затишно, приємно тепло пестило все тіло. Юрко почав було думати про близеньку хату й тільки зітхнув глибоко в журбі. Але затишне тепло втопило неприємні гадки, й він навіть незчувся, як солодко заснув. Хропів уже й Ілько, мов наврочений.

V

Вранці знайшов їх старий Григорко на городі й припровадив Юрка до Мартина. Мартин уже зібрався в косовицю на панське, Мокрини робота не бралась, а Марія з Михайлихою уже півсела оббігали за «дезертирами». Зустріли його густими балабухами в сінях.

Але якось минувся клопіт Юркові, як і все на світі минає. Добре, що Кундель на штраф не подав, довідався Юрко згодом. Щоправда, Юрко дістав-таки свою «порцію» зранку, але хай скінчиться на цьому. При-

сохло, як на собаці. Зате ночував уже в хаті, як «людські діти», й не мав потреби вночі страхів наїдатися.

— Ох ти, виродє чортів! — журливо сказала Мокрина на хлипання Юркові після усього. — Коли вже поправишся, нарешті, коли вже перестанеш раз печінки мені гризти? Гей, що з тебе буде, вдарся в чоло дурне, вороже-вороженний!

— Злодій буде, — підхопив миттю батько без сумніву. — Другий Фафлига пустий росте ось людям на сміх та на сором. Що ти гадаєш?.. Ти його годуй мозолями кривавими, а він тільки й думає днинськи, як би то «потіху» якусь принести до хати. Але жди, жди — я вже дам тобі, я вже знайду для тебе місце! О, знайду...

— Я вже покаюся, тату, — приобіцяв Юрко щиро.

Воно-то так. Покаятися можна, але обійдїться ви без клопоту на світі! Хоч трісни, не можна. То це, то те, — а все щось причепиться на біду та на клопіт. Іноді впаде навіть ні з цього ні з того — просто плюнути не варт — із такої дурниці.

От у жнива раз знайшов Юрко кінську підкову на дорозі. До крові розбив собі палець об неї і, розлючений, розмахнувся вже жбурнути її в бур'ян. Але Федько стримав його вмить від такого.

— Ото ти, — каже, — дурний, Юрку... Це ж, йолопе, хто знайде підкову й три дні поносить її коло себе — тому щастя прийде від неї!

Добре. Щастя, то щастя, і Юрко кинув підкову в торбину з хлібом. Носив її в торбині щось два дні, і всі вже навіть цікавились, яке це щастя впаде Юркові. А третього дня втуманило щось Юрка витягнути підкову з торби і почати нею гратися здуру. Якось взяв та й запхав залізяку на ногу вище стопи. Запхати він запхав легко, а виїняти знов так і не йде. Що не крутить Юрко ногою, що не моцується пітно, — де тобі! Хоч і кричи, не знімеш... Історія.

Це було зранку на росі. Поволі зібралося все товариство на вигоні, а Юрко й далі в тарапатах безглуздох. Нога вже йому почервоніла вогнем, шкіру він геть поздряпував залізищем іржавим, а підкови не зняти. Ну, просто лихий на збитки стягнув її на кістці! Що робити, головонько бідна?..

— Біда, хлопці! — розвів безпорадно Ілько руками. — Що ти тут зробиш, коли її мовби щось впасувало

навмисне? Шкода роботи голими руками... Коваль... Так, коваль порадив би собі в кузні...

Всі дивилися на Юрка співчутливо. От, горопашний, змайстрував собі. Ясно, що коваль порадив би ще й не з таким залізом, але як?.. Юрко візьме та й у горнило ногу запхає розігрівати підкову?.. Таж і коваль не розігне заліза холодного!

Федько було вже й напилок виніс, але й це не допомогло Юркові. Таким напилком треба б із тиждень пиляти підкову. Рада в раду, й хлопці порадили Юркові таке: прив'язати підкову батогом, щоб по кістці не билась, і так-о ходити тим часом з мотузком у руці. Але як — вічно отак ходити? А як купатись, як побігти не раз, як узуватись, наприклад? Ох! Ногу доведеться відтяти через дідьчу підкову, чи як?..

Журба Юрка їла годинами. Ні світ йому не був милий, ні товариство — навіть курити він відмовився з горя. Де там до диму, коли підкова мов саме серце зціпила! Ото знайшов собі радість до суду-віку! Інші хлопці будуть, як хлопці,— здорові,— а він каліцун тепер через свій дурний розум...

Кричати хотілось з одчаю. Так надбiг і полудень у горі. Товариші погнали худобу до хат дорогою, а Юркові порадили йти навпростець, стежкою. Як він штирпатиме отак селом на сміх людям? А вдома Юрко звалився на лаву і гірко заплакав уголос.

— А ти чого, тинди-ринди? — спитала Мокрина здивовано.

— О, дивіться,— зарюмсав Юрко ще дужче.

— Гі-і,— вгледіла вона залізо на нозі,— а ти ж навітьцо запхав це на ногу?

— А я знаю навітьцо? — вихлипав Юрко щиро.

— А-а, не знав би ти їсти, дай боже! Григорку, а зайдіть-но сюди з ласки своєї,— кликнула Мокрина сусіду з вулиці.

Прийшов старий Григорко закашляно:

— А вже, а вже ти щось накоїв, лобуре? — Він аж сплеснув руками, вгледівши, й попробував стягнути «нужду» з ноги. Крутнув і саяк і так, а Юрко в той час аж очі заплющив ціпко, щоб, бува, не пошкодити зором. Бо йому здавалось, що коли він буде дивитися в руки, то з цього нічого не вийде — жодна сила тоді підкови не стягне. А Григорко покректав хвильку, погоготів голосно над головою і сказав до Мокрини:

— Принесіть-но, Мартинихо, трохи лою, як масте... Мокрина винесла на шкурці (Мартин до постолів завжди тримає його в сінях, під платвою), а Григорко розмастив лій на долонях і став ними ногу Юркові смарувати. Потім велів йому лягти на ослін, зловив ногу в ручищі, наче в тиски ковальські, і хруп! хруп! Боляче! Хруп! хруп... Враз Юрко чує ногу вільною і водночас дістає рукою по чолі від Григорка.

— Тьху ти з лобуром. Світ ще такого не бачив! І то вищукає, люди, і то сам собі біди шукає на дурну голову!

— А-а, ковалі б тебе гнули кліщами! — вшкварила Мокрина Юрка разів кілька.

Але — що це все! Юрко прожогом свиснув аж на город, і йому мовби камінь якийсь з грудей зсунувся. Світе, як легко чуєшся, коли тобі нічого не тягнеться за ногою, коли не потребуєш думати про одне й те саме! Наче на світ новий родився, наче крила тобі виростають широко...

Юрко радісно побіг на ріку, і коли хто був сьогодні щасливий на світі — так це Юрко Крук, Мартинів. Таке-то це «щастя» дивне буває.

Розділ шостий

ПОМСТА

В самі гарячі жнива вмер Орленюччин Сергій у багача Микити. Ні за що — за півбудза овечого попрощався із світом. То саме перед жнивими у Микити була овеча турма, й багачі сушили на парканах свіжі будзи на бринзу. І от, оповідають, взяли кортячки наймита скуштувати свіжини-лакоминки. Багачі, очевидно, кольки би дали наймитові, не будза — отже, взяв. кажуть, сирота та й украв половицю. А ввечері, гомонять люди, як піймав лисач хлопця в свої руки багачькі, як насів колінищами, та так і обірвав йому щось всередині. Бо хлопець покендяв ще три дні в Орленючки і вмер несподівано.

Ховали Сергія саме в неділю опівдні, й народу вишло, як мурашок, на цей похорон. Ішло старе і мале,

пішов і Юрко з пастухами. Було якось дивно, що Сергія вже не стало на світі — ще ж у вівторок минулий купалися разом у буркалі. Сергій зловив тоді п'ять раків з ікрою й обіцяв Федькові деркача змайструвати за два кусні хліба ячмінного. Хто б тоді був віщий такого, що до неділі вже по Сергієві буде? Нікому й не снилось таке подумати.

Дяк гоготів з попом жалібно, жінки плакали всю дорогу до цвинтаря, а чоловіки кремсали голосно на звіра. Де ж таки, гей, життя хлопцеві обірвати за півбудза марного! Якби навіть з'їв два, люди добрі, а якби й усі йому пропали, наприклад, — то що, мастки б його схудли від цього?.. Таже то, люди, дитина, таже лакоме й не дивота, тож-то ще, напевне, голодне ходило в багачів з ранку до ночі! І отак-о?.. Ну, міг покарати, як люди, міг цвігуном яким вшкварити, але бити отак-о без серця чужу дитину, аж душу вигнати з тіла?

— Еге, таке-то, таке бідного на світі, — говорив квапливий Побіг з двома дітьми на руках. — Один губач бере та й ґрунтець сирітський хитромудро загарбує, а другий таки зо світу жене, як ту муху. Ось нащо-то чоловік носить оцих, аж надсаджується... Годуй їх, не-боже, тягни їх скорше на ноги, а багачі матимуть потім з чого дух виганяти колінами!

А дихавичний Савко Сливка, що то за мірошника в Шмулька кожної зими, захрипів якось, стріпнувши патлами:

— Я вже це кажу та кажу... Говорять, ніби буде якась війна на світі — підемо з вогнем на москаля там якогось. Ге, війна-то війна, але що мені в лиха той москаль винен?.. Нам би, людоньки, якоїсь війни на цих-о та на цих... Я би стріляв отого Паздрія носатого, що вже давиться людською кривдою та ще мені межу забрав цього року!

Але найдужче з усіх було чути Орленючку за домовиною. Ця синє небо дерла своїм плачем та розпукою. Голосила й приповідала, зчорніла, мов у дзвони била, й сипала прокльони на багачів, аж у повітрі ляцало... А як спустили вже грабарі Сергія в темну яму глибоку, як піп кинув грудку навхрест і дяк завів «вічная» — Орленючка, бліда, зняла якось розкарячено руки над гробом, мовби летіти збиралась, і скричала несамовито на ціле горло:

— Лю-у-уди, життя молоде ввірвав дитині здорові-

сінській! Люди, опам'ятайте мене, божевільну, бо ще головництво нароблю або спалю злодія лисого з цілим кодром! Боже, бо-о-оже,— стріпонула вона руками, мов крилами,— пусти на ворога громи ясенні, дай йому, щоб за життя ще його так мокрі черв'яки їли, як мою кров тепер їстимуть через нього.

Та небо було погідне, бог сидів собі десь там спокійно в голубій синязі серед архангелів, а багач, напевно, масно обідав без страху. Люди товпою потішали Орленючку, а над Сергієм знялася тим часом могила чорненька у самому кутку кладовища. Воно вже так. Бідних і тут висуюють аж на суголовки цвинтарні, бо — посередині тільки багачі пишаються дубовими та камінними хрестами. Го-го-о... їм усюди перед у громаді, вони й по смерті пхаються на чоло найвидніше — соромляться лежати пліч-о-пліч з «голяками».

II

Після цього похорону Микита довго не міг собі знайти наймита до худоби. Чутки ж розлізлись по селах, як мурашки в траві, і кожний тільки потилицю чухав та якомсь цмокав ніяково на запит. Т-та... І дав би ніби, і хай би заробив хлопець хоч яку-таку дранку на плечі та прохарчувався бодай, але... То це, то те на перешкоді ставало. Не знайшов Микита ані в Світанківцях наймита, ані в Дідуганцях, ані у Вовчинцях та запрутянських селах збіднілих. Воно, ясна річ, білий світ не кінчиться на Дідуганцях чи то Запутті, і є ще також бідноти тієї всюди, слава богові. Ген-ген — он з-під Косова, з гір голодних він міг би собі привезти й зо три вози наймитів до худоби, і це тільки за самий харч сякий-такий. Але впали жнива зненацька, й на полі мов горить усе; рук хазяйських чекає. Де тепер час за наймитами по дебрах ходити! Рад не рад — мусив Микита свого Николку послати до худоби тим часом.

Так появився на толоці русявий Никола Микитів. Його зразу ж таки прозвали «безбровим» і співали йому гуртом настирливим:

А Никола робить кола,
А Михайло сани —
А Михайло їде кіньми,
А Никола ісами.

Після такої докучливої співанки всі плескали руками ритмічно й приговорювали в такт:

Багач, багач!
Твій тато — пугач!

А Никола таки й справді скидався на багацьку дитину. Ніс широкий, очі захланні, а губи важкі та віддуті, як і в старого, достоменнісінько. Та що губи — він навіть і з натурою вилито вдався в свого татуня. Де що в кого углядить хороше — зараз би так і проковтнув своїми очима захланними. Дай, промінняй. Так-о буде мантити циганом, буде канючити, буде докучати раз у раз і таки виманить у дурного. В Йосипа щербатого видурив отак задарма новий ніж з двома вістрями, а Костя Семенового — сам Кость бився в голову потім — вшахрував на пужалнах при виміні. Такий вже мудрагелик багацький.

Раз причепився він на вигоні і до Юрка. Зайшла із-за батога справа. Того тижня якраз Мартин витяв Юркові довгий ремінний батіг із старої халяви, та ще й майстерних гудзків нав'язав на ньому і червону косичку пришив над гудзками з волічки, мов у панського фірмана. Батіг чудесно траскав на гнучкому пужалні, аж любо, і ніхто, навіть Ілько, не відважився дерти Юркові очі за нього. Має, хай має. Один тільки Никола побачив і зараз же причепився, мов той реп'ях овечої вовни.

— Слухай,— каже до Юрка зразу,— обміняйтесь обидва батогами... Ну, обміняймося, добре?

Ілько — гарячка, і його аж скоробило таке шахрайство. От багач дідчий та дідчий — він би вже, люди, мінявся за свій очкур мотузаний.

— Ти,— відповів він за Юрка,— тут нема міняйликів.

— А я до тебе не п'ю, то й не кажи «дай боже!»,— огризнувся Никола.— Ну, міняємось, Юрку?

— Е-ех, як тебе втешу зараз, то аж тобі в очах блиснуть міняйлики! — знов відповів Ілько вже злюще. І вже навіть підступився та підняв руку вдарити. Але Юрко спинив його заздальгідь. Вдарити такого «питльованого» — буде біда, отже, краще не зачіпати лайна багацького. Він шепнув товаришам пару слів і потім хвацько траснув батогом перед Николею.

— То ти,— каже,— хочеш цього батога?

Никола робить ніби байдужу міну на обличчі.

— Хочу не хочу, але заміняймося обидва на свої. Диви, яке в мене пужално, сплетене увосьмеро! Дам тобі свій разом з пужалном, і кусень хліба ще дам при заміні.

— Ні,— відповів Юрко ображено,— я не лечу на твій хліб і не хочу. Ти що, гадаєш, що я — дід, за хлібом твоїм гину?.. От, купи собі в мене, як хочеш.

— А що ж ти правиш за нього? — блиснув Никола безбровими.

— Знаєш.. Я не скупар якийсь і не торкуюсь. Хочеш — п'ять разів по литках оцим самим батогом — і бери його.

— Добре, Юрку,— підхопив Ілько з товариством,— щоб я так дихав, добре. Але давай битиму я всі п'ять, бо ти не вмієш. Тьху ти, робота!

— Ну що? Годишся, Николо? — квапив Юрко, мов на ярмарку.— П'ять разів по литках — і батіг твій.

Цей було зам'явся спершу і почав сюди та туди гнути обіддя, але всі тепер підняли його на сміх. Боягуз! А Юрко твердо стояв на своєму й не попускав ані дрібки: або п'ять разів по литках і батіг, або йди собі к чортовій матері й не мороч голови. Тяжко було Николі, тяжко рішатись, але жаднючість таки перемогла.

— Ну, бий! — став він «на габтах» перед Ільком бундючно.— Гадаєш, боюся?.. Ну, бий раз-два!

— Е-е, ні, братику, нема таких дурних,— не погодився Ілько діловито.— В нас так не б'ють на толоці, візьми-но перше та й підкоти штани по коліна!

Рад не рад, мусив Никола і штани підкотити, щоб литки голі були. Тоді Ілько плюнув у жменю, крикнув «рахуйте, хлопці», і як свиснув раз батогом...

— Р-раз! — вичитав голосно.— А це д-два-х!

Никола аж підстрибнув пружно, мов гадина шипуча, та так і присів до землі хутко. Він поблід увесь, аже закусив губи боляче, щоб сліз не пустити прилюдно. А хлопці втішно зареготалися:

— Добре шмалить Ілько чортів. Оце так б'є, по-фірманськи! Ну, вставай, Николо, ще три рази належитья.

Никола встав з дрижаками. Ілько знов розмахнувся щозмоги.

— Т-три! — свиснув батогом у повітрі.

Та за цим разом «ушмалений» заревів якось дико, мов з лісу, й біснувато кинувся на Ілька. Він миттю вирвав у Ілька Юрків пекучий батіг і відскочив набік, важко дихаючи

— Ти-и... жебраку обдертий! — ненависно засичав крізь зуби.

Хвилиночку хлопці отетеріли на місці від несподіванки. А в Ілька аж веснянки побіліли на носі.

— Хто жебрак, сучий ти сину безбровий? — поцінів він, підступаючи хмарою.— Хто жебрак, скажи ще раз?

Юркові теж заболіла образа. Що він собі гадає — схопити батіг, та ще й прозиватись задарма?..

— Віддай батіг,— каже,— ти, багачу захланний! Віддай батіг сюди або ставай ще, коли сам згодився на п'ять тріскачів.

— От тобі батіг, н-на!

Замість батога Никола впоров Юрка раптом пужалном по лиці. Очманілий Юрко скрикнув тільки «гі» ошелешено і завертівся на місці, мов та дзига на шпильці. Хлопці кинулись до Юрка кров тамувати, а Ілько дав тим часом «раз» безбровому і крутнувся мерщій за батогом яким, щоб іще пужалном дати йому за все доброго лупня. Але цей не дурний був чекати і свиснув тим часом навітки з батогом. Страх додав йому сили тікати, й він летів вигоном, мов стріла. Але й Ілько вмів бігати швидко і погнав навперейми злодюзі... Бігли так до потоку без духу, і за потоком був би вже Ілько напевно спіймав багачика і порахувався б за все прекрасно. Та цей хапнув камінь з брідка і зблизька таки вгатив ним Ілька по носі в саму кістку. Мусив Ілько присісти з болю на місці і аж заскимліти з безсилої люті. Так потім і пришкутильгав до товариства без нічого... Не досить, що сам утік небитий, дідько безбровий, але ще й батіг Юрків пропав, як задаром.

Досадно стало хлопцям після цієї пригоди. Як таки бути такою свинею — прийти і згодитись на все добровільно, а потім вирвати з рук, мов той злодій, та ще битися розбишакою?.. Мой, таж за таке слід спіймати безбрового і так вилупити в морду, щоб аж до смерті пам'ятав, як поводитись на толоці. Дивись, яка сиромудра холера!

Найгірше ж точив хробак Іюрка з Ільком. Он які то всі багаті, шпаками годовані! Чіпляється і крутить вуха

старий за пусто-дурно, ну й такий ще-о півник безбровий хоче вже всім по головах їздити на толоці... Гадає собі, що коли він багацький синок, а його тато лису голову має, то вже можна йому робити, що він хоче,— навіть батоги видирати і голови розбивати біднішим. Ех-х!

— Хлопці, я думаю так,— не міг-таки Ілько заспокоїтись,— чекаємо ще трохи, хай він погадає собі, що ми за все забули, й піде з худобою під лан. Тоді йдемо на нього окопами далекими... Ви мені допоможіть тільки спіймати його, щоб не втік так, як раніше. І-іх, як зловлю та почну мастити оцим пужалном. Бігме, поламаю на ньому.

Товариство аж цмокало та ахкало в запалі. Але Юрко відверто не захоплювався планом Ільковим... Нехай,— каже,— ще вдасться спіймати безбрового, хоч він не такий-то й дурненький. Нехай і дістане вже доброго бобу. Ну, а далі що?.. Таж він, зовсім певно, побіжить зараз додому із скаргою і виведе хутчій старого на толоку. Коли б тільки на толоку — по хатах підуть з безбровим на скаргу.

— Напали,— скаже,— дитину кримінальники ваші, так ви їх розпустили... Худобу не дають пасти, розбійники.

Юркові раз у раз звучать у вухах слова Мартинові, ще торішні:

— Смерть тобі,— сказав,— зроблю, коли ще раз підеш мені гратися з багаченятами розпещеними. Маєш людських дітей ціле село — іди, і навіть голови ламайте один одному, ніхто з нас не вмішається між вас, ніхто не ходитиме, дурний, на скарги по хатах за ваші суперечки. А багачі тобі не пара, не кумпанія, не приставай з ними до іграшок, хай до них смола гаряча пристане і хай їх гілляка суха вчепиться! Обходи мені багачів, чуєш, як те лайно, бо вони всі дують на себе, як на діамант, і тільки того чекають, як би то бідного згнобити та загнати в гризоту!

Ці слова Юрко пам'ятає глибоко і тому не погоджується нападати на Николу. Хай йому, знайти собі клопоту з багачами!

— Ну, то що? Пустити все плазом безбровому, щоб сміявся з нас та задирав ніс на толоці? — хекнув Ілько, завертівшись.

— Ні, хто каже, щоб пустити,— заперечив Юрко

з болем.— Йому треба віддати так, щоб аж до «кінського Петра» згадував, але... Пощо нам іти тепер біди напитати, скажіть самі, хлопці?

— Так. Воно істинну правду Юрко каже,— згодилися всі.— Гм, але як же ж ти віддаш йому інакше?

— Як? Ще трапить, хлопці, сама коса на камінь, і він десь попадеться в руки...

— Е-е, чекай, псе, поки кобила здохне! — скривився Ілько знеохочено. Проте йти й бити Николу нападом він і сам занехав згодом, бо й справді біда може вийти з цього. Він постановив дати йому, хоч поки що, якимось способом цигарку з нашкробаним рогом із ратиці. Нехай хоч виригається, безбровий, усіма бебехами, поки сам десь у руки не впаде. Хай хоч це йому пригадає, що не з дурнем він почав собі танець...

А Юрко й сам не знав, як би то можна помститися на безбровому. Але йому стояв перед очима майже задаремно втрачений батіг та ще на додаток болів йому перебитий пужалном ніс. Це йому не давало спокою, і він аж заснути не міг увечері. Що робити, як відомститись на багачеві паршивому?.. І за кафтан, і за батіг, і за ті-о прозиванки... У руки їм він не попаде вже, певно, так скоро — буде берегтись і сторожити здалека. А тут хочеться вже відомститися, вже дати серцю полегшу, вже показати йому, з ким зачепився!.. Що зробити, що зробити? — бився з гадками, як з мухами. Способів було багато, можна було б зробити не одне безбровому, але за кожним планом, немов невідступна тінь, волочилась можлива біда. Так і заснув Юрко, не додумавшись ні до чого.

III

Проте нагода трапилась скоро, і справа несподівано розв'язалась таки наступного дня.

Навіть чудесно розв'язалася... Ніхто про це ні гадки, ні думки не мріяв — просто само собою в руки підпливло. Буває ж іноді, чисто присниться.

Кінець панського сінокосу за скиртами зеленів глибоким, сонячним ровом до схід сонця. На березі росли кущі срібної лозини, а під берегом тьма-тьменна червоних ягід в травиці. Та ягоди були тільки до жнив, а після жнив цвіли тут самі якісь сині дзвіночки з цятками.

З цих дзвіночків дівчата плели вінки на голови, ну й робили гомінкі весілля на пасовиську. Хлопці тоді «грали музиками» на весіллі і з парадом провадили вбрану відданицю «до шлюбу». Саме позавчора «віддавали» так Матвієву Юстину, а сьогодні дівчата Гафійці весілля призначили. Тому вже зранку Гафійка сказала:

— Пустіть мене, хлопці, квіток за скиртами нарвати.

— То йди,— не заперечував ніхто. Пускає ж вона їх не раз на огарки чи куди інде снуватись, тож і їй треба десь побігати...— Іди, коли наставилась.

Гафійка гукнула подругу з другої пастушої компанії, і вони побігли отавою. Але не минуло ще й чверть години, як прилетіли обидві. Захекані, перелякані і без квіток.

— А це що? Чого ви так скоро прибігли?

Калина аж свої великі очі заокруглила перелякано:

— Там оси, хлопці! Мамочко рідна, які оси! Маму-сенько!..

— Де-е?

— А під берегом, саме коло білого каменя в траві... Ой, як багато! Тільки — ж-жу! — чуєте, як ота хмара жовтезна... Тільки — ж-жу! — одним жужмом.

— Хе... Ану побіжим, хлопці!

Побігли вчвірку... Дійсно, є оси в ягіднику. Щоправда, вже не «жужмають жужмом», як Калинина хмара, але позалазили, видно, у гніздо своє в землю. Бо так і лазять по камені кишмом, так і лазять квапливо одна за одною... Спробуй тільки пужалном тепер шурнути в дірочку. І-іх, як би вилетіли зараз скажено!..

Юрко враз пригадає собі одну прикру пригоду. Це вже було давно — ще влітку чи восени торік, не збрехати. Досить, що він знайшов на вулиці отакі ж самісінькі «бджоли» в дуплі вербовому. Лазили собі крізь дірочку з дупла спокійно, а Юрко приглядався цікаво. Приглядався так, приглядався хвилинку, а далі взяв та й ломакою шурнув здуру у дірку... Світе широкий, що це була за напасть! Ціле решето ос впало раптом на нього лютою хмарою і лізло кусливо в очі, чуприну, в рукави, в пазуху — не було просто місця на тілі, де б оса не влізла. І коли б не вибігла на крик Яйчиха притьмом, коли б не кинула хутчіш якусь хустку на нього та під повітку не затягнула — хто його зна, чим то скінчилося б... Був би, напевно, без очей і без носа — один «бенцвал» напухлий, як подушка багацька.

Отак Юрко з осами познайомився. Тому він знає, що ос не зачіпай без потреби, а як зачепиш уже — лягай хутко на землю і щільно накривайся чим-небудь від напасті. Тікати й відганятися від них борони тебе боже до смерті — вони ще гірше лютують тоді, скаженючі. Отже, Юрко в думці здригається на згадку і мовчки дивиться на камінь замислено. І вкінці каже:

— Хлопці, а якби так...

І викладає все коротенько.

Очевидно, всі захоплені цією думкою. Вони зраділо сідають і тут же, на місці-таки, обмірковують справу детально. Чекай же ж ти, безбровий! Балу-балу та балу-балу гуртом зіграним — нарешті готово: Гриць і Федько спокійно йдуть до худоби, а Юрко з Ільком — до Костя Семенового, що з ягнятами.

— Костю, а ходи ж сюди, щось тобі скажемо...

З Костем ще короводив детрохи. Злість то він на Николу має за пужално, «штука» воно прекрасна, коли тільки вдасться, але... Торгується Костик чортівський! Та Юрко з Ільком не жаліють для справи нічого. Ілько дає Костеві цінного тютюну на цілих п'ять цигарок, а Юрко дає свій жовтий ремінець від ножика, щоб не був кривдний. І справа нарешті готова, обговорена, вирішена... Кость має тільки привести безбрового хитрощами на ягідник під берег коло каменя. А там — гляди на себе, Костю. Головне, не пропускай справи і не зрадься, бува, необережно.

— Будьте спокійні.

Добре. Ілько з Юрком летять до товариства, мов на крилах. Але по хвилині беруть на плечі якнайдовші верітки, натягають на вуха шапки й геть, окіллям, ідуть у ягідник. Тут зашиваються в куці позаду каменя і накриваються верітками. Хай-но тільки прийде!

В той час і Кость залишає ягнята на Калину з Юстиною. Він також загадково бере верітку і йде аж до Николи ген-ген за чередою... Никола грається в «свинку» з Петром Парациним. Кость уже здалека робить тасмичу серйозну міну і кивком одводить його трохи набік.

— Ти хочеш мати зайчика живого?

— Де? — питається Никола цікаво.

— Де! Я питаю: хотів би?

— Певно, що хотів би, базікаш!.. Але де ж ти його маєш?

— Хи, не одне, але аж четверо є зайченят молоденьких. Знаєш, де ягідник за скиртами? Вчора там, брате, знайшов я заяче гніздо з молодими... Але — псс! Ані слова нікому, Николо.

— Четверо, кажеш, молодих! От, чоловіче, щастя!

— Знаєш, я був би і забрав їх учора, але пазуху мав подерту, хвороба... Як ти гадаєш — правда, що ніхто ще не зміг їх забрати до сьогодні?

— Може, й ні, — нетерпеливиться Никола. — Ану, ходім туди раз-два... В таку-о пазуху я й десятеро їх упхав би — дивись!

— Ходім!

Вони йдуть хутчій. Николі дивно з Костя дурного. Ото тобі раз дурень так дурень! А Костева справа коротка — завести Николу на ягідник і примусити, щоб плечима до каменя став близенько. Потім іти, ніби самому на пальцях, дивитись, чи ще зайці є в траві, видумані, а Юрко з Ільком подражнять тим часом оси пужалном тишком-нишком... Після цього спасайся, Костю, як можеш, на Николу не дивися.

Ось і куці срібляться листям до сонця, ось і ягідник зелений. Тепер Кость із Николою йдуть на пальцях, скрадаючись, щоб зайченят у траві не сполошить. Пссст!

— Де ж вони, Костю?

— Ти-ихо! — кладе Кость палець до рота. — Постій тут, Николо, спокійно, а я підкрадусь до них подивитися... Коли є, я на тебе кивну отак, і біжи скоріш, щоб не розлізлися...

— Добре.

Кость підкрадається схвильовано до якогось кущика трав'яного. За Николою щось шелестить у кущах виразнісінько, але він стигне в чеканні цілий і очей своїх з Костя не зводить. Раптом щось його шпигає в потилицю боляче... Він мовчки бацає рукою «овода кінського», але й за руку щось його шпигає люто. Агі!.. Никола хоче повернутися, що це за лихо, але вмить бачить, як Кость накидає собі верітку на голову і кричить перелякано:

— Тікай, брате, оси!.. Тікай, бо гніздо ос над тобою.

Збентежений Никола тріпає руками, і враз нападає на нього скажено решето ос розворушених. Він скрикує й біжить кудись навгадь, але оси також за ним роєм напасливим!

— Ай, ай! ой-йой-йой-йой! — болюче кричить Никола, аж ген під скиртами вже. — Костю, ай-яй-яй-яй!

Але Кость уже ген-ген під веріткою. Не видно і Юрка з Ільком ніде в світі. Вони лежать тепер у лозах, закутані, і тільки чують виразно Николів розпучливий крик... Та крик цей, болючий, ллється в їх серця приємним задоволенням — мастить їм масличком груди. Знай раз, багачу безбровий!

IV

Ще до полудня-таки Никола спух на лиці, мов блискучий глечик. Юрко цього не бачив, річ ясна, але оповідали таке дівчата, що бігали дивитись. Гафійка оповідала хлопцям:

— Такий, як пацюк, знаєте... Очі заплали якомсь, спідня губа — постіл, не губа, навіть руки та ноги скусані, мов посічені.

— А він що каже? — було цікаво довідатись.

— І-і-і... На Костика, чуєте, бий-забий. Бреше, ніби, що то його не болить, і все, — каже, — байка, але Костеві він ще покаже колись...

— Що покаже, дома поскаржиться на нього?

— Не-е, де там, він же ж, хлопці, нічого не знає... Він тільки лютий на Костика, що втік, каже: боягуз дурний і не міг розігнати ос верітчиною.

Але, видно, було «не байка» Николі, бо пополудні він вийшов уже підв'язаний хусткою, мов на зуби. Прикладали щось, певно, до пухлини. Ходив так підв'язаний аж до вечора, і тільки на другий день пухлина зникла. І цього ж дня ввечері Юрко з Ільком навмисно чекали його на мосту за циганом. Вони посідали заводяцьки на поруччя обидва й чекали, поки Никола з худобою на міст підійде.

— Ти, а гарні зайці? — спитали, як порівнявся. — Багато піймав їх учора в ягіднику?

— Ідїть до дїдька! — гаркнув Никола сердито.

— Ха-ха-ха-ха! — засміялись обидва. — Ото, розумію, піймав зайців без солі! Ото піймав, хлопці!

Никола тікав мерщій від моста і на старій «голубані» зганяв свою лють, мов на ворогові. А хлопці настирливо йшли за ним аж на роздоріжжя й припікали словами:

— Ти, Николо, а знаєш ти, кому маєш дякувати за зайців? Знаєш, хто собі запанібрата з осами та посилав їх на тебе, як військо?..

І їм було радісно, як ніколи.

Розділ сьомий

ДО ШКОЛИ

Коли Юркові майнуло сім літ, його записали до школи.

Якось, одного вересневого полудня, Юрко пригнав корову додому і, як, звичайно, хотів побігти «на грушки» десь в крадіжку. Але його зупинила раптом Мокрина:

— Гов... гов... Уже розігнався кудись, лиш би наїтись! Не біжи нікуди з хати, підеш зараз до школи з Марією.

— До школи? — збентежився Юрко, хоч і була вже за це мова в хаті.

— А до школи, до школи підеш записатися...

Йому дали із скрині чисті штани й білу сорочку та звеліли ще ноги в цебрі вимити «як при війську». Але бруду на Юркових ногах було стільки, що мусив аж шорстким каменем їх шурувати годину. Після цього обстібали його зо всіх боків, наказали, як з «професоркою» має привітатися в школі, й Марія пустила Юрка попереду, мов на продаж у місто.

— Іди скоріше і не тягай ногами, мов три дні не їв нічогосінько!

Вони пішли стежкою, прибрані, як до церкви. Літо догоряло поволі, дозрівала вже кукурудза обабіч, присихали на качанах руді борідки. Ішли швидко, і Юркові щось невгладне тьохкало в грудях. Тут і там оминали на ходу всяких тіток на стежці, і Марія розповідала їм словом-двома, куди так-о провадить Юрка нарядженого. Деяка тітка гладила тоді Юрка по голові, як маленького, а його це все аж коробило від стиду-сорому. От угледів би хто з пастухів та й розплескав на толоці! Тьху ти з тітками!

Вони вийшли на майдан коло церкви. Он громадська канцелярія з облупаним «арештом», а ген і школа червоніє дахом між акаціями. В арешті сидів якраз нині Паздріїв парубок-розбишака за якусь бійку в неділю, і Юрко навіть задалегідь камінь захопив у жменю, щоб жбурнути його до арешту крізь ґрати. Це ж робиться завжди з охотою, і Юрко не раз, не два бігав сюди з хлопцями пожбурляти. Але Марія скоро помітила Юрків замір і загодя люто вдарила його по руці.

— Агі, з чортом таким! — вилаялась при цьому. — Ще візьми та й вікна в канцелярії вибий, бо мало клопоту в хаті!

Юрко тільки екнув на таке і змовчав без бурмотіння. Що вона знає. Коли б так стільки того каміння в неї попало, що він уже кинув з хлопцями до арешту, то й кісточки ніде не мала б на собі цілої... У вікна до канцелярії! Він ось не знає, як воно каменем кинути в ґрати, щоб не попасти у вікна!

Ось і школа висока. Будинок, що й казати, панський, з ринвами; вікна тобі, кожнісіньке, мов двері в першого-ліпшого, коли не більші. Навкруги штахети рівненські з живоплотом густим і широкий ганок у дикому хмелі. Всюди на клумбах квіти, квіти і квіти. А на ганку, виявляється, повно людей з хлопчиськими та дівчатками поприлизуваними. Є тут обидві Аннички з мамами, є круглоока Калина з дідом, є Іванко дяків з бабою, є Микитиха з Николою, є Побігів Павло зубатезний, є навіть Федько з татом своїм високим. Юрко став собі коло Федька.

— Ти, — зашепотів, — тебе також до школи?

— А що ж... — одповів Федько стурбовано.

— Вже був ти в панії, записався?

— Та де, ти ж диви, скільки тут напхалося... По черзі йдуть. Як до мировання, чоловіче, по одному.

— Хе... Це десь отуди до покоїв до неї йдуть, правда?

— А що ж... Ти глянь, які там у неї цяцьки якісь на вікнах. Бачиш сюди-о крізь хміль?

— Еге...

Вони мовчать і не можуть якось дрижаків з ніг позбутися. А шкільна хвіртка скрипає раз у раз, і на ганок вилазять сходами все нові і нові мами з «шкільниками». Вони спершу гомінко вітаються із знайомими, але згодом достосовуються до загального й тільки ше-

почуть урочисто. Час од часу виходять і «записані» вже із шкільних сіней. Коли хтось вийде «записаний» — усі на ганку стараються опинитись мерщій під самими дверима, й тоді робиться суматоха велика. Аж нарешті в одвірку став якийсь недоторканий вуйко з бородавкою на лобі. Він приобіцяв голосно «спублічити» того, хто буде пхатись без черги, і навіть вилаявся сердито:

— Або ви, — каже, — люди якісь з розумом, або худоба дурна до чорта матері! Агі... Мусить бути порядок якийсь, і тепер ваша черга, Якимихо.

Якимиха з блідим дівчуrom миттю поринає у сіни, а решта аж потіє з нетерплячки й тісноти. Духота, як у церкві в святки. А проте Юркові чогось холодно — його то льодом, то жаром обкидає напереміну. Він тужно дивиться на широкий майдан — так би й чкурнув звідси аж у потік. Але якраз виходить Якимиха з сіней, і прийшла черга на Федька. Потім іде Анничка з кісочкою... потім друга Анничка з мамою... Потім якийсь вуйко патлатий, Іванко з бабою, і ось Калинина мама на черзі. Тепер Марія опинилась коло самих дверей, чекає тільки, щоб мама Калинина вийшла. А Юркові враз стає душно, аж у скронях бухає гаряччою.

Калинина мама чогось забарилась на отій записі, і Юрко крізь одхилені двері дивиться у шкільні сіни широко. Він ковзається очима по блискучій підлозі і спостерігає трое високих дверей із мосяжними клямками. Ба, за котрими ж це Калина загірилась? Він старається відчутти їх навгад і пригадує собі мимохідь цікаву пригоду громадського листоноші Собка з панськими дверима. Скільки-то сміху відтоді по селу ходить.

Це розказувала Тетяна Дмитрова, що покоївкою служить у вовчинецького посесора... Приніс оце, — каже, — письмо до посесора та й задумав «антилігентно» ніби ввійти до покоїв. Отже, став собі під двері та стукає пальцем: стук! стук! стук!.. «Проше», — каже посесор. Але Собко не дочув, чи що, — далі шкрябає у двері. А посесор, нарешті, як не відчинить сам, як не хомне Собка по шиї, «антилігентного»...

— Пся маць! Як тебе, — каже, — стукну, ти, хлопе, то аж до стовпа он стукнеш!

Отак Собко достукався по-панськи. Юрко уявляє собі, як то посесор валив Собка в потилицю, і аж йому хочеться засміятися вголос. Але раптом «записана» Калина виходить з мамою, і Марія смикає Юрка за рукав.

— Ну, ходи, чого заворонився!

Вони миттю перебігають шкільні холодні сіни й опиняються в світлій кімнаті пані учительки. Привабно, цвітисто, запашно. Юрко мав сказати «славайсу» чітко й зараз же панію в руку поцілувати поштиво. Але він забув якомсь слово у роті й тільки поцілував так із розгону, що аж цмокнуло в шафах.

Пані пахла цукерками і стояла так якомсь непевно на своїх високих черевиках, мов півень на тиніві. Вона посміхнулась до Юрка золотим зубом і розпочала «екзамен»:

— А як же тебе звати?

— Юрко Крук Мартинів,— струнко випалив Юрко одним душком.

— Ага!.. Юрко... Крук... син Мартина,— записала в якусь книжку велику.— Ну, а ти, Юрку, хочеш до школи? Будеш учитися гарно?

— Чому ні, хіба то така штука велика,— відповів Юрко зневажливо.— Я вже й без школи вмю читати, навіть друковане...

Марія штовхнула його ліктем, щоб був скромніший, а пані зробила ввічливо «великі очі» й погладила його попід бороду довгими пальцями.

— Це добре,— каже,— що вмєш, дуже гарно, хлопчику. Тепер от ходитимеш до школи щодня і ще краще навчишся... Ну, а дома,— питає,— ти як, слухасш тата й маму?

Юрко хотів відповісти, що так, очевидно, але раптом мусила вставити за нього Марія своїх «чотири крейцарі»:

— Ей, де,— каже,— слухає, прощу пані, де ж то він слухає! Такий пустий ірод у хаті, що — гинь, не можна собі ради з ним дати... Але ви,— радить,— бийте його, панночко, щодня, коли буде пустоці робити. Бийте і не жалійте шкіри, бо з такими не наука буде, тільки розпушта без бука.

Юрко аж почервонів від сорому та досади... Ото не може-таки хоч тут свій язичок приперти! За ці слова він утопив би Марію в ложці води без жалю, але «професорці», видно, не першина така балачка. Бо вона тільки посміхнулась на це, ніби здивовано, й зараз же заговорила ласкаво:

— Е, не говоріть таке, він буде чемний ученик,

правда, Юрку? Ось я тобі дам,— каже,— цукерок гарний, щоб слухався вдома та вчився гарно.

Вона витягла великий цукерок з бляшаної коробки й дала Юркові з словами:

— На,— каже,— й гляди ж, будь чемний віднині. А як ходитимеш пильно до школи й будеш учитися гарно, то я тобі ще подарунок куплю.

Юрко затиснув засоромлено цукерок у жменю, а Марія за рукав його смикнула:

— Чому ж ти, стовбуре, не подякуєш пані за подарунок?.. Поцілуй паню в руку гарненько і скажи: дякую за цукерок!

Юрко поцілував наставлену гладеньку руку, а на «дякую» так і не одважився словом. Таке якесь оце «дякую» смішне і розлізле... Дякую, мов отой церковний староста після проповіді.

— Ну, іди ж здоров! — сказала вчителька на прощання.— Приходь завтра до школи і скажи, хай тобі тато волосся обстриже ввечері.

Пані відчинила їм двері до сіней, і вони вийшли на ганок. Сердитий чоловік в дверях зараз же закомандував, чия черга, але Юрко вже не тримався Марії. Він скоріш свиснув з ганку до хвіртки і вилетів на сонячний майдан. Яка тут воля широка й безмежна!

II

Так з осені Юрко став школярем. Кожного полудня він брав книжки й чорнило в торбу, клав ще туди кусень черствого хліба й біг за Анничками на городи. Ставав на перелаз якнайвище і гукав їм нетерпляче у вікна:

— Ану, дівки... Збирайтесь раз-два!

Аннички виходили мерщій, і вони втрійку повертали ще за Іваном до Яйка. Потім шикувались в рядок, як гуси, й бігли ланцюжком до школи гомінко. Саме в той час шкільний сторож Лукин тень-теленякав дзвінком, мов утоплеником.

Кажучи правду, до цієї школи Юркові не так-то й потрібно було ходити. Він уже давно без труда навчився того у хаті, що в першому класі вчила «професорка». Але ходив більше на пустоти шкільні та ще, щоб штраф не платили за нього. Бо Ілько он записався

торік і майже не ходив ціле літо — і мусив Михайло три срібних кинути, як у болото, за школу. Тому вже з цієї осені Ілько також ходить щоднини — чергуються з Юрком напереміну. Одна тільки Гафійка не має з ким чергуватись до школи. Але за неї ходить пастушити мама «падоньку нещасливий», або пускають таки Гафійку Ілько з Грицем, коли «падоньку» винесе їм тютюну трохи в жмені. Тоді, звичайно, хлопці м'якнуть на віск коло вуйни й пускають її додому з легким серцем.

— Ідїть, вуйно, йдїть... Не кажіть тільки нікому, що ми куримо тут,— застерігався Ілько про всяке. Але вуйна заспокоювала їх щодо такого:

— Е-ей, падоньку мій,— говорила.— Та де ж би я, хлопці... Я навіть у старого так, чуєте, взяла, щоб він не знав. Куріть, куріть десь там у рові та й уважайте, діти, аби корови моєї не попорола худоба рогами.

Десь під четверту вчителька випускала дітей, і Юрко з Федьком та Гафійкою бігли до худоби з книжками. Іноді бігли з ними аж в потік і Аннички з Іванком Яйковим. Тоді йшли всі громадою гомінкою.

Гей до школи, школярі,
До школи спішім —
Посідаймо на лавки
І тихо сидім.

А за циганом, коло кладки, Анничка з кісочкою кидала книжки на землю й пропонувала хлопцям «хто краще потік перестрибне». Вона випиналась мерщій, мов пружина, й так стрибала славно, що аж хлопцям було соромно і заздрісно. Але баритись над оцим стрибанням довго не було коли, і пастухи йшли до худоби на поле. Вони залишали на завтра дальші змагання й ішли на вигін.

Цей веселий улїтку вигін був тепер сумний і опущений. Одні тільки Клим і Каблучка пасли на ньому сільську череду аж до Дмитра. Паші тут зовсім уже не було ніде, й товар у череді ходив, мов засушений, з гострими клубами. Де-не-де попутані коні гомзали ще сухі корітчики. Всі пастухи гонили тепер на стерні у поле, на панські лани широчезні, хто взяв на відробіток у дворі осінній випас. Юрко з товариством пас на лані, бо ж у всіх них не було своїх нивок, отже, не було куди й виганяти на стерні.

На лану було широко, паша була розкішна, й художби майже не треба було пильнувати. Хлопці щодня гралися у кущах, повзалися на скиртах, гойдалися на груші і під ставом у гілляччю. Інколи ловили панську рибу в ставі та пекли її в лопухах, а нерідко бігали по кукурудзу аж ген-ген на поле. Крадені шульки пекли потім над вогнем і обглодані качани мерщій несли коровам, щоб і сліди крадіжки знищити. Правда, не раз треба було наїстися страху в чужій кукурудзі, коли застукують, а часом і дістати зненацька порядно. Але в Юрка нюх гострий і ноги не куповані в місті, отже, тільки один раз піймав його в кукурудзі «Кифа» гутнявий... Дістав тоді Юрко та дістав від Никифора, зате Ілько притацив тоді десять шульків прекрасних з його півгону.

Але літо непомітно згасало, й надходила понура осінь. Не стало спершу прудких ластівок у повітрі, громадами збирались бузьки до відльоту, мовкли пташки і коники в отаві. З'явилося в повітрі бабине літо, й сумовито летіли журавлі ключами. Ранки ставали холодні, а згодом упали приморозки на росу. Тоді пастухи мерзли в невзуті ноги й чекали навприсядь, щоб нагрілась холодна земля. Але теплого сонця ставало щораз менше на небі — воно губилось за густими хмарами або топилося в непрохідному тумані. Коли ж туман не розсядеться по землі, здійметься вгору сивою плахтою — починається згодом дриглива сльота і січе не раз холодною мжичкою без кінця й краю.

В негоду хлопці ховались під сухі та затишні скирти. Видовбували собі печери в сіні, робили теплі затишки й ховалися тут від дощу та студіні, мов у домашніх запічках. Кругом шуміло і хлюпотіло негодою, а тут сиділось приємно, наче у казці. Хлопці оповідали собі тут довгі казки, всякі страхи і з'явища моторошні, різні пригоди й побрехеньки, чувані від старших... Заслухається не раз Юрко казки чарівної та так і замре з дива, примружившись. Або наслухається всяких страхів, аж волосся дубіє,— і ввечері вже сам на поріг носа не висуне, бери та й веди надвір парубчиська.

В оцих панських скиртах Юркові вперше світ справжній відкрився. Були тут міста і села правдиві, були пани і люди живісінькі, була праця й ледарство, злидні і розкоші незаслужені. Бачив Юрко королів,

князів і вельмож владних, валив битвами золоті замки й палати нездобуті, переходив гартовано гори й вертепи безлюдні, моря і ріки глибокі, землі й пустелі безкраї... Братався з духами й звірами, ходив із Довбушем по Карпатах, відомщав з легінями панам людські кривди і болі.

Сидить не раз Юрко в школі серед монотонного читання та й живе свіжою недослуханою казкою. Що зробить Лелько-Омелько, як тридев'яте море перепливе, як здолає він бутного воєводу у сталевих замках молотних?.. Або — чому-то нема тепер шапок-невидимок, чому немає коней таких, щоб залізти їм у вуха і вилізти сильним, могутнім? Казкові й легендарні герої яскраво встають перед ним у всій своїй красі, і Юрко, мов на картині живій, бачить їх виразно.

Особливо цікаво знав оповідати всяку всячину старий дід Онисько Трав'юк, що «загубив свої зуби» на службі в дворі й тепер, на старості, пас панську худобу. Він знав тих казок цікавих цілі сотні — умів також захоплююче оповідати про всякі пригоди. Дід Онисько часто нюхав табаку з ріжка чорними ніздрями і від дитинства знав кожного в селі. Він пам'ятав навіть панщину з канчуками та отаманами, знав і теперішнього пана Косінського ще з дитинства його... Як почне було дід оповідати про панів і життя двірське, наймитське, було як оповість про підлизів ревних та про оту «панську ласку на бистрому конику» — то важко одірватися слухачеві. Окружать його всі тісно, мов печериці великого гриба, окутають старого від негоди та так і замруть під скиртами.

— Кажіть ще, діду Ониську, кажіть ще щось довге, цікаве!

— Розкажіть про Котигоршка і зачаровану панну.

— Ні, оповідайте про панщину, як то колись було.

— Скажіть нам, діду, про Довбуша і опришків.

Дід Онисько нюхав табаку з ріжка і хвилинку щось думав собі.

— Охо-хо-хо-о. Багато є, діти, всякого дива на світі, не в одній казці люди правду сховали, щоб вона, гола, очей тих не колола панам. Жилося, хлопці, та й пережилося щось до оцього-о волосся білого. Не одне чув між людьми, а не одне й сам зазнав на оцій шкурі поперепаній, але позмивали вже роки багацько з пам'яті цеї, як вода пісок із зарінок. Охо-хо-хо...

Онисько з кректанням випростував засиджені ноги і починав розповідь про Довбуша. Любив оповідати про це, бо сам був десь із гір родом і ніби молодшав на душі, згадуючи їх в пам'яті...

«— То недалеко від нас — он за Коломиєю, в горах — є таке містечко, хлопці, — не село і не місто — Печеніжин називається. В отому саме Печеніжині жив колись, кажуть, один хирляк і бідолаха — Кабалюк прізвищем, що мав дітей купу й біди та нужди цілі вуха. Ну, як то хлоп бідний. В цього Кабалюка народився той Олекса, що люди потім Довбушем його назвали.

Ріс цей Олекса, як то в бідного за звичай: ні хліба в хаті, ні одежини, ані піклування для дітей жодного. Але якось підтяглася дитина на такого, як ви оце, хлопці, та й дав його старий до багатів на службу.

— Іди, — каже дедя, — Олексо, бо нема коло чого в хаті сидіти... Ти вже великий, і бодай прохарчуєшся в газдів та яку drankу дадуть тобі на плечі.

Сплавнув Олекса гірко, але що мав робити?.. Забрав його газда з Печеніжина в глибокі гори — десь аж до Яворова на своє господарство. Будещ, каже, вівці мені пасти на полонині. От і служить Олекса. А в наймах, як то звичайно, всім солодко: недоїдав хлопець, недосипляв, доброго слова не почув від нікого ніколи. Гірки його були ті найми, а багатир ще й збиткувався над ним нерідко. Знаєте, як то на службі. І з'їсть забагато, і не ходить, як треба, і не догодиш всякому чортові. Але докапарив якось Олекса до зими в того багачика, а в пилипівку прогнав його газда без заплати. Іди собі, каже, куди хочеш, мені не треба порожнього рота в хаті на зиму... Куди йти хлопцеві, як навкруг люта зима закурила снігами, як навіть тієї дороги додому не знає в дебрях? Походив, походив хлопець жебраним та й напросився до іншого газди за поштуркача. А прошене, хлопці, завжди боком вилазить, а багаті всюди на одному копиті шиті. Побідував Олекса ще в нього рік довгий та й утік до третього на нову поневірку. Сходив так по службах усі гори високі і наївся злиднів усяких. Збиткувались над ним газда й газдиня в хаті — збиткувався також і вакар на полонинах. Бо то вже між народом таке: сироті всюди вітер у вічі дмухає...

Так доріс хлопець уже на підпарубка по оцих наймах. Служив тепер в одного багача в Чорногорі — літував літо з його маржиною у полонині. Кедроватий —

звалася ця полонина. А треба ще знати вам, хлопці, що на цьому якраз Кедроватому чорти люблять проходжати по скелях, мов пани по газонах. І от пасе тут раз Довбуш опівдні, аж раптом ударив дощ зливний із хмар... Довбуш сховався мерцій під смереку напроти скелі якоїсь, аж дивиться — за кожним громом і блискавицею вихоплюється з печери у скелі «він би щез», чорний, мов сажа. Покажеться й зникне, покажеться і зникне... Грім, бачте, лусне у скелю, аж затріщить камінням, а «він» сховається раз-два, тільки чорний задок виставить з печери глумом. Довбуш схопив пістоль, і коли ще раз гримнуло, а «він» знов виставив свій задок чорний, Довбуш хутко прицілився, й з дідька тільки дьоготь на скелі zostався. Але не встиг ще Довбуш приглянутись як слід до цієї мазі, коли позад нього з'явився вмить дідок якийсь сиденький. Свят, свят, свят! Олекса аж налякався дідка, а цей дідок був, хлопці, сам святий Гавриїл з неба. От він і каже до Довбуша:

— Не бійся,— каже,— легіню, ти Біду вбив, що то над самим богом сміялась, і скільки я вже,— каже,— не нагримався громами в неї — не міг нічого вдіяти. Що ти,— питає,— хочеш у бога за те, що вбив Біду своїм пістолем?

Подумав трохи Довбуш, подумав і каже:

— Нічого я, дідусю, не хочу, лиш аби над мене не було дужчого, буйнішого і жвавішого в світі та щоб мене не брали ні куля, ні меч, ні вогонь. І хочу ще, аби не вмер я ніколи.

— А нащо ж тобі такого? — здивувався дідок, що такий голодняк бідний не просить ні маєтку, ні грошей.

— Хочу,— відповідає Довбуш,— з багачами й панами поразуватися за всякі людські кривди й наруги. Та й хотів би ще бідним нести поміч на світі...

— Добре,— каже дідок, подумавши,— коли ти прагнеш моці на те, щоб лиходіїв карати і бідним людям помагати на світі,— то най же так станеться від сьогодні. Віднині ти будеш дужий, як ніхто в світі, й умреш тільки від ярої пшениці, від золотої кулі й від золотого волосу, що над ними дванадцять попів дванадцять служеб відправляють у церкві... Ось на тобі,— каже,— цю кулю і цю пшеницю яру, тільки гляди ж та не скажи нікому.

Дав цей дідок Олексі золоту кулю і яру пшеницю, а на голові дав теж одразу золотому волосочкові ви-

рости. І після цього дідок зник, як і не було ніде сивенького. А Довбуш спробував свої сили на трьохсотлітньому дубові коренастому. Вирвав його з корінням, мов коноплю з грядок, і ще роздер хавку ведмедеві в лігві. А як став Довбуш на Писаний Камінь і крикнув на гори, то аж гомін пішов Верховиною.

Після цього Довбуш покинув службу й пішов горами-долами відважних легінів шукати собі до товариства. Як набрав їх по селах — став їх ватагом і пішов насамперед до того багачика в Яворові, що прогнав його серед зими. Хату й усі маєтки його він пустив з димом, а гроші й одержу забрав і роздав бідним навколо. Потім пішли до других панів та багачів — і всюди робили те саме: головоїдів убивали, гнізда їхні палили вогнем, а маєтки награвовані роздавали людям по селах. Так обходили всі гори, доли — навіть на Буковину та Угорщину запрошували їх люди. Народ-бо звідусіль ішов до них із усякими скаргами, а легінів зліталось в опришки, як тієї трави та листу. На панів пішов страх великий, і вони почали посилати на Довбуша військо й жандармів озброєних. Та кулі й шаблі його не брали, найгрубіші ланцюги тріскали на ньому, мов слабке паутиння. Раз навіть варили його пани десь на Угорщині в мідному котлі, а він собі реготався з них та пригравав на флюярі... А одного разу цісарева Марія-Тереза наказала його аж до Відня спровадити, щоб тут життя йому взяти. Що вона не робила там з Довбушем! Пускали його поміж два ряди шабель голісінького, стріляли в нього з гармат щонайбільших, заковували і забивали в каземати залізні... Але все було нінащо, і Довбуш завжди тікав цілий і знову збирав хлопців в опришки. Отак не могли йому ніщо вдіяти.

Був тоді в Космачі десь а чи в Стебнях такий мандатор панський — Юріштан, що страшенно над людьми збиткувався. Він обгородився жандармами, мов кіллям, і нахвалявся, що навіть самого Довбуша зловить і собак ним нагодує. І от до цього Юріштана-катюги зібрався раз Довбуш у гості. Він вибрав собі пару легінів з товариства і каже їм:

— А що, братчики, якби ми відвідали Юріштана сьогодні?

— А чого ж би ні, можна.

— Але я хотів би таки з-за днини ще погостювати у нього, легіники, — каже Довбуш. — Цей Юріштан щось

надто носа на нас задирає, отже, най би подивився на нас, познайомився.

— Ну, то чого нам баритись? Ходім! — наготовились хлопці.

Взяв Довбуш пістоль прицільний, заткнув за черес флюяру, і пішли вони потоками-плаями. Приходять під Юріштанів двір обгороджений...»

Довго ллється оповідання Ониськове. Вже навкруги сутеніє поволі, вже треба худобу збирати в село, додому, а дід ще не скінчив всіх пригод одчайдушних. Так і зостається недокінчена легенда під скиртою. Гріється мрійно в засиджених гніздах до завтра, а потім знов оживає. Таємні ці гори замрячені, буйного сина сховали у своїх грудях могутніх...

III

Одного разу каже Онисько Юркові:

— Юрку, знаєш ти цей Микитів город коло церкви й ті дві пшеничні півгони он за криничкою в полі? Це все ваше було.

— Як наше, діду? — здивувався Юрко на таке.

— А так... Твого діда це було. Але оплутали його, небіжчика, багачі головаті та й загарбали все хитромудро. Задарма забрав у сиріт і бога не побоявся... Той город, оті півгони та ще шмат сінокосу, ген у «вовках» за рікою.

— Як же то так? — зацікавила й інших Ониськова розмова.

— Так, що забрав, і кінець. Гадаєте, з неба їм усім падають мастки з дощем? Все це кривда сирітська їх розпирає. Дивіться он на того святця — Кандюшка, що вліз на біднину Орленюка. Мало там кривди сирітської, мало сліз і плачів закривавлених?.. Ну, а Безносий он, багач на цілу вулицю... Не вирізав хіба парубком цілу корчму євреїв десь під Снятином, не сидів у криміналі за це в Станіславі? Але всі кінці він попрятав хитро... Всі вони чисті, ха-ха-ха!

— Розкажіть, діду Ониську, як то багачі грунт наш забрали, — попросив Юрко діда.

— Мало що говорити, — понюхав Онисько табаку голосним затягом. — Охо-хо-хо-хо-о-о... То, бач, он на горбку за стависьком стояла колись панська гуральня

за панщини. Курили там горілку боднями, а кожний дим із села мусив брати стільки-то й стільки гарців на тиждень тої горілки-ніхтолиці. Ну, дворові й зиск був, і таки розпиячували народ нарочно, щоб на худобину був схожий. А хлоп, як то хлоп — темний. Втягнувся пити з горя та нужди за панщини тієї та пив уже й потім, бо — сказати по правді — не дуже багато змінилося в селах після панщини. Пани всюди й далі zostались панами, а хлопи хлопами — панства не скасували дворам того сорок восьмого року... Тільки всього тієї зміни після панщини, що колись гонили людей на лани примусом панські гайдуки й отамани, а тепер сам біжить кожний проситися. Не то що летить, але ще й несе в руках «жонцові» та економові, дітям від уст відриваючи, щоб тільки не завернув назад — заробити дав кілька крейцарів...

...Твій, Юрку, дід — тато твого батька, небіжчик, — сидів там, де Микитів город теперечки. Садиба там колись була, як пам'ятаю. Багатства воно не було, але була і хатина людська, і хліб коло хатини, і навіть воли свої тримав старий до роботи. Знав ще, небіжчик, ткацтво до господарки, то й на верстаті вистукував узимі шістку-другу до хати. Але любив дід до плящини заглянути, а коли баба — покій їй вічний — переставилась, то геть-таки розпиячився. Стало занепадати все коло хати. Дітей дід порозпихав по наймах, а сам у корчмі сидить. Ну, а багачам тільки цього потрібно, щоб у свої сіті піймати чоловіка... Той напоїть та ще й припрошує гречно, цей навіть до хати принесе під полою — і пішло все гладенько. Поволеньки забрали все з хати, як з пожежі, поволеньки віз і воли присусідили, — а далі й до землиці добралися. Усю землю і хату отого лисого батенько загарбав. Приповідають — за цілий город з хатою дав багач дідові вісім шісток усього і зрібні штани полатані. А коли ходив потім дід просити більше за землю, то голова побив його в хаті та й вигнав на вулицю псами. Отак. Вмер потім дід твій, Юрку, під чужим тином, замерз якось, пам'ятаю, голий, голодний в м'ясниці.

Правда, перед смертю потім багачиська їло сумління, не давала, видно, сконати йому сирітська кривда кривава. Отже, скликав сусід увечері, покликав і синка Микиту до смертної постелі, каже:

— Таке й таке, скривдив я тяжко та обдер геть із

грунту Максимових сиріт нещасних... Тож пам'ятай,— каже,— Микито, наказую тобі ось при людях чужих: віддай сиротам той город коло церкви, а як уже Мартин прийде з війська та женитись захоче — дай йому і привези своїми кіньми всю дубину на хату. Я ж,— каже,— загарбав колись цілий їх сінокіс із такою дубиною, мов те золото...

Так умирав старий багачисько. Чули це люди тоді — живе ще он навіть Багрій отемнілий, що був тоді за свідка при постелі. Але старий головач задер свої ноги, а молодому і в гадці не було віддавати щось із загарбаного. Ого! Якби-то ще твій тато, сердега, сидів на гараздах кращих та не такий плохий із натурою вдався — можна би було зразу в процес із багачем затягнутися. Забрав же ж і навіть сам признався на смертній постелі та наказував лисому віддати щось сиротам! Але до судів тих сили потрібні, бо хто нині має силу і гроші — того право наверху. Так і присохло все сирітське до багачів. З роками посів уже лисач і право на привласнене і навіть в гадці не має завіщання батькового. Пропало пропадом...

Таке розповів дід Онисько Юркові. Досі він про це нічого ніяк не знав — знав тільки, що і батько, і мати, і всі хатою завжди ремствують на Микиту. Воно, що-правда, ремствується на всіх багачів головатих, але на лисого таки найдужче й найчастіше. Тепер уже роз'яснилось Юркові, чому це так. І ще цього ж таки вечора він спитав батька, щоб упевнитися краще:

— Тату, чи правда це, що лисий нашу землю забрав?

— А хто тобі говорив таке, Юрку? — здивувався Мартин цим запитом.

— Дід Онисько казав нині, тату... Каже, що той Микитів город коло церкви був колись наш, що там стояла колись хата нашого діда і...

— Е-ех, стояла, стояла, сину,— перебив Мартин з гірким сумом у голосі.— Наш був город. І город, і три гони такого поля, що перець на ньому родився б, і ціла трава за рікою... Все то було діднина наша, та й загарбав багач, не вдався.

— А дід Онисько казав, що лисач мав привезти нам дубину на цілу хату. Дав?

— Хто, Микита? Еге, дав, сину, чотири неділі на місяць. Багачі щось дадуть комусь із зубів своїх, ти

колись чув таке! Вони ж би, сину, ще й оцю останню мамину грядку взяли б від хати, якби так можна... Багачі вже надають тобі, сподівайся!

— А чому ж ви, тату, до суду його не заскаржили?..

— До суду. Ге, якби я так не служив по наймах та мав силу з багачами по судах міряться! Не знаєш ти, небоже, що то служити в них відмалечку, і проси бога, щоб не служив їм ніколи... До суду, Юрку, треба достатків і на адукатів, і на писарів — всякій кольці треба грошима очі замазувати, як заплетешся. Бо нині як помастиш, так і поїдеш. Ну, а звідки в мене ці гроші на суди — в багачів доробився, з коліна мав вилупити? Малий ще ти... Хай їх бог покарає за кривавицю нашу!

Отак Мартин. Але Юркові мало з цього потіхи. Бог покарає... Воно-то аж проситься покарати Микиту по справедливості, але чому ще й досі не покарав його з неба? Він же ж усемогутий, кажуть і в хаті, й «на релігії» в школі, він же ж може зробити, що схоче, одним своїм подихом легким. Може зробити так, щоб батько мав гроші на суд і «адукатів» якихось, а може теж громом луснути по Микиті. На ось, багачу захланний, за кару! Він навіть варт отакого, хоч би тільки за діда й Сергія Орленюччиного. А тим часом бог ударив улітку і спалив громом хату Захарка бідного, що ніколи й стебла чужого не присвоїв собі!

Взагалі для Юрка «бог» якесь туманне слово... Він ніби добрий і справедливий для всіх, а тим часом багачі всюди возяться бідним по спині і ніде тієї справедливості не видно для них з неба. Він, запевняють, милосердний і ласкавий на небі, а треба його боятися гірше жандарма і щодня молитись йому навколішки, щоб не карав людей своїм страшливим «перстом». Перед богом ніби чоловік порошок нікчемна й навіть гадки не може собі погадати без його волі — а потім цей бог і карає люто людей за те, що так думали і робили, як він велів їм думати і робити... Як же ж це так, як же ж це так? — не міг собі Юрко роз'яснити.

Правда, Юрко молиться цьому богові рано й ввечері — бо так роблять усі в хаті щоднини, і так йому велить робити іноді буком, коли розіспиться. Говорити ці молитви він якось при звичайсь механічно, це був необхідний обов'язок щоденний. Відомо ж бо Юркові, що грізний пан біг десь там, на небі, вгорі карає завжди, коли не молитись йому навколішки, отже, не ви-

кликай, чоловіче, біди з лісу. Тільки один-єдиний раз усього Юрко на правду щиро молився всемогучому богові. Він ще навіть і молитов усіх не знав добре напам'ять, але молився більш душею дитячою, чистою. О, як він молився палко й довірливо!.. Не як до того бога, що карає людей і «наказує» грізно, але як до бога ласкавого, милосердного, всевідучого, всемогучого — як до бога-батька добрячого ішов він з проханням.

Це було раз узимі, як Мокрина в тяжку лежу упала. Вона вилася на постелі, як навіжена, з болю й колотьби і тільки стогнала: ой та ой! Не помогли ні баньки, ні натирання всякі, не допомогла й баба Гап'ючка, припроваджена серед ночі. Мати зойкала, а Юрка цей болючий стогін ножами різав по серці. Кожний мамин стогін дзвонив йому дзвонами в мізку, сіпав найменші клітини. Він до болю тамував у собі напнятий віддих, здавалось, замкне тим мамин біль з віддихом своїм у грудях. Але мамі щораз гіршало, і тоді Юрко почав слізю молитися. Накрився щільно веріткою в п'їтьмі, закрив очі — і постановив молитися щиро, доки аж не змилосердиться бог милосердний. Він палко шептав молитви одну за одною і благав тільки одного у всемогучого бога: щоб дав бог заснути матері хоч на годинку, щоб сон заколисав такий нестерпний мамин біль... Але не допомогла молитва Юркова. Вранці мусив Мартин по «дохтора» їхати в місто — і відтоді Юрко не годен молитися щиро... Щось образилося в його серці.

IV

— ...Наш край називається... кгм! Наш край називається Галичина. Наша дри... наша держава називається (сьорб носом), називається...

— Австро-Угорщина! Підтягни смарки, Медведюк! — вставляє «професорка», не підносячи очей від столика.

— ...Називається Австро-Угорська монархія, з наймилостивішим нам цісарем Франц-Йос...

Медведюк вриває раптом важке читання на півслові й спасенно дивиться на третю парту ліворуч під вікнами. Там Никола Микитів устав і підніс два пальці вгору вилочками.

— Прощу пані!

- Ну? — підносить пані голову, мовби з дрімоти.
- Юрко Крук зробив мені... наробив мені...
- Що «зробив мені, наробив мені»?
- Тото...
- Яке «тото»?

— А-а... глупство, прошу пані.— Никола червоніє.
 — Що, що зробив? — червоніє пані сердито.—
 Встань, Николо, коли говориш!

— Зробив мені «глупство» в чорнильницю, прошу пані,— встає Никола.— О! — показує свою тонкошийку чорнильницю.

Цілий клас вибухає тепер дружним реготом. Але пані траскає грізно прутом по столику, й у класі тихне, як рветься. Пані сердита. Це вже помічають усі — в неї тоді горбик якийсь бігає швидко під нижньою губою. Мабуть, не має де язика свого подіти в роті від люті.

— Крук, ходи сюди! — приказує коротко пані.

Юрко встає з парти і збентежено йде до столу. У класі тиша. Всі очі співчутливо біжать з парт за Юрком, а бородатий Франц-Йосиф на стіні аж густі сиві брови кошлато насупив.

— Що ти зробив у чорнило Катранові? — бігає в пані горбик під губою.

Юрко мовчить збентежено. Він силкується сказати щось на оправдання, але тремтить і не годен здобутись на слово. Зате Никола встає непитаний з парти й голосно прискаржує.

— Він ще б'ється, як опришок, прошу пані. Вдарив мене...

— Сідай! — різко приказує йому вчителька.— Ну, Крук?

— Він мені прозивається, прошу пані.

— Як прозивається?

— Каже, що я «голак» і що хліб мій жебрацький.

— Ну, то що? — не розуміє пані образи Юркової.

— Я не жебрак! — кидає Юрко, немов каменем в дошку.— Він...— голос йому урвався, і дві великі сльози котяться по його лиці.

— Ну, Березюк! — Пані запримічує, як з Юркової парти несміливо підносить два пальці вгору Трохим Березюк.

— Юрко його не зачіпав, прошу пані,— квапиться Трохим скоромовкою.— Ми собі сиділи під час перерви

і їли хліб на ганку, а він причепився до Юрка, щоб той йому польську задачу написав, бо він не має... Юркові не хотілося писати, а він тоді вдарив його по руці з хлібом і: «Ти, голак,— каже,— зі своїм хлібом жebraцьким». Юрко відразу дав йому за це в шию, але жодного «глупства» не робив...

— А хто ж зробив, щенюки ви, один з другим?

— Я не знаю, але він бреше, прошу пані, зі злоби. Бо він ще хотів голову каменем розвалити Юркові, але хлопці його за руки схопили...

— Сідай, Березюк... Ну, Крук, признайся сам,— повертається знов до Юрка пані.

Пауза. З Николової парти підноситься враз кучерявий Олекса Собко, листоношів. Він аж виходить з лави на вузький прохід і боязко зиркає раз у раз поза себе, наче сподіваючись напасті.

— Прлошу пані!.. — затирликав своїм «р» чудернацьким (через це «р» Олексу прозвали Тирлик у школі і докучають йому хто не хоче: кажи, Олексо, «рура»).

— Ну, що? — озвалась «професорка» вже нетерпляче.

— Він сам собі, відай, наробив «глупства» в чорнило. Я навіть бачив під час перерви, як він чогось почервонів у парті з каламарем у руці. Це може й Збишко Ямпольський засвідчити... Бо Никола, прошу пані, не має ні рахунків написаних, ні польської задачі...

— Ги-и-и! — зарюмсав раптом Никола плачем вередливим,— ги-и-и!.. Я піду додому і скажу татові, що мене б'ють у школі і всі брешуть на мене вічно. Ги-и-и!

Він згорнув свої книжки в хустину і зібрався виходити з парти. Школярі кругом засміялися з нього, а пані побігла до нього:

— Та ти-ихо! — затріпала руками над ним.— Тихо, ревуне ти, безсоромний...

Вона силоміць таки впхала його до парти й нервово заскрипала черевичками. У пані забігав сердитий горбик під губою, і вона похапцем взяла із стола ліскову різку.

(...Гм! Може, й зробили збитки, а може, й дійсно сам собі в каламар напаскудив... Видер же ж оноді цілих п'ять листків з книжки, щоб тільки мати чим виправдатись! Не так би до нього потрібно... Але ж татуньо його — перша скрипка в громаді, що то ось на війта шикуюється, а до того ще й голова комітету шкільного,

який дбає за дрова для школи й навіть сам інспектора возить щораз та медом частує у хаті... Візьми оце та й зачепися з ним собі на клопіт! Такий розмазнюк готов ще на правду побігти з плачем і набрехати подвійно — ну й...)

— Ставай тут, Крук!

Пані шарпнула Юрка під шкільну дошку, підняла бридливо сорочку його двома пальцями й сипнула люто різки на тіло. Потім штовхнула його рукою до парт і викликала ще Трохима та Собка з Николової парті. (Шмаг, шмаг, шмаг, як і Юрка, сердито. Аж почервоніла буряком та задихалась коло цього).

— Я вам дам пустоти! — погрозила вона враз цілому класові. — Після науки всі залишитесь в школі!

Ошелешений Юрко мовчки повернувся до парті і сховав голову в руки. Всім було видно тільки, як гострі його плечі дрібно стрясались над партою. Юрко хлипав, але не з болю від різки. Ні, він плакав від ганебної зневаги, від чорної несправедливості, від свого безсилля, нікчемного і нестерпного. Його ж ганебно була зовсім чужа людина й «нерівня». Його прилюдно зневажено. У всіх на очах! Он як! І він безсилий помститися зараз за тяжку зневагу, до болю безсилий страсти з себе ганьбу.

Правда, били Юрка не раз Марія і мати, навіть невинного, але це не те, це рішуче не те, що тут... Дома мають право до нього свійське — вони ж годують його мозольно, щоб у багацькі руки не дати. Він навіть і в гадці не мав ніколи ображатись на їхні буки. А тут його палив гарячий сором. Вона ж бо — делікатна панюся — піднесла сорочку його двома пальцями, щоб ручки білої собі не забруднити, й біла, мов сніп бездушний! Задарма ганьбила так за багацького белбаса розпещеного, що насміхається з його хліба... Ах, як він ненавидів тепер і школу цю, і вчительку, і Николу — і навіть самого себе, нікчемного! Здавалось Юркові: цілий світ дивився стооко, як його били, як радів лукаво Никола і як сміялись, напевно, попівські та економіві паненята на першій парті мальованій. Бр-р!

До кінця читання Юрко не підносив голови і на співчутливі шепоти хлопців вперто не відзивався. Не відзивався навіть навмисне на якийсь запит пані з-за столика. Він тут же постановив якомсь помститися «сорочці» — ще цього ж вечора побіжить з Ільком під шко-

лу і розполошать їй цесарки на городі. А Ніколі він не забуде такого — завтрашнього ж дня він виб'є його по морді, коли ітимуть із школи. Або пхне його в гнівку за кузнею! Кине багача при всіх і прилюдно — хай тоді б'ють його дома, бучкують — роблять, що хочуть.

В таких гадках закінчилося й навчання в школі. Пані розпустила всіх додому, а Юрка з Тирликом та Трохимом замкнула на ключ у класі. З дівчат залишилась «на кару» Маринка Гурманова за розбитий вазон. Коли затихло у школі і всі пірнули в порожнє отупіння, Маринка сказала хлопцям:

— А я знаю, хто «глупство» зробив Ніколі.

— Хто? — мов проснулися всі з отупіння.

— Збишко економів.

— Збишко?!

— А так. Я бачила. Коли всі були на перерві, він прибіг хутко до класу і раз-два... Він гадав, що то Яйка чорнило, бо Яйко кинув йому вчора живого таргана в пазуху... Але помилився, а Никола вбіг раптом і впіймав його на гарячому. «Ти,— каже Збишко,— я не хотів тобі зробити, далібуг, ні... На тобі,— каже,— оцю ручку з пером, тільки не говори нічого пані». Ну, Ніколка ручку взяв, а потім звернув усе на Юрка, колька його знає чого...

— Хе, а чому ж ти, холеро кудлата, не сказала про це,— аж плюнув сердито Олекса.

— А я знаю?.. Я соромилась говорити таке.

— Еге, ти соромилась! — зміряв її Юрко вовком не нависним.— Ти соромилась, якраз, брехачко! Боялась, певно, в паничів ласку втратити, бо тато твій — польовий панський і руки їм лиже щоднини... Ех ти!

Маринка замовкла, і в класі стало ще сумніше і нестерпніше дітям.

Розділ восьмий

ЧЕРЕВИКИ

Все гарне тільки здалека. Скільки-то Юрко мріяв про те пастушення на вигоні! А попастушив ось одне літо, і вже воно осточортіло йому.

Особливо надоїли Юркові ці прикрі осінні сльоти, ті сніжниці розхлябані, ті важкі хмари понурі, що сунуть майже по землі й зав'язують світ у мокрий і глухий мішок. Ах, як цей день тягнеться воловодом! Ні тобі роздягнутися з лахів, ні простягнутись на землю вільно, ні погратись, як влітку... Сиди куркою під скиртами, без руху, й чекай тільки, ледь зогрівшись, своєї черги доглядати худобу. І добре, як хтось візьметься оповідати що-небудь або хоч їсти є що в мокрій торбі на плечах... А то, буває, Онисько продроглий насупиться, мов те небо сльотне, й цілий день пари з рота не пустить, крім старечих охів та ахів. А коли ще до того ні в кого й окрушини хліба та тютюну круто забракне в кишенях — ну, осоружний цей настрій залле всіх! Ні з цього ні з того приходить до сварні, до придирливих суперечок, до завзятих півнячих бійок. І тоді ще прикріше мерзнути мовчки, ще поволіше тягнеться день.

Після покрови всі вже тужливо чекають снігу. Чекають його кожного сльотяного дня — ось-ось, здається, впаде він на холодну землю. Юрко навіть мріє про сніг щовечора і вже й уявляє собі цей день довгожданий. Ось він гляне у вікно вранці, а дахи всі білим снігом сповиті. Надворі тихо, з неба сипко мелються дрібні сніжинки, а на острішку синиці скачуть грудками.

— Це що, мамо, сніг? — питає з скритою радістю Юрко.

— А сніг, сніг, он як засипало, — скаже мати журливо. — Можеш собі лежати, все одно нема ще що їсти.

Але Юрко не зможе лежати. Встане раз-два і зразу взується у свої черевики. В нові черевики, не в старі «шкраби» Маріїні, що цілу осінь мотузяться з ними, осоружними. Щоправда, він їх, цих нових черевиків, не має ще в хаті, але ж батько вже навіть халяви старі заніс до шевця на черевики Юркові.

— На зиму, — сказав, — склепаю тобі до школи. Поки ходи в Маріїних за худобою, а то порвав би ще до снігу.

Отже, Юрко матиме свої черевики на перший сніг. Він вичистить їх чорним «шварцем» і вже навіть онучки чисті приготував на цей славний день. Коли б тільки закурило вже сніговією справжньою. Він зранку пишно взується й вийде на вулицю побродити снігами. Нова підощва залишатиме чіткий слід по м'якоті, й навіть

П. С. Козланюк. Фото 1920 г.

Мати П. С. Козланюка Парасковія Козланюк.

підкова з номером відіб'ється чітко на снігу. Ех, яке це буде щастя! Він піде в черевиках до Ілька, і вони будуть колядок вчитись напам'ять. Різдво ж бо не за горами, ясно,— ось-ось і святвечір, коли сніг уже буде... Потім витнуть собі довгі палиці і попришивають міцні кишені до кафтанів, щоб заколядованого часом не розсипати в п'їтмі! Як заколядують хоч по дві шістки, то Юрко шістку дасть матері на хустку, а за решту купить собі лижву на совганки та ще таку ручку бляшану, як у попового Данька. Куплять собі теж,— Ілько каже,— цигарок панських ускладчину й потім куритимуть на льоду.

Так що Юрко нетерпляче чекає снігу. Приплющить очі в солодких гадках і вже навіть бачить його у горах і в долах. Лежить білий, аж іскриться на сонці, а на білині черевики нові виблискують глянцем, мов дзеркало. Черевики будуть із гачками на халявці, бо ж Юрко виразно застеріг собі в батька:

— Скажіть там, не забудьте, щоб зап'ятки зробив високі з підковами «п'ять номер», ну й щоб по чотири гачки дав на халявках... Бо самі дірочки невігода у черевиках — багато роботи щодня застібувати і розстібувати мотузки.

— Хе! А ти, певно, не матимеш часу, бідна голонько,— зауважив на те Мартин зневажливо.— Схопишся вдосвіта до миски, та й навіть взутися часу тобі не стане. От нещастя!..

Юрко аж зітхнув.

— Ет... Матиму час чи не матиму,— але хай буде як у людей, коли щось робите.

— Ну, ну... Не тривожся так,— приобіцяв батько Юркові.

Не тривожся... Воно-то добре не тривожитись тому, хто має вже під столом готові черевики. Вичистив їх щіткою гарно, накрив онучами від пороху — свищи собі, чекай снігу! А Юркові як не тривожитись, люди добрі! Таж халяв одних мало ще для черевиків, він знає — мусить швець і в місто піти за підошвами та гачками, і на машину пришви занести, щоб зішила рівненько, ну й зробити як слід, не «спартачити»... Це ж не прості постолі, що туди-сюди швайкою штовхнув — і вже готові. До черевиків треба розуму прикласти і треба таки попосидіти трохи, щоб зробити по-людськи. А ти не тривожся в «шкрабицах»!

Коли хтось питається в Світанківцях до Івана Борзульки, багато молодших плечима на таке знизують. А я знаю?.. Іван... Борзулька — ні, нема в нас такого. А скажи, чоловіче, «до Янка Шнапса»,— то навіть дитина мала знатиме й покаже дорогу. Бо Івана Борзульку Янком Шнапсом світанківчани прозвали.

Янко живе коло Гершка «на горі» за стависьком. (Баба Гап'ючка ходить часто «мастити» Янка теплим маслом і каже, що в нього «маціца» стоїть не на місці). Чоловічина він непоказний собою — скидається весь на велику мурашку, поперецьязану горбками. Тулубець у Янка вутлий, а голова наче «на виріст» куплена в місті. І велика вона на тонкій шії, і не впасована як слід на в'язах. Говорить ще Янко «хоць» і «якось» де слід і не слід, та все в нього здрібнілим виходить: шкірочка, дративка, тижденьок, грошки, винце...

У церкві за Янка «посуха велика»,— «коли Янко до церкви приходить, то завжди в ній паски святять», приповідають жартома. Тобто щораз тільки на великдень Янко в церкві буває. Зате ходить Янко щотижня в місто за шкірами і не минає теж при нагоді «Фукса на розі» й міської лазні гарячої. Бо Янко має гостець у колінах і любить паритись в лазні; любить теж часто й «черевко винцем розігріти» у Фукса. Сідає зараз за стіл і командує тонко:

— Гер Гершку! Давайте мені цвай шнапси зміцнені, цвай віршлі свіжі, цвай штікельброт хліба питльованого і трошечки сиру, бо забув, як то по-німецьки. І прошу ще, гер Гершку, «на почекане» все дати.

Такий Янко німець. Звичайно, Гершко дає «на почекане», тобто в борг Янкові, але буває, що завірварвуркає щось з Герщихою по-своєму і впретрься кілком незатесаним:

— Ці я вам,— каже,— не давав уже, Янку, цілий два місяць на почекане? Ой, йой, заплатіть хоч пару шісток на борг, тоді і я не буду журуватися своїм, і ви почекане будете мати.

Отак Гершко, бо й Гершкові ж не дають віршлів і штікельбротів питльованих даром. Тоді вже хоч-нехоч мусить Янко додому йти і принести щось нишком «на застав» на деньок-другий. З'їсти-бо м'ясне Янко мусить хоч двічі на тиждень — мусить і випити «шнап-

сика» та винця солоденького. Бо жінка в Янка — ледащиця, а єдина дочка з жовнірами повіялась світами. Отже, на кого дбати Янкові до хати? Дбав уже відмалечку, а проте залишилось для нього радості тільки, що у вині бурштиновому! Іноді навіть Янко хвалиться добродушно вином цим:

— Скільки я вже,— каже,— випив винця того, коли б ви знали... Скільки я випив тільки у Фукса!.. Бігме, млиночок малий замолов би вже на два камені.

Воно-то правда, але зате людям у селі цей «млиночок» псує нерви. Янко-швець відомий на всю околицю, але й відомо всім в околиці, що треба йому «сісти на шию», коли хочеш взутий бути зимою. Не тільки сісти, але й принести щось під пахвою Янчисі. Бо в неї тільки бруд та блощиці на стінах, і коли прийдеш голіруч — Янчиха злісно бурмоче або навмисне бучу з Янком в хаті заводить. Тільки коли заткнеш чим-небудь рота Янчисі і коли міцно «сядеш на Янка», то певний чоловік, що робота буде зроблена і матеріал не заставить Янко у Гершка.

Добре ще бійкою Янкові загрозити, кажуть гарячі. Янко бійки боїться гірше вогню і зробить тобі роботу навприсядь.

— Хе, то якийсь такий, чуєте, злосняк небезпечний... Боїться чоловік, аби хочь не вдарив, до лиха.

Отакий Янко майстер. Василь Захарчуків робив собі торік нові чоботи парубоцькі й мусив під саме різдво сісти йому кілком на в'язи: так гарно Янко годував його «завтрами». А Шелестісі направляв святкові черевики на празник, і мусив потім Шелест у Гершка їх викупляти за сім шісток з дрібними.

— Я вас,— каже Янкові Шелест,— до суду подам за таку роботу шахрайську. Бійтеся, Янку, бога, коли сумління не маєте.

А Янко лагідно:

— Хе, та й що, якось візьмете з мене судом, Іванку? Бабу мою он можете й без суду собі взяти. А гроші ваші не пропадуть — несіть і сьогодні щось до направи.

Проте в цього ж самого Янка згодив Мартин черевики Юркові на зиму. (Другого-бо шевця немає в Світанківцях — є ще тільки Корній Фофандюк над рікою, але до нього із-за багачів немає доступу людям). Заніс йому старі халяви юхтові, взяв своє полотно з дранки

на хутерка до пришвів, одігріла навіть Мокрина глечик сиру дітям від уст, щоб не прийти голіруч до Янчихи...

— Таке й таке,— сказав Мартин Янкові,— зробіть мені з цих халяв черевики якісь для малого до школи на зиму. О, беріть та й дивіться на них шевським оком і кажіть, Янку, що візьмете за додатки й роботу.

Янко пооглядав їх великими окулярами, обмацав зо всіх боків шкіру і якомсь загадково хекнув «на троні».

(Янко сидить на «троні», всі кажуть,— він злабудав собі таке високе сідало в хаті, щоб взимку з дверей не морозило його по колінах).

— Якомсь... То ще, не збрешу, Єлисея небіжчика робота, правда? — вгадав по швах старих.— Я в Єлисея учився хлопцем, хочь то вже одинадцять літ, як він переставився... На міць робив небіжчик... Збутвіла вже трохи ця шкіра, збутвіла, сказати правду, але...

— Е-е, малому вистачить,— перебив Мартин всякі сумніви.— Він у ліс не йде до роботи. Говоріть мені, Янку, що візьмете, хай не сиджу у вас.

— Гм, чекайте ж! — почав Янко обчислювати вже вголос.— Підшови й зап'ятки вісім-дванадцять шісточок, додатки три, ні — чотири з дрібними, підкови й машина крейцариків тридцять і... Ну, так, Мартине: три срібні й дві шісточки буде вам коштувати все...

— Ф-фіть-га-а! — аж засвистів Мартин заклопотано.— Ото тобі раз! Таж то, Янку, дитина — не старе, бійтеся бога!

Але Янко тільки плечима на таке знизав.

— Н-на! А ви гадаєте, що для дітей уже задарма дають підшиття в місті? Ану підіть та й попросіть собі в склепі! Про мене — купіть самі всі додатки, як не вірите, а я тільки за роботу з вас візьму, як з кожного...

— Е! Та спустіть бодай тих-о дві шістки, Янку,— торгувався Мартин.— Такий гріш солоний на хлопця кинути... Бійтеся бога!

— Ой, які ж бо ви вперті, Мартине,— згортався Янко скривдженим равликом.— Спустіть, мов з горба, не знати з чого! Ну, скину вам ще ту одну шістку, а більше, бігме, ні шеляга!

— Ху! — впрів Мартин.— Ну, нехай уже буде, але ще одне, Янку... Я, знаєте, не маю коли ходити до вас,

як той дурень до липи. Хотів би якогось слова од вас ретельного, як-то говориться...

— Ну, ну, а вам на коли? — перебив Янко скоро.

— От, на Дмитра, скажім... Хлопець же ж босісін-кий в мене, а хто його знає-відає, як цьогорічна осінь потягне. Маю надію, що зробите до снігу.

— Е-ге-ге-е! — зрадів Янко. — Де ще той сніг, якось, вам по спасі! Не те що до снігу, але й скорше склепаю.

— Е, вже я трохи знаю вас, Янку, — не довіряв Мартин на слово. — Обіцяєте ви легко, а потім «з неділі» все кажете, коли вже притисне. Я вас попрошу, Янчихо, — звернувся Мартин до жінки, — нагадайте хоч деколи Янкові про ці халяви. А я вже вам, як-то говориться, чимось тес...

— Аякже! Зробіть, — пообіцяла Янчиха, мов з міха, напакованим ротом. — Я вже йому пригадаю та пригадаю.

Але Янко образився на таке:

— Ви такі якісь, Мартине... Ніби я дитина мала, та й не робив ще нікому нічого, вам оце вперше!

— Ну, ну... — попрощався Мартин з надією. — Вже я бачитиму цей раз ваше слово.

Мартин вийшов, а Янко зразу кинув халяву у заплісніле шкіряне дрантя. Є ще час, мовляв, до них братися. Ось чекають на важнішу роботу такі, що вже й заплатили та «не дають дихати» Янкові. Є тієї роботи по вуха. Під зиму-бо йдуть до Янка свої і чужі — восени Янко завжди завізний, як млин.

— Ех, винця би пугаричок гольнув собі у Фукса, — звиряється перед ким-небудь Янко, коли втомиться працею. — Так, знаєте, студить якось у кишках чоловіка... так дує від отої картоплі з квасолями... Навіть дохтори признали, що в мене черево делікатне і часто, — кажуть, — винця прагне, лагідного.

III

Це так. На Дмитра Мартин навіть не думав про черевики, бо ж не було й зламаного шеляга коло хати. Пішов аж якось після Дмитра навідатись. Одірвав трохи грошей від хати, як від тіла живого, і почалапав «на гору» болотами.

— Ну, Янку, я за черевиками прийшов, як бачите,— сказав, посидівши хвильку.— Ану, показуйте, хай бачу!

— Х-хе...— склався Янко мокрою пташкою,— подивіться, якое, як мене закидали до стелі... Павлишиній дівці роби на гвалт, за тиждень весілля; Андрій Максимів чекає вже шість неділей — дороги не дає перейти чоловікові; Трепетюк старий і Катерина і собі вперлися.

— Е, ба ви мені зараз ціле евангеліє! Обіцяли ж ви, Янку, на Дмитра, пригадайте собі! Був час до сьогодні.

— Був... Якби то так, якое, чоловік мав п'ять рук до роботи! — невинно показав Янко обидві руки Мартиніві.— А то дві тільки, дивіться. А ще ви, таки правду сказати, не показувались ніколи, то я гадав, що вам не потрібні так скоро.

— На, маєш, Гандзю, книш,— ображено встав Мартин з лави.— Я вам, Янку, повірив на слово, як ретельному, а ви... Е-ет! Ну, але скажіть хоч тепер, коли ви вже зробите, Янку?

— Коли, кажете? Гм, прийдіть з неділі десь так, скажім, коло п'ятниці-суботи.

— А з неділі, Янку, ви знов скажете «з неділі». Еге?

— Ой! — скривився Янко, мовби щось заболіло йому всередині.— Завтра ось буду в місті та візьму верхи на машину, а з неділі й склепаю вам, будете бачити.

— Щоб ви так дихали, Янку?

— Та бігме, як не вірите!

З оцим Янковим «бігме» повернувся Мартин додому голіруч. Того ж тижня подув з піль холодний вітер, і під неділю впав сніг по коліна. Все забіліло навколо і захопило Юрка в старих набридлих «шкрабах». Розвіялись мрії. Але потішав ще себе Юрко теплою надією. Зробить же ж, каже батько, з неділі — напевно будуть готові в суботу.

З цією надією Юрко вже навіть не дротував нових дір у шкрабищах — все одно кине ж їх к чорту в неділю! Ще день-два так помучиться. Він уже сам навіть кпив собі з отих шкрабів у школі — адже ж за кілька днів він зацокає гордо по класі новими черевиками. Знали це обидві Аннички-сусідки (Анничкам пошили ото нові сірчачки з такого сукна, що вони тепер хоч-нехоч тримають руки, мов крила, ідучи), знав Федько та

Іванко дяків — знав навіть Никола на зависть. З неділі Юрко Крук у черевиках нових прийде до школи!

Дні тягнулися тижнями, Юрко пішов раз «на санки» в сніжний вивіз над Прутом, але ноги хутко мокріли й мерзли в дірявих шкрабах, і він мусив раз-два додому бігти зашпори гріти. Виліз на піч і лихословив Янка за неславність. А в четвер прийшов до школи отець Мелетій і затримав усіх трохи довше. І саме тоді «літав» по селу Гнатко-десятник.

— Славайсу, Мартинихо,— гукнув у вікно Мокрина.— Ваш дома?

— Десь у Михайла, відай, а що? — запитала Мокрина.

— Потіха... Несить зараз «пасовище» до вїта, а на завтра нову мошонку готуйте. Комісари прийдуть від ґрунтової драчки!

— Головонько бідна! — зажурилась Мокрина.— Біжи-но, дівчино, до Михайла за татом і скажи, хай іде десь грошей позичити... Ото раз — сім бід на один обід зібралось!

Пішли всі гроші, як і не були в Мартина. Справа ставала безнадійною. Вночі на суботу Юрко аж не спав з нетерплячки, а вранці Мартин і в гадці не мав вибиратись до Янка.

— З чим,— сказав,— піду до шевця? З оцими ліктями голими? Чекай, у ліс не ідеш... Знайдеться якийсь гріш коло хати, тоді й на тебе вже черга надійде.

Так ішли зимові тижні. Грошей не було, а як і заплуталась яка шістка до хати, то цілі сотні потреб зразу сідали на неї. Чи ж то один Юрко у Мартина? Чи ж то мало «дір» коло хати без нього?.. Так і різдво наближалось поволі. Юрко втратив терпеливість, і часто-густо доходило до плачів. Але Мартин ходив тепер у ліс кожного дня і не дуже-то переймався Юрковим горем.

Зате Юркові плачі зворушили Мокринине журливе серце. і доля таки посміхнулась йому ясною смужкою з-поза дум чорних. Потайки від Мартина мати змовилась із Марією та Оленкою і — звідси гріш, звідти гріш, там щось урвали з заробленого, там заощадили в місті — й одного вечора каже раптом мати до батька:

— Слухай, старий... Може б, ти завтра не йшов ніде з хати й пішов до того Янка, хай цей-о (на Юрка пальцем) дасть нам спокій у хаті?

— З чим? — розвів Мартин руки питливо. — Хай почекає ще трохи... Ось, може, в дворі заплатять з неділі та вирву щось з того.

Юрко пустив сльозу на таке, а Мокрина витягла мовчки з полиці вузлик і подала його Мартинові.

— На,— каже,— чоловіче, та й піди завтра, хай уже заспокоїться хлопець... А то хоч з хати тікай від плачу та скигління. Вічно чуєш — коли та й коли будуть,— от і зібрали дівчата...

Так, це щось інше! Вранці Мартин зібрався до Янка «сісти на шию» вже з грішми, а Юрко попросився іти з батьком. Воно ніби певніше самому всього приглядіти. А школа — школа ж не завалиться, як один день Юрко не піде до неї. Вони посовгали заметами до Янка й застали тут Панькову зведеницю «на шії». Але ж Мартин раніш був на черзі, як Катерина, і взявся до Янка насідом.

— Ну, Янку,— каже,— я вже не вступлюся з хати без черевиків готових. Кидайте все з рук розпочате і беріться за моє!

Хе! Янко «якось» то сюди, то туди став крутити, мов шилом, але Мартин не попускав уже ні на ниточку.

— Катерина почекають ще днину — їм і так, виджу, не докінчите нині. А хлопець босісінький, дивіться! Я собі на це день збавив у лісі, отже, беріться раз-два, бо час утікає.

Рад-не-рад, мусив Янко до Юркових черевиків братися притьмом. Добре, що хоч ті пришви були вже з машини. Янко майстерно натягнув їх на колодку, а Юрко тільки побожно дивився на «трон». Неначе росте Янкові в руках ця робота майстерна. Там шилом, там обценьками, там молоточком поковтає, там різоне і клеєм приклеїть — і горить праця бистро. З нікчемнющих шкірок та шматків оформляється щось очевидне — зарисовуються черевики, мов на малюнку.

З полудня Янко вже й подошви ціпкі розмочив та обрізав до форми. Ось пришпилив їх до копил зо всіх боків і почав дірочки бити рядками. Стук-стук клевчиком, стук-стук... Потім гострі кілочки в рот для вигоди і кожний у дірочку клевчиком: трас! трас! трас! І біжать два рядки, немов військо, рівненько. Хитро, бач, усе видумано... За подошвами прийдуть зап'ятки на чергу, пояснює Янко, а потім викінчування майстерське: обрізати все фаталаччя, обрешплювати береги

рівно, вигладити й припекти шорстке капервасом та воском... Пізно, мабуть, повернуться обидва додому. Черевики нестиме, очевидно, Юрко — попросить Янка зв'язати їх ремінцем кріпко, щоб часом не загорити в снігу. Надворі ж завірюха, видно крізь вікна, і — шукай їх поночі, не дай боже загубити!

— Славайсу...— появилась раптом Оленка на Янковому порозі.

— Хе, а ти чого? — здивувався Мартин несподіваним гостем.

— Ходіть, тату, додому,— ледве вилебеділа Оленка замерзлими губами.

— А що ж там таке?

— Та... Прийшов Софрон старий і Никола-заступник, щось там хочуть за толоку і процес..

— За яку толоку?

— А-а...— закукала в жмені Оленка.— Я не знаю, мама казали, щоб за вами побігти й покликати.

— Н-на, маєш! — зав'язував Мартин теплу «клепаню» під бородою.— А ти як — залишишся тут, га? — звернувся до Юрка, вставши.

— Ні, я також іду з вами,— одповів Юрко смутно. Він би сидів коло Янка ще й як, але ніяково якось було б йому самому в чужій хаті. Та ще ота Янчиха тривожила його мовчком із печі. Така якась жінка шорстка й непривітна! Тільки зрідка «бов, бов», замість розмови людської.

— Ну, то ходи ж! — закурив Мартин на дорогу.— Ви, Янку, клепчіть до кінця, не кидайте, а я прибіжу потім з грішми... Ну, бувайте тим часом.

— Щасливо! — заспівав Янко хрипло.

Всі троє вийшли надвір «одним рипом». Навкруги сутеніло вечірньо, і з піль шугав вітер пронизливий. Нестримна завірюха згортала сніги в довгі вали і розвівала їх по полю млинками. Курява навкруги, що й села не вледіти. Ото тепер у дорозі десь бути, матінко рідна! Диви, як замігає сліди всі!..

IV

Вже восьмий рік тягнеться важкий процес громади з паном Косінським. З того часу майже щокварталу рік-річно «колядують» селом комітетові громадські —

і давай гріш кривавий. То на скарги і «стемплі», то на адвокатів та інженерів, то на суди і комісії всякі. У селі тільки й розмови весь час, що про ті суди і процес. Люди вже тягнуться з останнього за своє право і власність, а Косінського пани повітовим маршалом зробили і всюди йому «падам до нуг» глибокий. І в судах, і поза судами. Навіть адвокат громадський «на лапках» перед ним скаче. Перед людьми він наче «свій чоловік» з мови і завжди гудж-га на Косінського та параграфи, а зустрінеться в суді віч-на-віч з панами, то тільки «слуга пана добродзея» й ласеньке «пщепрашам» соловейком співає. «Пан з паном знаються», — ремствують люди зажурені. Бо є воно й чого турбуватися. І присягали вже в судах, і півсела бігало за правду свідчити — все одно пан виграє всюди грошима. То затяглася справа аж до Львова на роки й постановила «апеляція» велику комісію до Світанківців надіслати, щоб розвідати правду на місці. Навесні ото приїхала комісія в насторожене село та й задудніла просто до пана бричками. Бавились пани цілу ніч серед співу та віватів, а наступного дня покликали в двір «комітетових» — багачів і попа з війтом та писарем. Що вони там говорили панам за «вигони» — село так і не довідалось правди. Воно ж бо бідних не допускають ніде за головатими — то ніде їм і правди щирої взнати. Багачі запевняли потім громаду, що «все в порядку» і що справа напевно виграна буде. А восени прийшла із Львова вістка, що і там пан виграв процес... І що з того, що комітетові запевняють тепер громаду, що аж до самого цісаря пішла зі Львова справа? Що з того, що адвокат запевняє людей про певну виграну у Відні, коли досі тієї виграної як кіт наплакав громаді?.. Тривожиться село цим затяжним процесом. Тривожаться люди цими безконечними судами та комісіями. Зненависть до двора росте в селі, як повінь, і часто-густо в молодих буйно бурлить кров. Ідуть парубки під двір панський по ночах і докучають панам образливими співанками. А пан тільки по Львовах та по Віднях розшибається і мовчки мститься людям за процес. Орнарію форналям велів зменшити на четвертину, зажин на ланах він підвищив на три снопи до попереднього, топлива в лісі не продає, на злість світанківським... Тривожиться село невгаданим кінцем справи.

Юрко знає цей процес відмалечку. З ним він ріс не-свідомо і якось мимоволі увійшов у ці справи. Щосуботи рік-річно в Мартина відбувалася святкова «стрижка», ну й ті розмови велися допізна. Зійдуться не раз вуйки з цілого кутка і начмолять так тютюном, що аж каганець гасне в тумані. Василь Михайлів підстригає сусідів ножичками, а Мартин голить їх потім за порядком. Решта ж балу-балу кругом на лаві та на ослонах. Говорять різне і всяке — але найбільше на вигоні і процес сходять балачки. І що воно буде, і як то закінчиться все, бідна головонько! Багачі хитрі поназначували себе в ті-о «уповноважені» й комітетові, багачі лишень їздять за село по судах і адвокатах,— а ти, бідний, тільки гроші давай їм сім раз до року та їж обіцянки дурні. Добре, як виграє громада, але що буде, коли багачі наїдяться людської праці і запропащать справу навмисне? Коли пан, може, і давно вже підкупив багачів та адвокатів? Хто ж це може знати напевно? Софрон купив два морги ґрунту, відколи в комітеті, а й Багрій та Микита хіба не задармо цікавляться. Вони можуть і з людей ссати кров п'явками, ніби на «стемплі» та адвокати, ну й разом у Косінського бути в кишені. Що ви гадаєте?.. Багач нині кожний ласий на гроші, та їм і цього пасовища не так дуже треба. Кожний має стільки свого, що й без толоки може тримати худобу. А бідному — не дай боже діждати — не буде куди вівці з хліва вигнати, не буде як і одного хвоста втримати для дітиськів. Гей, гей, що то, людоньки, буде! Плати й плати вічно,— а не знаєш, чи не в болото гріш кидаєш, чи не на багацькі маєтки жили свої тягнеш!

Отакі розмови часто йшли про толоку. Юрко слухав їх мимохіть серед диму і чаду і навіть цікавився вже цими справами. От до Відня пішла справа громадська, де Штефан Яблонюк служив «при війську» колись і так на варті стояв коло «бургю», що навіть й блоха кусала його годинами,— не смів ворухнути рукою. До самого цісаря повіз її адвокат із Львова. Що ж то цей цісар великий скаже на спірку пана й громади? — дивився іноді на портрет в школі. Чи потягне своїм важенним словом за людьми і громадою, чи триматиме руку з двором, як доведеться... Юркові думки завжди склоняються чомусь до останнього. Він цього не говорить нікому, але так собі нишком думає: цісар — пан...

І дідич теж — пан, хоч трошки менший за цісаря. А пан з паном знаються, всі кажуть — пан за пана завжди руку потягне, відомо. От стане вже справа «вигонів» перед цісарем ясним, а він скаже покликати світанківчан і пана з двора чемно попросить. Люди стоять десь у порозі цісарському, а пан з цісарем будуть собі любенько «проше пана» — «проше пана» кресати по-німецьки. І цісар за паном потягне, як і всі пани тягнуть. Бо чи ж то може пан пана скривдити перед хлопом? Де хто таке чув та бачив на цьому світі?

Так Юрко думає собі про ці справи. Він сам, може, й не додумався б до такого — говорить ж про це в хаті нерідко. От хоч би той довгоносий Іван Панасів, що їсть теплу муку в млині, коли меле («Так я наївся, Мартинихо, муки з каменя нині,— попиває воду щоразу,— так я наївся тепленької, прости господи...»), говорить іноді «на стрижді», як зійде на те мова:

— Ага, виграємо, люде, коштів собі свіжих, здається. Скривдить нам пана Відень та й цісар, чекайте! Наїдяться нашої праці пани ще в тому Відні, наші головачі з комітету куплять собі скоро, побачите, нові ґрунти за шахер-махер з панами, а виграють адвокати з Косінським. Щоб я брехав це, як пес, дай то боже!

v

«Повноважені» Софрон Кавун і Никола Груздїй чекали в хаті на Мартина. Розклали на столі список і облічували, скільки-то вони вже зібрали грошей сьгодні. Коли Мартин прийшов — вони перервали рахунки й розповіли йому все корстко. Треба, чуєте, грошей на новий танець. Справа вже у Відні застрягла, і адвокат кличе туди повноважених з неділі. Ідуть от кум Микола, я, Микита і писар Карпів — він по-німецьки трохи кумекає. Коля коштує — масток у такі світи,— а ще треба на всякі стемплі й канцелярії понад дві сотки. Ну і сам тільки адвокат хоче тепер п'ятсот крон на руку, щоб докінчити.

— Ой мамо моя рідна! — аж плеснула в руки Мокрина, почувши таке.

— А що ж, інакше й говорити не хоче,— вставив Груздїй — заступник.— Що ви гадаєте, тож він учився для цього. Каже: справу напевно там виграєте, люди,

а коли виграємо, то й усі кошти пан поверне селові. От. Значить, може, вже більше не будемо ходити попід хати за грішми — пан буде чухатись у потилицю — нам віддавати.

— Але чи виграє село? — турбувався Мартин перед гостями. — Чи виграє напевно, хто б то такий міг сказати правдиво?.. Воно адукатам вір, як собакам, — ось уже восьмий рік запевняє наш «виграємо» і псову маму награв нам... Або, людоньки, ота комісія навесні. Чи ж то хтось знає докладно, що комітет з вйтом та ксьондзом говорив у дворі за село з нею? Чи ж то хто знає в селі, як вона справу представила в судах? Де там! От шепчуть між людьми, буцім щось там у панському дворі говорилося за громаду, але...

— Брешуть, Мартине, люди, — перебив Кандюх з презирством. — Брешуть від злоби та заздрості на маєтніших. А я вам кажу, що виграємо, як амінь. То ж Відень, чуєте, не Коломия, чи той Львів навіть, де судді з Косінським «слуга уніжони»¹ і поза судами в карти собі грають приятельськи. Тож до самої цісарської канцелярії буде справа представлена. Адукат ніби наш чоловік і засушив свою голову над книжками. Він хіба не говорив би пустого на вітер.

— Ой, коби-то бог дав кінець уже раз, — зітхнула щиро Мокрина. А Мартин журно зашкробав потилицю:

— Ну, а скільки ж то там випадає на мене?

Софрон розгорнув заяложений список.

— Зараз... Село має триста номерів, як ви знаєте, а потрібно тепер тисячу срібних, немаленько. На адвоката п'ятсот, на стемплі й оплати — двісті, ну і за колю видатки всякі та витрати часу повноваженим. Жиймо, як то кажуть, мов брати, а рахуймося, як купці, — задармо і бог не велить витратитися на громаду. Отже, комітет вчора робив засідання і ухвалив таке: щоб нікому не було кривди, розкласти всім порівну. Бідний воно чи багатий у селі — толоки кожному треба. Облічив наш писар головою своєю і виражував, що з кожного дому належить взяти три срібні і тридцять п'ять крейцарів дрібними.

— Три срібні й півчварта шістки! — аж ахнув Мартин вражено. А Мокрина додала згодом:

¹ Покірний слуга (польськ.).

— Це щось, чуєте, не по правді розкладено. Таки не по правді, не гнівайтесь. Як то? Одні мають один хвіст худоби або й того не мають у стайні. А другі по п'ятеро на вигін вигонять. І як же то розкласти таке всім по-рівному?

— Е, та-бо чекайте, Мартинихо,— одповів Груздій, здивувавшись: — Кажете: один має одну корову, а другий більше вигонить. Добре, а чи ж то хтось у селі забороняє комусь мати й по десятеро худібки? Я ще такого не чув, і дай боже, щоб кожний мав якнайбільше. Не масте ви більше, Мартинихо,— то діти ваші можуть мати, дасть господь. О! А розкладати одному с'як, а другому так була б кривда, бо ж пасовисько всім нарівно потрібне.

А Софрон додав і собі ж, ніби ображено:

— То вже вольному воля, Мартине. Хочете — дайте, а хочете — ні. Але тоді вже ви і ваші діти будуть записані в нас, а коли громада захоче, то й заборонить вам уживати вигін. То вже, не в гнів вам, таке: комітет обрала громада для процесу, і хто проти комітету щось має — той і проти громади. Ми не силуємо.

Мартин змовчав і тільки посвистав на таке. Потім з зітханням вивернув мошонку на долоню й нарахував голосно три срібні й двадцять крейцарів мідяками. За рештою треба було хату перевернути зі свічкою. Проте знайшлося ледве кілька дрібняків у цілій хаті — не вистачало ще дві шістки. Мартин збирався вже було «скакати» в село на розшуки, але Кандюх потішив, що вони, мовляв, почекають до завтра на решту. Коли так, то Мартин обіцяв завтра в церкві додати.

— Бувайте здорові! — натиснули багачі шапки лисячі.

— Ідіть здорові!

Повноважені вийшли, і в хаті стало тихо, мов по весіллі. Мартин журно закурив гострого бакуну і забубнив пальцями по столу. Потім кинув наопашки заялений кожух, витяг з-за сволюка свердлик і наготовився йти з хати. А Юрка ніби щось штовхнуло враз лихо-вісно.

— Тату... А до Янка не підете зараз? — озвався стривожено.

Мартин тільки хекнув і рукою махнув безнадійно.

— Не маєш ти щастя, небоже,— відповів лагідно.— Та де піду з голою мошонкою! То ж стид тепер буде

й на очі шевцеві показатися. Скаже: прилетів, хвороба, й перебив чоловікові роботу плачену, а коли до грошей, то нема ні шеляга... Ні, він не дасть черевики без грошей... Мусиш чекати вже, бідолохо, немає іншої ради.

— До-оки? — рвалось Юркові ридання у горлянці.

— А чи я знаю доки, чи я знаю... Чекай, будемо бачити згодом. Я тобі, хлопче, не ворог, ти ж бачиш. О-ой, не ворог, не ворог...

Що було робити? Юрко засунувся з того жалю в куток і одчайоно заголосив на всю хату. Пропала надія. Все було проти нього на світі — все розкарячило чорні кігті над його мрією, яка ось-ось мала здійснитися. І домашня біда, і канцелярія громадська, і двір панський багатий, і комісари податкові, і судді з адвокатами, і навіть сам цісар у Відні потребує ось його черевиків на дурні стемплі й оплати! Все, але то все на широкому світі навкруг Юркових босих ніг закружляло зловтішно.

VI

Як іде вже, кажуть, згори, то й ворота отвори. В Юркові черевики новенькі взувся Никола багацький. Було просто.

Двічі Янко переказував Мартинові прийти за ними. Але поки Мартин роздобув гроші — одного вечора зайшов до Янка Микита головатий. Зайшов не голіруч, і маломовна Янчиха медом розливалась по хаті. І сидайте, і не погорджуйте, і вибачте за таке талалайство неспрятане. Навіть з печі «телеса» свої зрушила, навіть лаву гостеві витерла. Та є ж бо й чого солодити язиком. Два шматки сала приніс під полою багач Янчисі. Отакіх гостей щодня давай боже!

А Микита посидів хвилиночку для «як годиться» в чужого, помуркотів про це та про те маловажне (що газді, ніби, говорити з дідами?!), й присунувся до Янка ближче.

— Ну, а я до вас, Янку, з просьбою, — сказав діловито. — Забаг, бачите, мій малий черевиків нових на свят-вечір та й, хоч з хати тікай, не дає спокою. Купіть і купіть. Ну, воно би вже купив, не жалів грошей, але ви знаєте, яке-то нині фабричне: човг-човг отуди по ковзанках з бахурами, та й розлетиться до тижня.

Миське... аби гроші злупити. І от забалакалися ми в обід зі своєю: «Ану-ко, говорю, піду до вас ввечері, та, може, склепаєте мені прихапцем...»

— Тхе!..— почувався Янко в голову клопітливо.— Якби якось трошечки раніше заскочили... Воно рада б душа до раю, як то говориться, але часу вже нема, пане Микито. От клопіт. До свята ми ще маємо тиждень від завтра, а я, ви тільки гляньте, з ласки своєї! Не буде навіть коли ниточки перервати весь тиждень. А то ж треба і в місто за шкірою, і на машину колись приготувати та занести, і сісти хоч на деньок до роботи...

— Е-е, та мені й не треба, Янку, нового,— перебив на слові Микита.— Хіба ж то хлопець перед вітвар стане у церкві зо свічкою, щоб нове все блистіло? І до шлюбу він не піде у м'ясниці. От пошукайте в шкірках та злабуйте з цього та з того, щоб тільки міцне та не дороге надто.

— Аякже...— підхопила Янчиха за Микитою.— Зроби їм, зроби, не відцмокуйся. Тож не відпустиш їх отак без нічого додому! Щось там ще знайдеш та зліпиш.

Янко аж скорчився в гадках. А згодом хмикнув і стягнув гачком якісь черевики з полиці.

— Чекайте ж,— подав їх Микиті.— Ану хоць дивіться на ці. Як вам сподобаються... Готові маю, як бачите.

Микита взяв мовчки обидва й почав їх обмацувати зо всіх боків. Випробував тривкість пришви і халявки, обстукав чиколотком підошви, чи не лихота, заглянув навіть усередину до світла.

— Гм...— замуркотів, як би рішаючись із ваганням.— На міру воно, ніби було би акурат на мого Николу. Не знаю лишень, як на ношу вони потягнули б... Старе от, як бачу.

— Верхи із старого,— не перечив Янко,— але будьте певні, що перебудуть ще оці підошви нові, хоць то — залізо, не підошви. Дивіться, який воно юхт м'який та моцний! Кутський, щоб ви знали. Тепер і не знайдете вже ніде такого юхту.

— Те... Хто його знає, чи не розсиплються скоро,— обмацав ще раз Микита пальцями шкіру.— Старе таки старим, кажіть, що хочете... Ну, а що, ви для продажу їх, Янку?

— Якось... Як би то вам сказати,— завагався Янко хвильку-другу.— І не на продаж, Микито,— замовив один та й дихати не давав чоловікові, квапився. Але

чогось не приходять уже дві неділі за ними, хоч я переказував людьми. А мені грошенят треба. Продам вам.

— А що ж хочете?

— Без торгів і балаканини — п'яточку дайте.

— Пхі-і! — скривився Микита зневажливо. — За оце старе дрантя?.. Кажіть, Янку, три срібні та й це ще за багато.

— Е-е... — взяв Янко черевики і повісив на цвяшок. — За три срібні то вже сміх був би людям признатися. Старе!.. Яке воно старе, люди добрі, коли одні лиш верхи з приношеного трішки, але якого!

— Ну, ну, кажіть, Янку, дешевше.

— Дешевше, — розвів Янко руками знеохочено. — Дешевше... Кажу вам — вірте не вірте, — що це не на продаж робота, і свого докладати я не буду для вас. Тож мені треба такі самі друзі зробити.

— Цур та пек! Ви щось так, як у дрогерії, ціну тримаєте!

— Хе! — знітився Янко клубочком на «троні». — Ну, але хвороба вже бери, як маю втратити через вас. Платите півп'ята срібних?

Мовчанка. Янко тепер рішучо береться до роботи перерваної, а Микита здіймає черевики з-над «трону» й уважно оглядає їх ще раз. Навіть підкидає на руці, скільки, ніби, ваги мають менше-більше.

— Три і пів срібних візьмете? — кидає враз коротко.

Янко б'є рішуче швайку у шкіру.

— І чотири, пане Микито, не візьму. Що варте, то варте. І навіть бог би мене скарав оддати за безцінь.

— Га-а, — випускає Микита черевики з рук безпорадно. Ніби, що вдієш, коли вони не варті більше півчварта! Микита мовчки застібується і навіть за клямку вже бере звільна. Але Янко байдуже робить своє і навіть не думає зупинити Микиту. Тоді цей знов сідає охляло і зриває та кидає клепаню з лисої голови.

— Знаєте що, Янку? — сказав піднесено. — Хай воно вже ні по-вашому, ні по-моєму, як то кажуть... Чотири срібні берете?

Янко хвилину подумав, зітхнув і мовчки наставив долоню до Микити.

— Давайте.

Микита з болем поклав йому чотири срібні дрібними. А Янко хукнув на гроші, кинув їх у коробочку обік і поплював на черевики, як водиться.

— Тьху, тьху, тьху,— сплюнув голосно.— Здоров, хлопче, носи, скачучи, порви і на кращі зароби скоро.

Янко ще зашнурував їх по-шевськи майстерно — і Микита поніс черевики додому.

Так багачам за новинку не важко. Уперше Никола гонористо взув їх на різдво, і Юрко по надточеній халлявці впізнав «своє». Але не говорив про це нікому з хлопців — розповів тільки дома зі сльозами. Так і так, тату, Янко продав черевики Ніколі. Значить — усе пропало вже вічним пропадом.

— Ну що ж...— сказав Мартин на цю вістку.— Багачі мають гроші, небоже, з ними нам не рівнятися. А наше в Янка не пропаде, не бійся. Зробить другі, коби гроші в мошонці.

— Еге, коби!

Розділ дев'ятий

МАШИНИ

Іноді приїжджав автомашиною до світанківського пана у гості генерал чи якийсь там інший чорт з Коломиї. Треба було бачити, скільки куряви й сполоху піднімала в селі ця проклята «бензина»! Все тікало від неї на зламану голову. Позадиравши хвости, бігли корови й телята, на дибки ставали спутані коні, злітали з панічним гелготом гуси. Про курей та маленьку дітвору вже нічого й казати. Вони шарахались у тини та перелази з таким несамовитим криком, що жінкам кров холонула в жилах.

Але найгірше-таки було нещасливим вуйкам на дорозі. Хоч би то не трубив, чорт, їхав мовчки! А то зареве раптом, мов та смерть над головою, і спробуйте втримати коні за вуздечки. Де там! Ще порожнім возом — півбіди, а не дай боже з снопами їхати — ого, гірка твоя, чоловіче, година. І коні, і снопи, і перекину-

тий віз — все буде у рові мішмаш! А щоб ти по смерть собі їхав цією «бензиною»!!

У селі не боялись автомашини тільки собаки і такі чорти, як Юрко. Та хіба ви десь бачили шибеників, щоб боялися такої кольки? В цілому світі немає таких. Навпаки, їм би по десять разів на день бігти дивитись, як «бензина» заганяє в рівчаки людські вози. Тільки наглянуть здалека оцю собачу радість — та й біжать з псиськами навперейми. Щоб наздогнати хворобу, побачити, побігти за нею у копоті або навіть шапку під колесо кинути. Тьху, та й уже! Не тільки в селі, а й на цісарському біжать стрімголов, іроди, як тільки угледять машину.

— Ти ж дивись, Юрку, та встроми ще десь дурну голову під машину! — лається було Мокрина. — Ото побачиш і летиш стрімголов. Умреш, як дурне не побачиш!

— Ой мамо, та хіба ж я каліка сидіти, коли всі біжать? — огризався Юрко. — Як ви можете говорити таке!

— Всі біжать! Біжать тільки собаки і такі розумні, як ти...

— А-а...

Хіба мамі відомо, який він падкий до всякої машинерії? Це вже краще знає Мартин. Раз ото взяв він Юрка у млин до Шмулька. Хай, мовляв, побачить малий, як мука мелеться.

— Ходи, — каже, — Юрку, та будеш мені мішок на мливо тримати. Незручно одному.

Юрко пішов з радістю. Штефан Яблонюк зразу ж показав йому млинські камені й питлі, потім повів Юрка на поверх, де шалено вертілися колеса трансмісій. Юрко аж роззявив рота на різні колеса і паси. А сходячи вниз, угледів він на стіні металеву дошку з різними кнопками і ручками.

— А це що, вуйку?

— Го, го, це, брате, штука, — відповів Штефан. — Отак натиснеш той гудзик — і раптом цілий млин стане.

— Як стане?

— Перестане мологи.

— Від одного гудзика?

— А що ж ти думав!

— Від якого, вуйку?

— Від отого червоного.

— Ану, натисніть.

— Ну, нагадай козі смерть! Не вільно, Юрку. Це тільки робиться, коли якийсь нещастя в млині й треба вмить зупинити все.

— Яке нещастя?

— Ох, і заведися з тобою! Ну, скажімо, схопить кого пас або щось інше...

— І млин стає?.. І колеса, і камені, і питлі?

— Стає все, братику, як утяв. Там є такі дзвінки, що задзвонять раптом у машиніста і млин зупиняють.

Поки Юрко чекав на мішках черги до каменя, йому весь час не вилазили з голови ті гудзики. Оце вам дзвінки! Він навіть сказав захоплено батькові:

— Отам, тату, Штефан показав мені гудзики на поверсі... Ну й гудзики! Натиснеш пальцем — і цілий млин замкне рота. Ви бачили?

— Бачив, аякже, — думав Мартин про щось інше. — Дивися, скільки у мене гудзиків на долонях...

— Е, що ви... А я вам кажу, що є такий гудзик, інакше Штефан би мені не показував. Тикнеш його, а скрізь як задзвонить, як вам задзвонить дзвінками... Ви навіть не знаєте, як задзвонить на увесь млин.

— Чого ж не знаю? Млин же й так мені дзвонить у вухах.

— Е, це не так. Я вам показав би, тату, як дзвінки дзвонять... От почули б! Уже я знаю.

— Ну, ну, мовчи.

Легко сказати: мовчи. А як Юркові мовчати, коли є такі гудзики?.. Ех, мати б такий гудзик в кишені. Натиснув раз — і зупинив поїзд на штреці. Або машину з генералом. Спробуйте, пани, їхати, коли в Юрка є такий гудзик. Прошу!

Він нишпорив скрізь у млині, приглядаючись, і все думав про кнопки на металевій дошці. І не витримав. Коли Штефан з батьком сіли курити на мішках, Юрко нишком побіг східцями наверх і допняв свого. Правда, дзвінків він так і не почув за хвилюванням, але млин став мов пришиблений. Зупинилося все, аж стало страшно. Юркові прикипіли ноги на місці. Вмить де не взявся на поверсі збентежений Шмулько, прибіг Штефан, заметушилися мельники...

— Що таке? Де нещастя?

Але Штефан тільки угледів Юрка коло дошки і вже зрозумів причину «алярму».

— Ну й шибеник, люди добрі! — плюнув він із досадою, піймавши винуватця за вухо. — А ти вже, вороже, не міг знайти собі у млині іншої іграшки? Шкіра свербить?

Юрко мовчав, як пень. А Шмулько скубнув його за друге вухо і сказав з докором:

— Файний мені механік! Чий воно такий?

— Та Мартинів же лобуряка, — відповів Штефан винувато. — Ну й механік, аж бульки в носі вертаються!

Юрка потягнули вниз. А Мартин тільки глянув на сина у такому почоті і вже так і знав, що якась нова «потіха».

— Ви знаєте, хто мені цілий млин спинив так на лярум? — сказав Шмулько Мартинові. — Ваш «механік», дай йому боже розуму.

— Та що ви, Шмульку?! — вдарив Мартин руками об поли. — Мій? Ой дайте мені, людоньки, якогось бука...

Але Штефан врятував Юрка від лупня і сорому. Він миттю пхнув хлопця до дверей і, вдаривши його по задку якимось мішком, гукнув голосно:

— А марш мені звідси додому, механіку!

Таке було перше Юркове знайомство з технікою. Але ще гіршим було для нього друге.

Взимку ото привіз Михайло з міста нову січкарню, і миттю вся вулиця хлопців збіглась дивитися, як ріжеться січка. Михайло з Василем різали на січкарні соломку, а Ілько з Юрком напросились «допомагати» їм, тобто «возитись на корбах», як говорив Василь. Однак корби скоро надійли хлопчиськам, цікавіше було пускати згори соломинку в триби двох коліщаток січкарні. Це була «робота» на зависть тим, кого не допускали до січкарні. Згори йшла в триби ціла соломинка, а знизу вже вона виходила цілком сплющена й мистецьки покручена в дрібні складки. Мов кольорові весільні стьожки з блискучого паперу або кінці жіночих переміток на великдень. Це було приємне заняття.

— Мой, а киньте ж ви цю забаву, бо ще каліцтва наробите, — відганяв їх Михайло. — Це ж вам машина, а не бабська терлиця.

— Ну що ви, тату! — ображався Ілько. — Не бійтеся.

А Юрко і собі дивувався уголос:

— Хіба ми вже з Ільком маленькі, чи що?

— Ну, ну...

Михайло накладав у скриньку солому й разом допомагав Василеві крутити колесо і за роботою не мав часу дивитись на неслухняних. Коли раптом Юрко як не скрикне несамовито: а-ай!

На ж тобі! Василь миттю зупинив колесо. Показалось, що цей опришок Мартинів упхав палець у триби. Людочки!

— А вже, а вже змайстрував-таки ти, непослуху,— не на жарт злякався Михайло, але Юрко швидко висмикнув закривавлений палець і перелякано чкурнув додому городами.

— Мамо, дивіться! — показав він обірваний палець.

— Гі-і! — так і жажнулась Мокрина.— Падоньку мій, а ти ж де оце вліз у каліцтво?

— Ми, мамо, різали січку...— цокав Юрко зубами у страху.— На січкарни у вуйка Михайла...

— Ой вороже темний та чорний... Марійко, шукай раз-два якої льняної шматки. А то ж глянь, як кров цибанить з нього,— заметушилась Мокрина.

Мусила мати все кинути і бігти з хлопцем до старого Ілька за рікою, що пускав кров худобі та визнавався на ранах.

— Рятуйте, Ілечку, бо ось тільки гляньте, яку цей приніс мені радість до хати...

— О, вони на таке майстри,— почав Ілько розмотувати закривавлену тряпку.— А мого хіба не понесло позавчора на ріці в ополонку? Ледве витягли чорта. Ковзани та шибеники вони всі, тільки бий рано-ввечері.

— Оце ж я, Ілечку, й кажу. Ну, хоч бери та в курник замикай іродів, щоб у хаті був спокій,— скаржилась Мокрина.

Ілько пхнув закривавлений Юрків палець в якусь чорну рідину, аж хлопець скрикнув від болю. Але Мокрина почастивала його на те штурханцем. «А я тебе заставляла пхати руку в січкарню? Терпи ж, мовляв, чорте!» Потім старий немилосердно відрізав ножицями обірвану шкіру з країв рани і ще раз намазав палець пекучим.

— Ну, йди здоров та ще щось принеси мамі до хати!

А Ільчиха додала зажуреній Мокрині:

— Присохне, кумо, як на собаці, не бійтеся. Лихе, як то кажуть, не згине.

Ще б пак гинути Юркові від такої дурниці! Не голову ж він впхав у січкарню, тільки палець! Він навіть героєм був після цього між хлопцями. Правда, було трохи страху і болю, але ж загоїлось. Так присохло, що Штефан Яблонюк сказав навіть у хаті, глянувши на Юрків палець:

— Е, це все байка, небоже, з таким пальцем цісар візьме до війська, аж закуриться. Не маєш ти, хлопче, щастя. Коли б хоч зо півпальця впхав ти був у січкарню — тоді не сказали б пани «таугліх», бо цим саме пальцем стріляється. А так... підеш, Юрку, на зупу цісарську та на поневірку капралам...

Ну, ясно, що бідному сьак і так вітер в очі.

II

Ану, хто з вас, отаким Юрком будши, та не любив гарних малюнків у книжках? Звичайно, не цих сіреньких, що в шкільній біблії для навчання Старого і Нового завіту, а різноманітних кольорових малюнків тварин, птахів і машин на блискучому папері...

Коли не любили ви цього, тоді стягайте з Юрка штани і лупіть шибеника. Так бийте, щоб аж дрантя летіло. А коли не можете сказати це про малюнки — краще мовчіть ви і будьте суддями. Винен Юрко? Ні, не винен. Можна сказати, що у біду загнав його Збишко економів.

Під весну притапив він до школи чудесний альбом з малюнками. Та ще з якими, люди, малюнками! Молотарки, віялки, сівалки, керати, плуги, борони — боже мій, чого тут не було! Всій школі засвітилися очі на книжку й Збишка-щасливця.

— Де ти купив це? — ледь одірвав Юрко запаморочену голову від молотарок.

— Що купив?

— Ну, оцю машинерію.

— А, оце... — байдуже ніби сховав мерцій Збишко книгу в торбину. — Це, чоловіче, не продається. Навіть у Коломиї за двоє коней не купиш.

— А як же ж ти дістав?

— Я не купив. Так до нас прийшло поштою. Даром.

— Ну, бреши, як пес! — сплюнув на таке Ілько з до-садою.— Даром... Хтось тобі кине такі машини за-дарма.

— А от і кинули, бачиш? — заартачився Збишко.— На, глянь ще раз, коли не віриш. Спитай ось Тирлика, чи не приніс нам його тато з пошти.

— Прлиніс, хлопці, прлиніс,— підтвердив Олекса листоношів.— Ще позавчора. Я навіть скорше бачив цю книжку, ніж ви всі.

— Даром, Збишку, дала вам це пошта? — не вірив Юрко.— Без грошей?

— Кажу ж тобі: без centa, розумієш? Це такий «цен-нік», або «прейскурант», кажуть тато, що фабрика всім посилає задарма, коли написати й подати адрес...

— Який адрес?

— Не знаю. Це тато все знають.

— Хе, от що то значить паном бути! — нишком го-ворив Юрко Ількові.— Ти бачиш? Нам, брате, дурного пера ніхто не дасть даром, а панам такі машини кида-ють, наче в болото... Бо все вони знають... Але ти, Ілька, знаєш, що то було би в школі, коли б нам при-слали оці молотарки і сівалки?

— І тобі, і мені, Юрку?

— Тс... мовчи... От іде, чоловіче, Собко з тієї пошти й несе нам по такій книжці. «Тут живе Юрко Крук в Світанківцях?» — «Тут».— «Тут мешкає Ілько Захар-чук Михайлів?» — «Так єсть».— «Прошу».

— Брате мій! — не вірив Ілько такий мрії. Але Юрко малював її зовсім реально. Тож у двійку почали вони ходити коло цього Збишка, мов коло писаного яйця. Не вагаючись довго, Юрко віддав Збишкові свій складан-ний ніжик, а Ілько не пожалів навіть новісінької бля-шаної ручки, хоч і гірко було на серці. Але ж треба за-мастити паничеві очі. Не помастиш, не поїдеш! А йду-чи з школи, вони провели Збишка аж під панський двір по-приятельськи.

— Ти ж дивись, Збишку, не забудь якось розвідати дома, як воно з оцим адресом, і про все, щоб ми дістали такі машини... Добре?

— Будьте певні.

І дійсно, Збишко виконав обіцянку. Вже наступного дня він сказав гордо Юркові:

— Хочеш такої книжки, купи поштову картку. Тато обіцяли мені написати той адрес до фабрики. А решту

я вам скажу, як писати, не журіться. Вже я все знаю.

— Де ж оцю картку купити? — спитав Юрко.

— Да! Ти думаєш, на торговиці в Коломиї... На пошті на станції треба купити.

— Ух ти,— зажурився Ілько.— Та вони десь загилять за неї, як за рідну маму...

— Ну, знаєш,— образився Збишко.— Я не знаю, скільки вона коштує, але ви беріть, хлопці, гроші й спитаєте, як і що. А не маєте, тоді будьте здорові, я вам нічого не винен...

От клопіт! Юрко бився з думками над цією карткою, а Ілько вже зневірився навіть у всьому.

— А як вона, Юрку, може, й цілу корову коштує, га? — сказав охляло.— Хто нам дасть такі гроші?

Але Юрко не здавався. Боятися вовка — у ліс не ходити. Треба довідатись, а не крякати вороном. Під час шкільної перерви він підійшов до листоношевого Тирлика.

— Слухай, Олексо. Не знаєш ти, скільки беруть на пошті за поштову картку?

— Нащо тобі?

— Ой, «нащо»! Ти скажи, коли ти знаєш.

— Поштова картка? Чого б я не знав, Юрку, коли в нас є їх аж десять за сволоком... Тато продають по два і півкрейцара одну.

— Та ні, це ти на правду? — зрадів Юрко.

— Коли я щось кажу тобі, то, значить, знаю.

— І можеш мені принести одну?

— Давай гроші.

В Юрка було всього п'ять крейцарів, зашитих у кафтані. Знайшли вони їх ще взимку з Ільком на містку біля церкви і зашили «на щастя», щоб гроші їм велися. І ось за цей п'ятак можна було купити аж цілі дві карточки. От що значить народитись щасливим. А Ілько, дурень, боявся, що в них грошей не буде, ге-ге... На radoщах Юрко віддав Тирликові весь капітал для інтересу.

— Даю тобі, Олексо, п'ять нових, бачиш? — хухнув він на п'ятак, передаючи в жменю.— Принесеш мені картку, а решта твої за весь клопіт. Тільки біжи зразу з школи додому, я чекатиму тебе з карткою коло церкви. Згода?

— Згода, Юрку,— зрадів Олекса.

Навіть не чекаючи кінця навчання, Тирлик махнув під час перерви додому — і картка була у Юрка в книжці. Півділа було вже зроблено. Секретно передаючи карточку Збишкові, Юрко з Ільком раніше приглянулись їй нишком. Крім крапкованих лінійок та німецького напису: «Корреспонденцкарте», нічого в ній такого не було, щоб дивуватись чи то захоплюватись. От, звичайна листівка, яку можна й викроїти собі з рисункового зошита. Але була ще, правда, на картці блідо-зелена марка з Францом-Йосифом. А коли вже є цісар на чомусь, значить, справа серйозна, мовив Юрко, як сам податок. Такий папір візьмуть на «шнельцуг» і до Відня, не підкинуть ногою...

— На тобі, Збишку,— нишком передав Юрко картку,— і тихо, ша, про все. Постарайся тільки, щоб завтра був уже цей адрес, і ще раз розпитай про все якнайкраще.

На другий день випадала неділя, тож хлопці договорились зустрінутися на мосту біля панського парку опівдні. Цілий день Юрко хвилювався, а вночі приснилось йому таке, що хай бог рятує. Начебто економ десь кинув карточку в калюжу побіля моста і переїхав бричкою. Колесо просто затовкмачило цісаря у болото густе... Юрко прокинувся з жаху і до ранку вже бився з думками на лежанці.

— Ти чого оце так рано схопився? — спитала його мати.

— Так собі, мамо,— намагався він сховати хвилювання.— Чогось не можу спати...

— Ну, ясно, велика журба хлопця присіла,— пожартував Мартин з постелі.— А то ж нема чим зажуритися такому, чуєш, господареві? Ха-ха-ха. І штани десь таки треба подерти, і покурити десь в глиницях, і гудз на лобі набити...

Е, гарні вам смішки. Весь час Юрко сновигав по двору, мов приречений, а далі, навіть не чекаючи півдня, виліз на Михайлів тин і свиснув на Ілька. Чого ти, мовляв, сидиш у хаті, а я буду над усім розбиватися?.. Разом вони махнули на умовлене місце. Чекали на мосту довго, і Юрка вже навіть брала розпука. Видно, не вдалося. І п'ятак пропав, брате, ні за се ні за те... Але Збишко таки прийшов і приніс оту картку з адресом.

— Натє ось!

Юркові заясніли очі від щастя. Під цісарем на крапованих лінійках шикарно стояли вряд латинські літери: „A. Goldenberg und C^o. Maschinenfabrik in Linz. Ober-Oesterreich“.

— Оце й є адрес. А тут, хлопці, внизу написаний ще один адрес. Мій тато все знають,— пишався Збишко своїм батьком «ученим».

— Який ще один?

— Масш! А звідки ж фабрика знає, де ви і куди вам прислати?.. Треба, щоб тут був і ваш адрес, інакше пошта не прийме.

Ого ця пошта придирчива до усього. Ну, вистачило б раз написати «Світанківці», і кінець. А от ні. Для пошти мусить бути і раз — село Світанківці, і вдруге — пошта Світанківці, і «бецірк» — Коломия, і «ланд» — Галіція. Все, як сліпому.

— Добре, а тепер що робити? — зажурився Юрко.

— Ідїть, хлопці, додому і пером напишіть — але польськи — замовлення до фабрики на цьому чистому боці...

— Яке замовлення?

— Ох, тумани ви... Замовлення це... ну, так воно зветься, замовлення. А треба писати: «проше пшислаць мі...»

— Знаю вже, знаю... Молотарки,— перебив Юрко Збишка, а Ілько додав разом:

— Щоб такі, як у тебе.

— Ну от,— процався вже Збишко.— Тільки підпишіть, хлопці, виразно: і ти, Юрку, і ти, Ільку, коли хочете мати по книжці. Інакше все до нічого.

— Та вже ми знаємо.

Проте велика морока була з цією писаниною. Страшно було не зіпсувати ще зопалу цю картку. І не було де так вигідно прикласти з ручкою, щоб ніхто не дивився на пальці. В хаті було зо всіх боків незручно, отже, писали в Михайловій клуні на діжці. Юрко довго мозолився над оцим панським «проше» та «пшислаць», щоб укластися з підписом на півкартки. А Ількові ще трохи — і не стало б місця для підпису, такі він розмахав «проше» великі. Ну, не слово, а ціла борона. Добре, що хоч вчас угледів Юрко лихо й допоміг з біди вилізти.

Ху, аж упріли обидва. Проте з клуні вони зразу побігли на станцію, аж ген-ген за цісарською. Трохи їм тенькало в серцях, де вони дінуть цю картку на пошті, але якраз коло станції пощастило їм здибати Кунделя з двома ліхтарями для семафора.

— Куди, хлопці? — спитав він добродушно, не пам'ятаючи старого, що було колись на покосі.

— Ідемо, пане Кундель, на пошту,— поклонився Юрко шапчиною,— та й не знаємо, де листа треба кинути...

— У скриньку он киньте чорно-жовту. Бачите? — показав він на стіні станції.

— Еге, отам і кинути?.. Поїде вона?

— Кидай, кидай, не бійся.

Ну, щастя боже! Юрко вже був повний надії, а ввечері він таки не міг стриматись, щоб нишком не похвалитися матері.

— Мамо, а ви знаєте, яку я скоро матиму книжку? Ох, буде книжечка! З машинами, як у двірського Збишка...

— Він тобі дасть?

— Е, не він, мамо. Таку книжку і в Коломиї ви не дістанете. Це треба знати, де її знайти.

Він хотів похвалитись, що принесе Собко із пошти, але вкусив себе за язик. Хай ще!..

III

Кашляють люди у церкві взимі і влітку, і кожне має свою музику в кашлі. Багач вам ніколи не закашляє в рукав або в комір. Багацький кашель завжди свобідний, зухвалий, розкотистий і такий сміливий, аж свічки кліпають, щулячись. Микита, наприклад, під час проповіді навіть навмисно так кашляє гучно, щоб звернути увагу отця Мелетія. Ось я, мовляв, на самому переді! А біднюга завжди кашляє в жменю. Їх кашель завжди, мов крадений, уривчастий, незакінчений, іноді це якась котяча чмихавка, не кашель. Душить же чоловіка біда, а не гордощі.

«Церковний кашель має свою симфонію,— каже Андрій Сироїжка,— він так, як військовий оркестр до жовнірського співу».

І дійсно. Дяки деруть горлянки, аж синіють з натуги, — і людський кашель на загальній високій ноті. А задеренчать дяки хрипло — і людський кашель такий же. Один тільки начальник станції Ринський ніколи не достроюється до загальної симфонії. Звук кашлю Ринського цілком оригінальний, його чути, де б не стояв пан начальник. Такий він пискливий, смішний і собачий.

— Ну, не кашляє, людоньки, отой Ринський, — каже Мокрина, — тільки дзвякотить Гершкова сучка, коли циганчата женуть її в глиницю.

Пан Ринський їздив до костюлу в Коломиї і бував у церкві рідко. Він приходив, коли мав якусь справу в селі. Але коли приходив, то чорти десь навмисне щипали йому легені, щоб кашляв. А ви спробуйте не сміятися, як Ринський закашляє. Гріхи, та й тільки. А вже про таких, як Юрко, й не казати. То звичайно старші буками їх заганяють до церкви, щоб помолитися один з другим, а появиться Ринський — вони так і пхаються поміж ноги аж під захристію.

— Куди ж ти, лайдаку, лізеш, чого ти топчешся по ногах, а не станеш отут? — хватають старші цього і того за вухо.

— Пустіть, вуйку, наперед... Ну, пустіть... Там Ринський буде кашляти зараз...

І ось на Івана Купала прийшов Ринський до церкви. Юрка, на жаль, навіть коло церкви не було, він уже пастушив з Ільком та іншими аматорами «ринського кашлю» на вигоні. Але був Мартин. Начальник відстояв літургію на панському місці в захристії, трохи повеселив мирян кашлем і з людьми вийшов надвір. Ну, головачі зразу обліпили пана, як то звичайно, але Ринський угледів Мартина у натовпі.

— А-гей, Крук, а ходіть-но сюди, — поманив його пальцем.

— Дзінь добрий! — привітався Мартин, а Ринський зразу сгнув у кишеню і подав йому папіряку якусь.

— Ось вам, — сказав він, — фрахт, готуйте гроші і забирайте собі, щоб не стояло на станції, бо за це платиться... А це Захарчукові передайте, десь я його не бачу, — подав Ринський ще один папір.

«Тьху, а це що за мара?» — подумав Мартин, дивлячись на нову напасть з печатками. Він хотів було розпитати Ринського, що воно за біда, але того вже пійма-

ли багачі, як у вершу. Ого, за цими вже не дотовпишся. Рад-не-рад, мусив Мартин доганяти Михайла на стежці.

— Не тікайте ж, Михайле, гов!.. Натє ось нову потіжу...

— Що це?

— А чи я знаю, коли такий же сліпий, як і ви, до паперів?.. Фрак якийсь, каже той Ринський.

— Агі, який фрак?

— Колька їх знає. Хай-но діти зараз прочитають нам в хаті...

Василь Михайлів пішов ще зранку у місто, тож обидва вони зайшли до Мартина з паперами. Але Оленка сказала:

— Нічого, я, тату, не прочитаю вам тут ані-ані... Це написане по-німецьки, а я вже й по-польськи забула все, як заорала...

От тобі й на! Маєш, бабо, книш у саме свято... Навіть не обідавши, Мартин з Михайлом вирішили йти до корчми на гору. Хто ж як не Гершко знає по-німецьки! Мокрина сказала:

— Ідїть, ідїть. Коли вже вам Гершко тут не розчовпає, то що й говорити про он того багацького підлизня-писаря. Цей і не прочитає вам ніколи паперу, щоб ясно, ну і гроші дере за найменшу дрібницю.

Пішли заклопотано. В корчмі сидів самотній Янко і попивав винце, заїдаючи бубликом. Побачивши гостей, Янко зрадів:

— А-а, кого я бачу тут хоць разочок на рік... Сідайте ж,— показав він місце обік себе.— Щось велике, видно, здохло у лісі, коли я вже вас бачу тут... Герщихо, а принесіть-но нам хоць півкварти на перший кілок, як то кажеться,— гукнув він поза шинквас.

Але Мартин замахав на Янка руками:

— Дайте ви нам, Янку, спокій з горілкою... Тож чоловікові нині і крові ножем не дорізався б, а ви от...

— Хе! А що таке? — здивувався розчаровано Янко.

— Та от упхав нам цей Ринський у церкві якісь німецькі фраки, і не знаєш, що воно за біда... Прийшли ми до Гершка просити, хай подивиться.

— Еге, потрудіться вже, Герщихо, з ласки своєї, та попросіть сюди свого старого,— підійшов до шинквасу Михайло.

Добре, що Гершко був дома, не в місті. Привітав-

пись, він причепив нитками окуляри до вух і встроїв ціс у папір. Потім засміявся у бороду.

— Щоб ви,— каже,— здорові були, Мартине, як розсмішили мене... Фрак, ха-ха... Не фрак воно, чуєте, а фрахт, ну, такий папір, що возить на колії всячину. Так воно називається.

— І в мене таке? — спитав Михайло.

— І у вас фрахт, як і в Мартина.

— Ану, ану, читайте вже, Гершку,— заперли вони віддих у грудях.

Гершко підійшов до вікна і мозолився довго, наче дивуючись з того паперу. А як прочитав, йому аж ярмулка сповзла з лисини.

— Ни, ни, дай вам боже... Поздоровляю вас, Мартине, і вас, Михайле,— сказав він якимсь не знати чи на глум, чи серйозно.— Машини вам прислали на станцію.

Мартин аж змокрів на таку вістку.

— Та що ви, Гершку, жартуєте, бійтеся бога! Скажіть по-людськи: які машини?

— Ці я вам ворог? — здивувався Гершко.— Тут так написано, а я читаю...

— Що написано? — аж почорнів Михайло.

— Ну... Але чекайте, я вам буду читати так, щоб ви чули,— почав Гершко читати по складах з паперу вже «людською» мовою: — «На ваше замув'єні від шістнадцятий апріль ми посилаємо вам кінний молотарка система НВ, номер 2713, ціна вже з пересилкою 620 крон 75 гелерів. Одержати за попереднім заплаченим ціни на пошта. З високим поважанням — А. Гольденберг унд К°. Машіненфабрік ін Лінц».

— От вам якимсь і поважанья! — засміявся Янко уголос, але раптом замовк, бо Мартин і Михайло стояли, мов очманілі. Тільки тепер пригадав собі Мартин слова Ринського про те, щоб готували гроші і забирали собі, «бо то коштує». Так он воно що заварилося! Тепер була ясна ця напасть.

— Гей, люди, а це що за кара на нашу голову,— поглянув Мартин на Михайла.— Ви чуєте?.. Нам, злиденникам таким, що з двора не вилазимо, молотарки потрібні, бо ще мало молотить нас різна колька! Світ валиться!

— Гершку, і написане це до нас-таки, до мене й Мартина? Ану, гляньте ще раз,— аж захрип з горя Михайло.

Гершко знов надів окуляри.

— Ні,— каже,— тут адресовано Юрко Крук Мартинів та й Ілько Захарчук Михайлів... Так і написано; спершу я не придивився до цього.

Михайла наче щось стукнуло в лоб.

— Фі-фі-іть... Мартине, а чи не чорти оті наші намололи нам клопоту? — сказав розгублено.— Щось мій белендів мені раз навіть про якісь там машини, а мені й голови не трималося...

Тепер і Мартин пригадав собі Юркову хвальбу. Навесні ото сів він панові ячмінь на Сокільському, а Юрко приніс батькові полуденок. Став коло сіялки і каже: «Тату, а я скоро також матиму такі сіялки, плуги й молотарки, ви знаєте?.. Пришлють нам з Ільком, еге».— «Ну й радуйтеся»,— відповів байдуже Мартин, не прочуваючи лиха. Мало що базікають діти... А воно ось накоїв, шибеник, клопоту. Таким і море скрізь по коліна, як то кажуть.

Попрощавшись з Гершком, обоє пустилися на майдан, щоб спіймати хлопців за вуха. Але по дорозі роздумали. Ні, краще таки піти зразу на станцію розвідати та розпитати про все, як належить. Порадившись над ставом, вони поволікли журбу на станцію.

Ринський обідав чи спав, служниця сказала їм почекати надворі. Ну що ж, у панів скрізь для мужика одна співанка: чекай. Таки довго їм довелося чекати. Втомившись ходьбою та нервуванням, вони лягли було спочити в холодок під станційні акації, але де ти влежиш із горем?.. Мовчки пішли знов бродити по станції, мов ті бузьки по мочарах. Аж над'їхав панським фаетоном економ із своєю панею Кундзею й Збишком. Певно, до поїзда в місто.

— А ви чого тут ходите, люди? — спитав їх економ.

Знявши капелюхи, вони почали розповідати біду економові. Таке і таке, мовляв, пане, каже Ринський і Гершко, що нам от кинула якась фабрика напасть — машини, ану подивіться на це...

Економ пробіг папери очима.

— Еге,— сказав,— прибули вам молотарки... Ну, а ви хіба не писали до фірми, не замовляли?

— Бійтеся, пане, бога! — аж перехрестився Мартин.— Та де писали, навіщо нам оцей клопіт? Ми ж і неписьменні оба, сліпі до паперів, як ніч...

Але тут устряв Збишко:

П. С. Козланюк. Фото 1930 р.

П. С. Козланюк. Фото 1940 г.

— Неправда, писали, тату... Далібуг, писали, я знаю...

— Хи! Та хто писав, паничу? — здивувався Мартин свіжою напастю.

— Хто?.. Писав ваш Юрко та й ваш Ілько, еге... Коли ще писали! Вони хотіли мати такий альбом з машинами, як у мене є, тату, знаєте?.. Я навіть карточку давав їм з адресом.

Економ зареготався на цілу станцію.

— Ой комедія, щоб ви до смерті були такі грамотні, хлопи, у всіх селах! Ох, Кунегундзю моя солодка, ти чуєш?.. Замість «ценніка» хлопам машини з Лінца прибули... Ха-ха-ха-ха!

Він так сміявся, що аж золоті ланцюжки тіпались у нього на пузі. Сміялися і пані Кундзя. А Мартин з Михайлом стояли, мов обдерті зі шкіри. Вони охочі були б провалитись під землю, але злощасні папери в руках наче тримали їх цупко на місці.

Відреготавшись уволю, економ хотів щось сказати їм вже серйозно, коли раптом надбіг фірман з білетами:

— Уже йде поїзд.

Всі кинулись на перон. Наче очунявши, поволіклися туди і Мартин та Михайло. Вони стали собі на належній віддалі од різного панства у вікнах вагонів і з тугою дивились на поїзд. «От би,— думали,— сісти в цей вагон, як оте панство, і їхати десь геть, світ за очі, від оцих Світанківців, від панських ланів і гіркої хлопської долі, від податків і ексекуторів, від вічних злиднів і клопотів... Гей, гей!» Але обидва знали, що хлопа тільки крайня нужда бере в поїзд, виганяючи з рідної хати, або жандарм, везучи до тюрми, або цісарська служба в чужих чуженицях...

На щастя, до поїзда вийшов і Ринський в червоній шапці, тож обидва вони пильнували так зайти йому шлях, щоб не втік до будинку. Але пан Ринський і не думав тікати. Навпаки, угледівши їх, він привітав обох по-людськи і зразу ж показав вагон коло будочки.

— Бачите, он вагон у кутку? Це ваші машини прибули вчора. Коли забере, щоб не платити за стоянку?..

— А нехай він западеться без нас, пане Ринський,— наперебій почали розповідати йому цілу історію.

Ринський не сміявся, не глумився з їх нещастя, він навіть співчував їм у клопоті.

— Ну що ж,— сказав він.— Не приймете, тоді я відішлю їх назад. Напишемо — назад, адресати не приймають, і все. Так?

— Ой так, так... Хай собі їдуть у трясця та в болото, щоб і слух за ними пропав.

Віддавши «фракти», вони так зраділи, що були б на руках несли Ринського. Але той засмутив їхню радість:

— За що ви мені дякуєте, люди добрі? Я роблю те, що до мене належить. А кошти все одно ви будете платити.

— Н-на ж тобі! Які кошти?

— Які! Ну, а за транспорт сюди і назад колією, га?.. Хто це заплатить?.. Думаєте, поїзд задарма везе, а робітники завантажують?.. Це все гроші коштує.

— Світоньку бідний. Багато?

— Не знаю, люди. Фірма вже надішле вам рахунок.

— Та за що, пане Ринський? Ми ж не просили фабрики посилати оце.

— Не ви, так ваші хлопці писали щось, самі кажете... А за дітей завжди відповідають родичі, це ж так.

А грім би тебе лупив, шибенику, один з другим!.. Такі обидва йшли люті з станції на хлопчиськів, як вовки з лісу. Але ж був саме полудень, і пастухів на вигоні не було. Не було й дома цих «машиністів». Ну, ясно — мокнуть десь у ріці і не втонуть. Але чекай же, чекай, вороже... Я вже тебе скупаю...

IV

Вже те, що Михайло так явно-славно чекав їх на стежці, віщувало не радість. Щось там сталося, коли так виходять напроти. Хлопці йшли і губилися в здогадках. Але все-таки з Ільком було просто. Батько впіймав зразу драбугу за шиворот і набив тут же пужалом.

— А ти,— каже,— псяюхо, молотарок забаг на мою голову? У біду мене пхаєш? Ей, я ж тобі намолочу...

Відмолотив Михайло Ілька, як гороховий сніп, зо всіх боків, але на цьому і стало. Бо Ілько — Юрко чув це виразно з клуні — все звалив на Юрка в тарапатах.

Він, тату, винен... Юрко намовив писати... Відхлипавшись, Ілько навіть вигнав потім корову на вигін — і все для нього наче минулося.

А з Юрком було гірше. Він був би й радий, щоб батько скропив злість, як Михайло. З великої хмари — малий дощ, всі це знають. Але в тому й біда, що Мартин ніколи не палився до бійки. Він був спокійний, як сльотяна хмара. Тільки Мокрина, угледівши ворога, замахнулась на нього. Але батько схопив її за руку.

— Дай спокій, жінко,— сказав він,— битим конем не доробишся... Ходи сюди, писарю.

Юрко став перед батьком, зіперши віддих. Мартин мовчазно барабанив по столу пальцями, а Юрко стояв, мов на терню. В цю мить йому виразно пригадалися батькові слова про життя. Це було ще цілком недавно, вони гнали з батьком у місто теля продавати на борги в касу. На торговиці побачив Юрко панка божевільного, що викрикував нісенітниці. Юрко сміявся:

— І пан, тату, і такий дурний, мов курка...

— А ти не смійся,— відповів батько,— жити треба уміти як хлопові, так і панові. Це вже так...

— А він хіба не вмів жити?

— Якби вмів, то не з'їхав би з глузду. Чоловік іноді сам у біду влазить та й не знає, як вилізти. Бо життя, Юрку, це як страшенно заплутаний клубок ниток, у якому багато порваних кінців. І ціла штука знайти в цих кінцях правильну нитку. Знайдеш її — помаленьку весь клубок розмотаєш. А не знайдеш, станеш хапатися за не ті нитки, та ще й сіпатися, як оце теля на мотузці,— ого, тоді ще більше кінців нарвеш і ніколи клубок не розмотаєш. Станеш дурний, як оцей панок на торговиці...

Стоячи перед батьком, Юрко пригадав оті кінці. Невже він раз у раз фальшиві кінці хватає, що так завжди у біду падає?

— Ходи сюди, кажу! — ще раз повторив батько, не дивлячись, хоч Юрко вже чекав задубіло. — Кажи мені правду: ти писав щось там за чортячі машини?

— Писав,— процідив Юрко.

— Що ти писав?

— Ми писали з Ільком, щоб нам прислала фабрика книжку з машинами, таку, як у Збишка.

— О-ох! — наче охляв Мартин, важко дихаючи. — А як же ти писав, шкіру тобі писало б різками?

В Юрка був навіть у книжці листочок, з якого він переписував на діжці замовлення. Читаючи це тепер батькові, він тільки зараз помітив страшну помилку від тодішнього поспіху: замість написати в цьому «проше» — «ценік з молотарнями», він наслигонив пером: «проше пшислаць нам молотарне». О-ой...

— Ну? — прошив його батько тяжким докором.— Ти бачиш, у який ти мене загнав клопіт? Ти знаєш, як ти загониш мене з мамою у могилу?.. Та це ж корову треба буде гнати на ярмарок, щоб відкараскатись напасті.

— Я не знав, тату,— хотілось заридати вголос Юркові, але не міг. Він тільки остовбенів, а батько встав з лави.

— Не бійся, я тебе бити не буду,— заспокоїв він сина, коли той наче прокинувся з жахом.— Не буду, о ні! Я ось що тобі скажу, Юрку, ти слухай... Іди геть з хати! Ти чуєш?.. Іди, щоб я тебе на очі не бачив. Я не маю здоровля ще й з тобою раз у раз печінки собі їсти. Дай йому, Мокрино, якусь верітку на плечі та й кусень хліба — і хай іде геть. Уже.

Юрко стояв. А мати кинула йому мовчки стару верітку на плечі, сунула шматок хліба у руку й випхнула за поріг з хати.

— Іди, вороже, з очей, коли вже такий чемний.

За повіткою в лопухах Юрко рясно полив слізьми свою долю. Довго він плакав. Але коли, спохватившись, він пішов було до стайні, щоб корову гнати на вигін,— батько сказав з-під черешні:

— Корову вже вигнала Оленка, а завтра я дам її в череду... А ти йди собі, куди хочеш!

Темний як ніч поволікся Юрко на вигін стежками. Винувато підійшов до Оленки, що сиділа сердито, вже переодягнена із святкового.

— Чого ти сидиш?.. Іди собі співай з дівчатами в лузі,— сказав він сестрі.

Але Оленка така була лиха на Юрка, аж зуби в неї так засвітились, як у миші. Ще б не сердитись, коли через такого дідьчого «писаря» вона мусить нині корову пасти!

— Іди геть! — тільки й сказала йому крізь оці зуби.

Це вже було погано. Юркові так стало соромно, хоч провалився у землю. Одійшовши геть, він сів самотній на берег потоку і відчув страшну порожнечу навколо

себе. Був наче зайвий на світі. Оленка на вигоні засломила йому весь світ, ціле небо і сонце. За нею він уже нічого не бачив. На всякі запитання друзів він мовчав і тільки дивився кудись проти себе, мов невидючими очима. Як утопленик.

— Ну, що сталося, Юрку,— дивувалися хлопці,— що було дома?

Юрко мовчав. І був би, може, задушив у цій мовчанці своє горе, коли б не Ілько. Цей тільки прийшов і сказав на весь рот:

— А ви нічого не знаєте, хлопці?.. Таж Юрка вигнали з дому, я знаю. Він, напевне, голодний...

І милосердно поклав Юркові в поділок свій кусень хліба з торбини. Це вже було фарисейство. Юрко схопився так, наче цей хліб був гадюкою.

— Іж сам ти... брехачу! — кинув йому подачу з обуренням.— Я тебе намовляв писати?.. Я?.. Ех!

Він гірко махнув рукою і пішов геть. Навіть не пішов, просто побіг від потоку. Кудись у поле.

— Куди ти, Юрку? — гукнув за ним Тирлик.— Ну, що ти...

Юрко й не оглянувся. Так він побіг до стежки на лані й охляло вже пішов здовж ставища до битого шляху цісарського. Хлопцям було видно на вигоні, як мелькає Юркова біла сорочка у травах.

«І куди ж це він пішов, дурень? — думалось пастухам.— Вигнали... Мало-то кого виганяють не раз у злості. Вранці виженуть, а ввечері ніби й не бачать, що ти знову у хаті. І не говорять до тебе, і до вечері не просять. Тебе нема. Але такі прикрощі перетираються через день-два, як і все на світі стирається».

Навіть Оленка, нишком стежачи за Юрком, сердилась щораз більше.

— От чорт лукавий! — втрачала вона вже надію піти нині з хлопцями та дівчатами.— Ну, заплакав би ось, покаявся, попросив би, як людські діти: «Оленко, іди, мовляв, додому та й скажи татові, що я вже до смерті не буду писати дурне». А то ні. Таки пішов, полпівся он на псів хвіст волоцюгою...

А Юрко вийшов на шлях біля корчми і, постоявши, сів розгублено в траву над ровом. Куди йти, де чорну голову приклонити?.. На шляху сьогодні було пусто і тихо, грали тільки одноманітно телеграфні дроти. Ні,

не грали, вони, здавалося, плакали безконечним риданням. Так голосили, що Юркові вмить підійшли спазми до горлянки. Він намагався плакати нишком, але ридання так прорвалися річкою, аж почув Янко, що десь спав у холодку під тополею.

— Ге, Крук! — упізнав він Юрка. — А ходи ж но якось сюди.

Юрко обірвав раптом плач, але не ворухнувся в траві. Тоді зацікавлений Шнапс прийшов сам і сів по той бік рову.

— Що, Юрку, мастили тато? — спитав він без намішки, з ласкавим співчуттям у голосі. — Дуже били?

— Ні. Ніхто мене не бив, — пробурмотів Юрко жмарно.

— Хе! А чого ж ти плачеш так ревно?

Юрко відхлипнув рештки спазмів.

— Тато сказали іти собі геть.

— Ой-йо-йо-йой! — зажурився Янко. — Вигнали з хати?.. І куди ж ти, якось, ідеш на маневри?

— Не знаю, — відповів Юрко, зітхнувши. А потім додав: — Піду собі зараз у місто.

— У місто, ди-ди! Ну, а ти був хочь раз у місті? Там, брате, сидить на рогачці страшенно паскудна баба Зеленина, яку ти мусиш поцілувати десь, коли вперше йдеш, якось, у місто...

Юрка це образило:

— Ой вуйку, що ви мене дурите, як маленького? Я вже три рази був у місті з татом і з Марією. І ніякої там баби Зеленини немає. Це тільки так дурять дітей, тих, що не знають.

— Ну, видно, що заслабла десь тоді баба і вдалося тобі не поцілувати паскуди. А що ж ти, Юрку, будеш робити у місті?

— Піду собі до Лейби, — ну, того, що тогідь робив нам нові двері до хати, — і буду на столяра вчитися. Побачите, як я гарно навчуся майстерки.

— А як Лейба не прийме?.. Тож, якось, треба платити майстрові за науку, ти знаєш?.. Термінаторів так не беруть.

— А Лейба сказав мені, що прийме...

— Е, прийме... Прийме тоді, коли тато твій прийде з тобою.

— Ну то що. Як не прийме, то ні. Піду собі деінде.

Юрко відхлипнув ще раз зітхання і, зажурившись,

шморгав раз у раз носом. А Янко так і сміявся мовчки очима.

— Знаєш ти що, Юрку? — сказав він по хвилині.— Я тебе візьму у термінатори, хоч ти й не доріс до термінаторських років. Такого я зроблю з тебе шевчика, як золото. Будеш мені дратви сукати, шкіру мочити й розклепувати, кілочки бити в старе, а потім... Матимеш красне ремесло в руках. Ось підемо зараз обидва до тата і згодимося за тебе.

Юрко пригадав собі непривітну Янчиху.

— Не хочу.

— Ага, не хочеш, ти тільки до пустот різних маєш охоту... Немає, якось, іншої ради, тільки візьму я тебе зараз за руку і поведу до війта в село... Ні, краще я поведу тебе в жандармерію. А вони вже візьмуть тебе на ланцюжки та й приведуть до війта. «Пане начальнику, маєте волоцюгу Юрка Крука, беріть та й замикайте в арешт...»

Юркові так стало страшно, аж зірвався на ноги, збентежений.

— А я нікуди з вами не піду,— кинув він насторожено.

— Тоді махай мені зараз, Юрку, додому, і щоб я тебе не бачив тут на дорозі.

— А я не хочу. І додому не піду, і ваших жандармів не боюся...

— Ах ти, босяку коломийський,— схопився Янко, щоб спіймати впертого за сорочку й повести до Мартіна. Але Юрко пружиною свиснув у зелені хліба на низки. Тільки гуца польових маків спалахнула за ним хвильками червіні.

Не оглядаючись, Юрко вибіг житами аж на залізницю, що двома блискучими рейками губилась вузько на обрії. Ці рейки завжди манили десь в мандри. Не раз тут Юрко нишпорив за огарками, а бувало також вичікував тут з Ільком у кущах важкого товарного поїзда, щоб учепитись на ступні і підвезтись трохи. Раз навіть підвезлися в страху аж на станцію під ніс Ринському, не можна було зістрибнути в полі.

Але сьогодні Юркові було не до огарків і не до забави на штреці. Було йому невимовно сумно, серце стискував жаль: на свою долю, на батька й Оленку, на матір, що мовчки тицьнула йому шматок хліба, на Ілька і хлопців безжурних на вигоні. Коли згадав ма-

тір і хліб, йому захотілося їсти. Вийняв він з пазухи цей гіркий шматок хліба і зразу ж полив його слізьми. Ах, мамо, мамо, якби ви знали...

Плачучи, ковтав Юрко хліб і пішов стежиною попри рейки, мов саме тіло йшло без душі. Нічого він за думкамй не бачив, нічого за жалем не чув. Тільки різкий свист пасажирського поїзда позад нього механічно кинув його з стежки в куці. Під глodom він сів і задумався. На вигоні була Оленка, додому шлях заперла ця картка з машинами. Що робити?

...А що, як почекати та вчепитися поїзда і поїхати собі світ за очі? — думалось йому від жалю на всіх. — Втік же, всі кажуть, колись хлопцем з села цей Павло Свищ, Горпинин, що тепер якимось кондуктором аж у Львові та приїжджає до Світанківців у гості. Хай не проганяють з дому, як ту собаку. Коли й загине десь, то хай дома плачуть собі всі, журяться, хай каються кидати верітку на плечі...

Розділ десятий

ВІЙНА

Юрко ввечері не повернувся до хати, і Мокрина затривожилась. Коли вже пора була йти спати, вона журно спитала в Оленки:

— А де ж це наш шибеник ховається, що й не загляне до хати?

— Лихе його знає, — відповіла та матері. — Думаєте, що бачила його на вигоні? Ого! Десь як побіг вітрогон ще пополудні-таки від потоку, і тільки я його й бачила...

— Ой головонько бідна! — зажурилася Мокрина. — Куди побіг? Щоб десь не втопилась біда у річці...

— Та він десь у поле, мамо, повівся, а не в ріку... Ви не бійтеся за таке золото.

— А я що кажу! Ще візьме та й десь під поїзд упхає голову, бідний світе! — вдарилась жінка об поли.

Турбувався і Мартин мовчки. Правда, Оленка і Марія запевняли, що такий, мовляв, «чемнак» не пропаде, він десь, мабуть, ховається в бур'янах, як і колись блу-

кав цілу ніч з таким же чортом — Ільком. Але дівчата дівчатами, а мати думала своє. Вона вийшла на город і почала кликати Юрка вголос. У відповідь тільки собаки загавкали та ще передражнявали її парубки десь на вулиці. Тоді Мокрина побігла до Михайлихи, може, той Ілько знає щось про Юрка. Але Ілько відповів уже з лежанки, що Юрка на голоці не було.

— Побіг десь, вуйно, на цісарську дорогу, еге...

— А ти ж не питався, куди він іде?

— Та де. Він чогось визвірився на мене, як пес, і навіть говорити не хотів з хлопцями.

Трохи пожурившись в сусідки, Мокрина повернулася до хати. Ну, ясно, що тепер ні їй, ні Мартинові було вже не до сну. Полягали тільки дівчата, бо ж вдо-світа треба бігти у двір. А Мартин натиснув журно капелюха на тім'я і пішов, мов той злодій, нічні роси збивати. Побрів стежкою до корчми за ставищем.

Повернувся він уже геть після півночі і сказав неспокійній Мокрині:

— Клопіт, жінко, з цим хлопцем, та й тільки. І в ко-го, скажи, воно вдалося таке якесь гаряче та невгомонне? Ну, сказав чоловік чортові іти з хати, а він таки дійсно пішов десь волочитися світом...

— Ой, що ти, старий?! — схопилась за голову Мокрина.— Куди ж він поплівся?

— А чи я знаю... Сказав цей Янко в корчмі, що хотів я його,— каже,— нагнати до хати, ба навіть жан-дармами страшив, але він утік десь на штреку нивками... Піду собі, сказав цей Янкові, у місто до Лейби на столяра вчитися або деінде...

— А я що кажу! Ото волочитися буде десь по тій колії та, не дай боже, впаде в каліцтво — і новий клопіт до хати... А не ходив ти на будку до Кунделя?

Мартин махнув рукою:

— Та був я і в Кунделя, не до дівок же ходив. Каже Кундель, що ніде він не бачив нашого Юрка, хоч і робив пополудні обхід на колії... Нічого, тільки йди, жінко, рано у місто, може, він дійсно там у Лейби за-гирився.

— Оце раз клопіт! — до зорі вже журилась Мокрина.

Зранку всі порозходились майже мовчки із хати. Мартин на попівське траву за рікою косити, а дівчата у двір тютюни панські полоти. Залишилась тільки Мок-

рина з журбою. Попросивши Михайлиху, щоб Ілько попас нині корову, Мокрина білою чайкою полетіла у місто. Але в Лейби навіть тіні Юркової не було. Чорна від думок, бігла жінка додому, світа-сонця не видячи. По дорозі вона ще рішила забігти до Янка, щоб самій розпитати, як воно було. Вже коло села обігнала її жовта машина, знявши сивий хвіст куряви за собою. Машина з панами повернула в село і покотилася до панського двору.

«От кому добре на світі»,— подумала Мокрина, спльовуючи пилюгу з рота та відчуваючи біль у ногах.

Янко сказав їй те саме, що й Мартинові вночі. Не хотів іти хлопець додому, втік у жита. Сплакнувши тут же у Янчихи, Мокрина побігла до хати і запоралась обід готувати дівчатам на лан. Але тільки затопила у печі, як надлетіла з города Михайлиха:

— Ви ще дома? Ой любко, кидайте все, бійтеся бога! — сказала вона й не привітавшись.

— А що таке, кумо? — аж сплотніла Мокрина.

— Не питайте. Таж приїхала якась комісія пасовище у села забирати...

— Гі-і! Людоньки! — так і застогнала Мокрина.— Толоку, кажете, забирають?..

— Кидайте все, та й біжім раз-два!

Жінки побігли на вигін. Звідусіль бігли вже люди, мов на пожежу, на лиці у кожного була тривога. З села бігли на вигін жінки з дітьми на руках та скоцюрблені баби, шкутильгали закашляно діди, підганяючи малих унучат палицями, а з піль так і роїлись навколо косарі та полільниці, покидавши роботу. Худоба на вигоні скрізь лізла в панське, бо пастухи обліпили комісію перші.

Незважаючи на щораз більший натовп і гомін, комісія робила своє. Два пани дивилися у якусь карту й водили по ній блискучими циркулями, інші два міряли землю сталевую лентою і втикали червоні палички, а за ними йшов гуменний Варцаб з товстелезною палицею і показував двом форналям, де ямки для рову копати. Між людьми закипіло.

— А це що?.. Що ви тут робите? — почулося звідусіль.

Варцаб наче тільки тепер побачив півсела на вигоні.

— Що ми робимо? — випнув він живіт до громади.— Спитайте ось панську комісію, що ми робимо.

— Яка комісія? Що за комісія? Хто вам дозволив міряти нашу землю? — посипалось панам на голову.

Високий панок в окулярах, що дивився у карту, підняв догори срібний циркуль.

— Тихо там! — гримнув він наказуюче. — Не перешкоджайте нам у роботі, тут урядова комісія, не хлопський ярмарок. Кричіть собі дома.

— Хто вас просив сюди? — сердито підняв палицю дід Гайдучок, що втратив руку на босняцькій війні.

— Хто просив, це вже не твоя, мурго, справа, — гаркнув панок. — Ця земля пана Косінського, і ми її...

Панкові не дали закінчити, бо навколо знялася буря:

— Яка панська, ти, лахманюго?

— Звідки панська?

— Це пасовище із діда-прадіда наше, громадське!

— Геть звідси з своєю комісією!

— І тички пхайте собі в ніс, а не в нашу толоку! — підлетіли над панами червоні палички, коло яких Варцаб ямки копав.

— Тихо, — ще грізніше прикрикнув на людей пан в окулярах, угледівши понад головами громади, що з двора мчить по вигоні бричка з паном Косінським та жандармами в чорних мундирах. — Тихо, кажу вам, хлопи! Щоб я не чув тут жодного рейваху. Ще раз говорю вам, що це земля панська, а дурний свій процес ви програли. Ідіть геть звідси.

В натовпі забурило ще сильніше і зліше.

— Як програли?..

— Хто геть?..

— Сам геть, ти, прибуду!

— Марш звідси, поки не битий!

Але раптом обурення стихло, бо в натовп заїхала панська бричка. Люди розступилися мовчки. Злізши з візка, Косінський повагом підійшов до комісії і поклав золоті окуляри на ніс. Три жандарми в дзюбятих касках познімали карабіни з плечей і вовками подивились навкруг.

— Тут що за віче, пане Фургальський? — спитав Косінський, навіть не дивлячись на громаду. — Кого хлопи пхають з онучами в посли до Відня?

Вся комісія зареготалась улесливо.

— Не дає нам хлопство урядувати, пане маршал-

ку,— в тон Косінському відповів пан в окулярах.— Збіглися, мов на ярмарок, і кричать.

— Ось навіть тички вже викинули, ясний пане дзєдзцу,— прискаржив і Варцаб, згинаючись низьким поклоном.

— Що-о? — грізно поглянув Косінський на жандармів.— Щоб мені був порядок тут, як у дзигарку...

Він витер хусткою блискучу лисину, розправив довгі вусища і сказав до громади:

— Слушайте, люди! Ви всі знаєте, що я хотів колись з вами по-доброму, процес був мені не потрібний... Що моє, то моє, а що ваше, то ваше. Але ви всі хотіли процесу. Десять років адвокати видоювали вас, дурних, та й нагнали вам те, що тепер ви мені будете за процес платити. Ви мене надаремно загнали в кошти, а процес ви вже програли. Чуєте? Вигони мої,— показав він урядовий папір із штампеллями та печатками.

Людей наче довбнею хтось угатив по тім'ях.

— О-о-ой! — покотилося вражено.

— Продали нас у місті скажені багачики!

— Купили у місті комітетових...

— Де ж цей злодюга Груздій, де Кандюх, де ці лисачі?

Багачів з комітету ніде тут не було, і громада загомніла обурено. Хтось кричав у несамовитій люті, хтось сипав тяжкими прокльонами на весь голос, там знов заводили жінки голосінням. Варилося, як у казані.

— Спокійно, люди! — ще раз втихомирив Косінський громаду зловісним папером в руках.— Будьте розумні, а не як ті соціалісти дурні, що намовляють вас на всякі бунти по селах. Бачите цей папір? Отже, знайте, що це вирок найвищого суду у Відні про те, що толока моя. Коли не вірите, можете йти до Коломиї й спитати у свого адвоката, а він вам прочитає, що тут написано...

— А хай їх шляк усіх трафить, цих адвокатів! — загомніли звідусіль з гіркістю, але пан знов підняв руку.

— ...Чекайте, я ще не сказав вам усе. Що я хотів?.. Ага, ви бачите цих панів ось? Це, люди, урядова комісія з Коломиї, вона приїхала відміряти тут мою землю. Розумієте? Отже, йдіть собі до роботи, і щоб уже нині таки пополудні не було тут жодної вашої худоби на вигоні. Пасовище моє. А коли ви хочете пасти тут далі

цього року, тоді йдїть у двір до економа й згодїться з ним про випас на відробок чи за гроші...

Це було таке несподіване, що люди наче скам'янули навколо. І в цій мовчанці вийшов наперед Андрій Сироїжка. Розхристаний на грудях, без капелюха, він увесь аж трусився, а за спиною у нього тіпалась дрібно на поясі мантачка з брусом до коси.

— Пане вельможний, — сказав він хрипло, — це пасовище відколи світ світом було людське, не ваше. Ви це знаєте, і все село на це присягне. За яким правом ви тепер забираєте його в нас?

Косїнський презирливо глянув на нього, скривившись.

— А ти щось розумієшся на правах?.. Правом, чоловіче, судовим повертаю я собі землю, цісарським правом. Ось цісарський папір на це з печатками, — ще раз показав його людям.

Андрій витер піт із чола.

— Цісарським, кажете? Цісарським? А цісар має право так кривдити нас для панів, коли це земля наша? Не треба нам, люди, такого права...

— Не треба, не треба! — роздалися вигуки.

— Яке таке право? — закричала на весь рот Михайлиха з натовпу. — Не дайте, люди, своєї кривавиці.

— То я на те окалічїв ось за цісаря на війні, щоб він пускав моїх дітей і внуків з торбами, га? — махнув палицею дід Гайдучок. — Не дамо пасовища!

— Не дамо! Не дамо! — зашуміли обурено. — Геть звідси на чотири вітри.

На панів піднявся ліс кулаків, палиць, грабелів, мантачок так, що вони аж збилися в купу, мов вівці. Але тут вмїшались жандарми. Клацнувши карабінами, вони наїжили до людей гострі багнети, а розхристаного Сироїжку, діда Гайдучка та перелякану Михайлиху жандарми схопили умлівіч за руки і бряцнули довгими ланцюжками. Андрїїха з дітьми та Гайдучкова невістка заголосили навзрид. А коли кілька парубків та роз'ярені жінки кинулись рятувати з біди арештованих, жандарм Рогальський стрельнув оглушливо, і Каблучкова Настя з немовлям гепнула долі закривавлена.

— Гвалту, стріляють! — пішов жах поміж натовп. — Вбивають, а-а-ай!

Люди кинулись врозтіч. Всі тікали безладно в село і в поле, навіть перелякані жінки допомагали пасту-

хам гнати бігом худобу в село з цього пекла. Скрізь на вигоні роздавалися злякані охи і вигуки, ревіла сполохана таким поспіхом худоба, порхали стадами гуси. Скоро стало так пусто на вигоні, як пізньою осінню.

Потоптавшись коло вбитої жінки, пани також кинули нині роботу і поїхали в двір. Зокола з села та з полів люди бачили, як один жандарм провадив арештованих до жандармерії ген коло станції, другий пішов за панами у двір, а третій бузьком стояв коло вбитої Насті на варті.

Чигів він так коло вбитої аж до вечора. Каблучку він не пустив до рідної дочки-покійниці, і навіть Настиних дітей жандарм відогнав карабіном: «Не вольно!»

— А вбивати маму від дітей «вольно» вам? — гірко плакав Каблучка, ховаючи від дітей сльози.

Жандарм мовчав. А підвечір приїхала на вигін ще якась комісія з Коломиї. Синьою машиною пани з двора виїхали на місце вбивства і, оглянувши труп, звеліли війтові поховати Настю вже-таки зранку. З попом, але без людей і без дзвонів.

— Та як же без дзвонів? — ніяково чухався неграмотний війт Лесь у потилицю.— Що люди скажуть? Вона ж, прошу пана, чоловік, а не худобина, щоб везти на цвинтар без дзвонів...

— Війте! — гримнув на нього жандарм.— Як пан сказали, так має бути!

— Та я що ж...

Заклопотаний війт біг у село за підводою, щоб забрати «нещастя» з вигону, а в той же час із цісарської курявою спускалися вниз ескадрони синіх гонведів з Коломиї.

Дві кінські морди зустріли й Мартина ввечері на подвір'ї.

II

Підвечір стягнув Юрка з поїзда стрілочник Мусій на станції. Цей Мусій жив квартирантом в старій поповій хаті й приходив іноді стригтися до Мартина. В селі звали Мусія «колійовим», бо прийшов він колись до Світанковець зо світу й ходив завжди в залізничному мундирі. Отець Мелетій називав його соціалістом, бо і вдома, і на блокпості він читав запоем книжки та

ділив світ на людей і паразитів. Мусій ото й «спаскудив» Микиту після виборів до галицького сейму. Коли отець Мелетій домігся-таки, щоб правиборцем село обрало Микиту, а цей продав голос громади панові старості в Коломиї — Мусій привселюдно назвав лисого «хрунем» та ще склав про нього пісеньку, що полетіла селами, немов вітер:

Ти, Микито-хруню,
З рилом, з ратицями,
Бий го в морду, де лиш здиблеш,
До псячої мами,—
Хай голоси не краде.

Пан Косінський вже радив навіть попові викинути «ворохобника» з хати. Але квартирне Мусій платив акуратно, а другого такого жильця не було в селі. Тому отець Мелетій не хотів, щоб він вибрався, дивився на Мусія прижмуреним оком і вдавав, що він ніби нічого не чує й не бачить.

У своїй хаті Мусій заснував був колись навіть читальню для людей, але Косінський дивився на це «кривим оком», і згодом староство в Коломиї заборонило людям збиратися. Не тому, що це не дозволено, ні, адже цісар дав, мовляв, однакову конституцію і панові, і хлопіві. Староство написало чорне на білому, що в такій хаті збиратися небезпечно: вона і стара, і тісна, і з пожежного боку нікудишня, і дуже мало світла для читальні... Проте Мусій не переставав «тримати очі в книжках», отже, кожний раз на стрижді в Мартина він щось читав людям цікаве або чеканив голосно, стоячи, Шевченкові вірші без книжки. І Мартин, і, особливо, Штефан Яблонюк мали перед Мусієм великий «решпект».

— Такого би, чуєте, пустити послом до Відня, га, га-а! — захоплено цмокав він завжди у хаті, коли зійде мова на «колійсового». — Цей би вже не лизав панам задницю, він знає, чим наш робітний чоловік дихає рано-ввечері...

А Михайло підтакував на те Штефанові:

— А як він про цього нашого Трильовського та про Костя Левицького файно говорить... Ці, каже, перед виборами співають по селах «ми гайдамаки» та «який-то вітер шумно грає», а вже у Відні грають з панамі в цісарську дудку.

Юрко знав Мусія добре, цей навіть приніс йому взимку цікавого «Лиса Микиту» та «Робінзона». Але сьогодні чогось Мусій не впізнав свого знайомого. Угледівши хлопця на тамбурній площадці з гальмою, він підкрався нишком попід вагони і раптом схопив пасажира за обшивку.

— От і спіймав я зайця без солі,— сказав він, сміючись.— Злізайте-но, отче, в проповідниці.

Юрко почав було пручатись до втечі, але дарма. Зміркувавши, що вже не вирветься, він звів на стрілочника благальні очі.

— Пустіть, пане Мусію. Ну пустіть, ви ж мене знаєте...

— Е, говори своєї,— і не думав Мусій пускати «зайця».— Ти чий будеш, синку?

Юрко мовчав.

— Куди ти вибрався, тинди-ринди?

Юрко мовчав.

— Німий ти, як бачу. Ну, а чим ти так пазушину напхав? Обікрав когось?

— Горох,— відбуркнув Юрко з досадою.

Мусій здивувався:

— Батеньки, ціла фіра гороху! Де ж ти стільки на-смикав?

— А-а! — і не дивився Юрко на ворога.— Мало те-пер у полі гороху, вам жаль...

— Мені, чоловіче, не жаль, але ти що... корова — стільки бур'яну їсти?... Таж тут фураж на трьох коней!

— На трьох коней! — здивувався Юрко щиро.— Такого гороху мала дитина з'їсть цілу пазуху, а ви кажете...

Мусій провадив Юрка до чепурної блок-будочки на край станції. Але раптом він став на стежці і сказав наче до себе:

— Ні, не туди ми йдемо, Мусію... Підемо в жандармерію, ось куди.

— Чого? — злякався Юрко.— Я не хочу, пустіть.

— Е, говори своєї! Ніби я знаю, хто ти? Лихе тебе знає, що ти за зілля. Вчепився поїзда і втікає кудись з цілою пазухою гороху. Може, ти якийсь злодій? А може, якраз той, що вбив ерцгерцога в Сараєві? Біс тебе знає. А жандарі вже, брате мій, все з тебе витягнуть, не бійся...

Юрко втратив мову від страху. Тих жандармів він завжди оминав з трепетом, говорилося також у хаті про вбивство цісарського намісника десь у Сербії в Сараєві. Штефан навіть бачив раз цього архікнязя на якомусь параді в Коломиї й журився того вечора в хаті, що війна з цього може бути аж гей. Також у школі вчителька веліла усім молитися вголос за душу архікнязя Фердінанда, що мав колись стати цісарем Австро-Угорщини. І отець Мелетій серед буднього дня правив службу за душу цісарського намісника, а люди співали: «Од повітря, глада, огня і війни — сохрани нас господи». Та коли Юрко думав тоді про оте Сараєво й війну, йому і в голові не мерещилося, що на нього може впасти ця напасть. Уявляючи з жахом, як жандарми скують його зараз та замкнуть до арешту, він не міг уже й слова сказати, тільки заплакав тихо.

— Масш, а ти чого? — ніби здивувався Мусій.

Юрко заплакав ще дужче.

— Бо... бо... бо я ж нікого не вбив, чого ви прискіпались? Я не злодій.

— А хто ж ти? Ти ж признавайся, не плач!

— Я... Ну, ви ж мене знаєте, ви навіть стрижетеся в нас і дали мені «Ліса Микиту». Пам'ятаєте?

— Тьху! Це ти Мартинів, кажеш.. Юрко?

— Ну я, Юрко.

— Оцей шибеник, що батькові машину виписав з Лінца?

— Я,— перелякався хлопець нещасної теми.— Але я не хотів, пане Мусію, бігме, не хотів,— дивився він на стрілочника тривожними очима.

Мусієві вже все було ясно. Адже о четвертій звелів йому Ринський причепити вагон з молотарками до товарного поїзда на Станіслав. Каже: «Відправте його, Мусію, «ретур», бо адресат не приймає. Це,— каже,— бісові хлопці наварили старим клопоту». Цей клопіт Мусій відправив з приємністю, аж ось і виновник усього. Видно, тікає злякавшись.

— Ну, Юрку,— сказав він,— не бійся, за одного битого трьох небитих дають. А ревіти, як бугай, стидно. Фе! — присоромив Юрка Мусій.

— Я вже не плачу,— витер він хутчій рукавом сльози.

— От і гаразд. Тато лупцювали чи мама?

— Ніхто мене не бив.

— То чого ж ти волочишся за поїздами, а не йдеш, хлопче, додому, як людські діти?

Уже, як друзі, зайшли обидва до будки. Тут Юрко вилив перед Мусієм своє горе і, розперезавшись, висипав навіть весь горох з пазухи. А Мусій почаствував Юрка хлібом та ще теплою кавою з пляшки. Голодний «пасажи́р» змів усе вмить, як мітлою, а потім дружно засіли вони коло гороху. Юрко признався, що їхав світ за очі, щоб тільки жаль було татові й мамі.

— Е, і дурний же ти, Юрку! — засміявся з цього Мусій.

— Чого я дурний?.. Тато сказали, що ви самі колись так поїхали в світ і не пропали..

— Е, я. У мене, Юрку, не було вже тоді тата і мами, і я був куди більший за тебе. Я вже умів дещо робити. А ти що вмєш? Горох рвати на полі?.. Ну, брате, на горосі далеко ти не заїдеш. Ніде тебе такого в місті не приймуть, нікому ти не потрібний ще. Почекай ще з їздою. А то спіймають десь коло вагонів жандарми і приженуть етапом в село.

— Як етапом? — не зрозумів Юрко.

— Так, як злодіїв і волоцюг, ти ж бачив. Від села до села, від вїта до вїта, від одного арешту до другого. Хочеш такого?

— Ні,— аж здригнувся Юрко.— Не хочу.

— Не хочеш, то йди-таки, брате, додому. Це пусте, що тато сказали «йди геть», ти не бійся. Батько у тебе дай боже всякому таких родичів, це вже я знаю. Перепросиш, і все буде гаразд. Підеш?

Юрко боявся. Не так уже батька, як темного вечора, що вже заліг тихо навколо. Як іти полями одному?..

— Бач, який ти відважний,— сміявся Мусій.— Ну, гаразд. Заночуй тут нині у будці. А завтра о десятій я закінчу свою службу й підемо додому разом. Згода?

— Хай буде,— зрадів Юрко.

В цій будці йому все відлягло від серця. Мусій не тільки нагодував Юрка і розрадив, він дав ще йому цікаву книжку про Тараса Бульбу, яка вже з перших рядків захопила його. Крім того, в будці був телефон та різні коліщата і ручки, якими Мусій відчиняв семафор та зачиняв чорно-жовтий шлагбаум аж ген-ген на переїзді. Юрко з хвилюванням чекав поїзда, щоб подивитись, як Мусій це все робить. Жаль тільки, що надворі була ніч і Юрко не міг бачити, як ген-ген піді-

ймається, мов до салюту, рука семафора з білою лампою. Зате поїзд Юрко зустрів рядом із стрілочником, і це напувало його великою гордістю. Кажіть, що хочете, але хіба вже ви бачили так близько поїзд, та ще й освітлений? Не зустрічали ви теж так віч-на-віч паровоз із такими очима, як в змія. Про паровози ходить слава, що вони «сикають» окропом, отже, не тільки хлопці, а й старі втікають від них на гони. Тільки з Мусієм можна так зблизька дивитись на поїзд без страху.

Вже пізньою ніччю Юрко заснув на Мусієвій лавці, мов камінь. Прокинувся, коли сонце було вже на трое вил від землі, і згадав про матір. Йому стало важко. Не вмиваючись, не снідавши (що ти тут їстимеш — телефон?), він сумно вийшов на шлях і взявся помагати Мусієві стрілки чистити масною паклею. Але, замість стрілок, він себе вимазав цією паклею, і Мусій послав помічника митися до польової криниці.

— Ой робітнику, ти б і в комині так не вимазався, — зареготався він, угледівши. — Біжи он помийся, а то поїзд скоро засвище.

Але Юрко не чекав поїзда. Зараз же за будкою його щось силоміць потягло у село, йому страшенно захотілося додому. Здавалось, що він уже рік не бачив рідної хати й вигону. Забувши про криничку, Юрко і не стямився, як минав уже Янкову хату.

— Ге, дезентир! — гукнула за ним Янчиха з порога. — А мама ось за ним бігає та ще й плаче за чортом...

— Де бігають? — забилося серце у «дезентира».

— Ух ти-и! — погрозила йому кулаком Янчиха.

Вже від ставища угледів Юрко півсела людей на вигоні. Зацікавлений, він побіг скільки духу і пробився між натовп саме в той час, як пан Косінський говорив людям, що село вже пасовища не має. Тут Юрко побачив і матір між жінками. А коли, після арештувань та вбивства, люди порхнули на всі боки, мов сполохані кури, Юрко схопив на бігу матір за руку і сказав затривожено:

— Мамо, ох, мамо, що тепер буде?..

— Ой, хоч би ти не заганяв мене живцем у гріб, — з докором глянула на нього Мокрина. — Де ти ходиш, який чорт тебе так вимастив десь у мазниці?..

— Та це я, мамо, з Мусієм ночував там у будці, а нині чистив з ним стрілки...

— Чистила б тебе мігла від пустоти, ти, смутку мій неслухняний! — витерла мати лице Юркові рукою. — Ну біжи скоро та гони коровину до хати, а то бідний Ілько он вже світу за сльозами не бачить... І скажи, хай він прийде до нас, а не плаче там дома.

— Добре, мамо, добре, — хотілося Юркові цілувати мамині руки за те, що жива вона, рідна, і так з нею затишно, як ніде в світі.

III

Того вечора Мартин наче не бачив Юрка в хаті від горя. Що вже там машини дурні, коли вороги людську кров без війни розливають, коли вже немає куди єдиного хвоста з стайні вигнати! Гонведські коні об'їдали село, мов та гусинь, а самі мадьяри стирчали щодень у хаті, як дуби, та знай гаркали на Мокрину:

— Сіна, матка! Вівса, матка! Дай відро, матка! Смаж, матка, кури, дай мліко...

— З'їдять нас з кістками, — нишком журилася Мокрина, а Мартин «потішав» жінку з досадою:

— Не з'їдять всіх, Мокрино, не бійся... У хлопа кості тверді. Та й сказати б ще — хто буде робити на них, як з'їдять нас за одним разом?

Через тиждень комісія закінчила міряти землю, і пан обкопав вигони ровом. Вслід за комісією поїхали і гонведи до Коломиї. Але за цей час позникали з дворів майже всі кури і поросята, не стало й стеблини пашні коло хат. Тільки в багачів були ще сіно, вівси та всякі мішанки, скошені і не скошені. Тільки вони могли обійтися без громадського пасовища, маючи свої трави і луки для випасу. А бідняцька худібка ревіла у повітках голодна, і ніде вже не було кропиви та бур'янів попід тинами і у млинівках.

Під неділю випустили і Михайлиху з криміналу. Прийшла жінка чорна, як смерть, з Коломиї і сказала заплаканій Сироїжчисі:

— Чия, Андрііхо, сила, того і право. Вашого з дідом Гайдучком будуть судити пани за те, що вони, каже сендзя, людей бунтували до непорядків та вбивства...

Ой світе! Порадившись у Мартина на стрищі, пішли люди в неділю у місто до «нашого» адвоката-радикала,

що наперекір старості і жандармам «хлопи» його вивели послом до Відня. Пішли правди шукати Штефан Яблонюк, Мартин, Михайло, старий Григорко, Гайдучків парубок Іван, взяли навіть Сироїжчиху з дітьми, щоб заплакали там, коли треба. Не маючи куди гнати корову, попросився і Юрко до кумпанії.

— Мамо, скажіть татові, хай мене візьмуть у місто,— не мав він відваги сам проситися в батька.— Мамунечко...

— А чого ж тобі тягнутися хвостом за старими?

— Вговоріть, мамо, тата... Я ж ще ніколи посла не бачив.

— А осла... бачив, Юрку? — лукаво спитала Оленка.

— Ні,— відповів Юрко здуру.— Бачив тільки мула в циганів.

— Ну, то глянь ось у дзеркало, коли ти осла ще не бачив,— зареготалися в хаті.

Не можна сказати, щоб дуже охоче, але... «Хай уже йде»,— погодився Мартин. Тим більше, що йшла з дітьми Андріїха, отже, не завадить, коли й цей ще побільшить Сироїжкові злидні. Юрко з трепетом і шанобою заходив до канцелярії пана посла. Здавалось, що цей пан нижчий тільки за цісаря там у Відні й він має право арештувати всіх панів і жандармів, що так скривдили людей у Світанківцях. Але цей «наш» посол, видно, й сам гладив панів тільки за шерстю, бо сказав людям і не обурившись:

— Ну що ж, панове, право є правом, я вам не можу його скасувати. Пан виграв суд, і ви зле зробили, що не давали комісії...

Нащо вже скрізь спокійний Штефан, але і він не міг стриматись, щоб не перебити посла на півслові.

— Бійтеся, пане, бога! — сказав він здивовано.— Про яке вже там право ви нам говорите?.. Де там у кольки право, коли і толоку пан загарбав, а ви самі колись запевняли комітетових, що виграсмо, та й брали гроші, і людей убивають жандарі, і військо на нас посилають та ще й у криміналах мучать невинних...

— Не бійтеся, люди, суд не дитина, він вже розгляне все, як воно було, і випустить ваших, коли не винні,— заспокоював адвокат підбадьорливо.— Ви тільки складіться на адвоката, щоб захищав їх на суді.

— Ой, вже ми, пане, знаємо всі ці суди,— махав рукою Григорко.— Не кажіть нам про суди і право.

І наш пан виграв судом, ви кажете... А хто нині сидить в оцих судах? Хто, скажіть?..

Пан посол збентежено теревив пальцями чорну борідку, він явно не радий був такій зустрічі.

— Чекайте, люди. Це ясно, що жандарі нарушили конституцію, отже, візьміть та й напишіть мені оте на папері. Я зроблю інтерпеляцію в парламенті.

— Та й що от жінці з цієї терпиляції, коли її чоловік гине в криміналі, а вона пропадає з дітьми без ради-поради?..— не розумів Мартин.— Тож дивіться, скільки в неї дрібноти без хліба!

Пан посол встав із-за столу.

— Ну, я вже цьому не винен, без суду я не можу витягти їх з криміналу,— наче оправдувався він, уже стоячи.— Я роблю завжди, що можу, ви знаєте, що я все стою за народом, за нашого руського хлопа.

— Та воно ніби так, пане после, але...

— Але цісар не знає, як хлоп наш бідує, це правда,— не дав докінчити Штефанові адвокат.— Цісар, люди, за нами, йому болять наші кривди, тільки скрізь нам шкодять поляки. Якби не поляки, ми б давно вже вибороли у Відні і кілька українських гімназій, і українські написи в суді та на залізниці, і державні посади для нас, українців...

— А як же буде з нашою толокою? — допитувались Штефан і Григорко.— Вже таки пропала вона селові? І кошти ще ми будемо платити за процес?

— Ну що ж...— розвів посол руками.— Раз ви програли, то мусите.

— І людей ви не витягнете з арешту?

— Не можу, люди, не можу... Чекайте вже суду і бувайте здорові.

Він так хитро випровадив їх поза двері, що навіть Андріїшині діти не мали часу заплакати. Тільки Андрі-їха сказала вже на вулиці після прикрої мовчанки:

— Терпиляцією він нас порадував, тіштеся, діти... А терпиляло б вас попід ребра з вашим цісарем і су-дами!

Що можна було сказати в селі після такого? Ще ці-єї ж таки неділі потяглися люди у двір просити пасо-вища в економа. Згодила випас корови й Мокрина за два тижні відробітку в дворі. Тепер уже худоба не ре-віла по стайнях, і село начебто заспокоїлось. Але цей

спокій був мов тиша перед градом. Кожний день говорилося в хаті про сплату панові «коштів» за програний процес, і всі журилися, що доведеться продати корову.

— Та й коли б ще стало корови,— говорив Мартин хмарно.— Це ж десять років, не жарти, доїли нас багачі отим процесом, тягнули адвокати жили з нас кожного року... А пан хіба не мав адвокатів та різні комісії?

Про машини Мартин і не згадував за клопотами, але не забув цього Юрко. «Кошти», про які говорив йому батько, виганяючи з хати, висіли над ним привидом, вони не давали йому спокійно заснути увечері. А що, як біда раптом упаде на хату? На вигоні він просто зі страхом дивився на Собка, коли той ішов з пошти. Мусій же говорив йому тієї ночі, що фабрика скоро, мабуть, напише, скільки їм треба коштів заплатити за напасть, і Собко це й принесе нещастя. Юрко так хвилювався, що іноді перебігав навіть Собкові шлях, за-тривожений.

— А для нас ви нічого не маєте, вуйку? — питав боязко.

Але Собко сміявся.

— А ти що? Знов, може, виписав татові якусь кольку?.. Нема, нема.

Дні йшли, і Юрко вже почав забувати за клопіт. Але нова біда впала на село. В четвер увечері сім'я вже кінчала вечеряти надворі коло призьби, як стежкою надбіг Михайло зажурений:

— Добрий вечір, сусіди!

— Дай боже здоровля! Просимо до вечері!

— Дякую, споживайте на здоровля,— навіть не сівдав Михайло на призьбу.— Ви знаєте, яку маємо радість?.. Таки не забув за нас цісар, а ви не раз кажете...

— А що таке, Михайлику? — стривожилась Мокрина.

— Та війну маємо, люди. Ще війни нам до біди треба.

— Ой, що ви?! — так і застиг Мартин з ложкою коло уст.— З ким війна, бійтеся бога? Хто каже?

— Цісарський маніфест он розклеїли на церкві... Там півсела вже слухають та читають.

Не довечерявши, Мартин побіг у село. Побіг і Юрко з матір'ю та дівчата. В громадській канцелярії світилося, у вікні видний був жандарм. А коло церковних воріт стояв уже густий натовп людей. Юрко ледве про-

сунувся наперед поміж ноги. Всі тривожно шептали і цитькали на тих, що приходили. Череватий війт Лесь світив на ворота ліхтарнею, а Григорків Марко читав людям голосно великі букви «маніфесту» з портретом цісаря:

ДО МОЇХ НАРОДІВ

Моїм найщирішим бажанням було ці літа, котрі Мені ще суджені божою ласкою, присвятити справі миру та захистити Мої народи перед тяжкими жертвами і трудами війни. Але провидіння судило інакше.

...Затії сповненого ненавистю противника приневолюють Мене після довгих років миру хопитися за зброю, щоб зберегти честь Моеї Монархії, охоронити її повагу і могутність та зберегти її теперішні границі.

...Уповаю на Мої народи, які у всяких бурхливих часах завжди горнулися коло Мого Престолу у згоді і вірності та які завжди були готові до найтяжчих жертв за честь, велич і могутність Австро-Угорщини.

Франц - Йосиф

IV

Раннім ранком в суботу десятники розкричали в Світанківцях загальну мобілізацію, й півсела чоловіків та хлопців збиралися йти на війну. Ще сьогодні ж мусили також йти воювати за цісаря Мартин, Михайло з Василем, Матвій, Марко Григорків, дяк Яйко; залишалися вдома тільки такі старі віком, як Штефан або Григорко. Мобілізація впала також на коней — і зранку вже жіночі плачі мішалися у селі з кінським іржанням.

Але ще ніхто, мабуть, і не стрельнув на фронті, як бабу Гап'ючку війна загнала в неволю. Нещастя впало на жінку неждане, негадане. Вже кілька років баба трималася хати і навіть до церкви не ходила від немочі. Зима чи літо — сиділа стара на печі, мов у фортеці, і гризла з нудьги невістку двома зубами. Гризти Марію було вже для баби такою щоденною звичкою, як «отчешаш» рано-ввечері, й Гап'ючка, було, й не дивиться, як вилає першу-ліпшу сусідку, що зайде, притьмом:

— Ах ти, шельмо невмивана, ти, ніхтолице, ти,

базарнице, ти, паскуднице, бог би тебе побив і грім ясний...

— Агі, за що це ви, бабо, напали на мене та й паскудите, як ота фльондра коломийська? — збентежитьсь було нападена.— Я ж не ваша Марія нещасна.

— Гі-і... А дивися ж, як я вже, небого, не бачу! — скаржитьсь з печі Гап'ючка, отямившись.— Я, любко, думала, що це вже моя Маріїще прийшла з поля...

Сиділа б сліпа баба на печі каменем, все було б газрад. Коли ж ні. Зірвалася дурна костюмаха на цю «облізацію» з печі і пішла по селу язиком ляпати.

— А я, людоньки, знала, що війна буде. Ой, знала я, знала, що кінець світу приходить, що антихрист розв'яже війну, аби ішов брат на брата,— ляпала вона коло церкви, не бачачи сліпаками жандарма збоку.

— Нічого ти, бабо, не знаєш і заткни краще хавку! — сказав він Гап'ючці з-за спини.— Цього навіть наш пан цісар не знав, а ти мелеш язиком, дурна...

Люди заштовхали бабу ліктями, щоб приперла язик, але де ти Гап'ючку зупиниш!

— Сам ти дурний, як пень,— огризнулася вона сердито.— Твій, може, цісар не знав, а я знала... Таки я знала, що війна буде.

— Звідки?

— Бо я все, дурню, знаю... Ото як приснились мені ще в п'ятницю тиждень тому ворони, то я й кажу до Марії: «Буде, донько, війна. Таки буде війна, як в оцій книжечці пишуть, що...»

— В якій книжечці? — перебив жандарм.

— А є в мене у хаті, є, а ти й цього, сиромудрий, не знаєш... Божий лист це, не книжечка. Тут геть усе чисто написано про війну та про антихриста... Піде, каже, чоловік на чоловіка, брат на брата, син на отця, дочка на матір, бо царем уже на землі став антихрист, і він це все робить, щоби був кінець світу...

Жандарм узяв Гап'ючку за лікоть...

— Ану ходім, бабо, додому, я хочу бачити оту книжечку...

Гап'ючка схаменулась, вгледівши, з ким має справу, але було вже пізно. Жандарм попровадив її до хати і витяг з-за образа жовту книжечку з трираменним хрестиком. «Божий лист» — чорніло на ній кирилицею.

— Це з Росії книжечка, бабо, так? — спитав грізно жандарм.

— Не знаю, паночку. Купила я її ще колись на відпусті в Сучаві та й сховала, аби письменні читали, що господь пише нам грішним.

Жандарм книжечку у торбинку, а стару на ланцюжок, мов собаку.

— Ти арештована, бабо. Марш вперед! — погнав її у жандармерію.

Але на Гап'ючці не закінчилося. На блокпості арештували також Мусія-стрілочника. Арештованого пригнали додому, перекинули все горі-дном у хаті і забрали всі книжки у мішок. Після цього прикували ще до Мусія його жінку Оксану й повели обох під багнетами. Отець Мелетій говорив вїтові нишком, що Мусій був запевно «московський шпигун», бо в нього забрали навіть російські книжки.

Почувши таке, Мартин сказав синові:

— Ти чуєш, що діється?.. Зараз же збери мені, Юрку, всі книжки в хаті і сховай так, щоб і сліду не було. Біда через них.

Переляканий Юрко закопав нишком під бузиною на городі не тільки «Кобзаря», «Лиса Микиту» та «Робінзона», але й шкільні підручники та потріпаний хатній «Поменник», з якого піп відправляв кожного року «со-рокоусти» за померлих.

Не минула біда й Гайдучкового Івана, хоч жодних книжок у нього не було. Ото десь сказав він учора в дворі при економові, що «ні серб, ні москаль до його дівки не ходять та межі йому не зорали» і він не знає, мовляв, за що з ними кров на війні проливати. Економ доніс це отим дзюбатим чортам — і пішов Іван в бронзолетах жандармських.

Стягнули також жандарми Янка з шевського трону за довгий язик. Ще вчора ввечері «політикував» він у корчмі про війну і необачно порівняв Австрію до старого чобота в прищипках.

— Не знаю, якось, чи наш цісар витримає цю війну, — базикав він, і не думаючи, що біда за плечима. — Ще з сербом битися було б півбіди, хочь і серби, кажуть, дуже завзяті до бійки. А з Росією міряться штаньми буде нам душно, коби хочь не побив цар нашого монарха. Бо сидить та й міркуйте, якось, сюди і туди. Росія дуже велика і вшита, чуєте, з одної шкіри, а наша монархія хочь і не маленька, але так злабу-

дана з різних шкірок, як той латаний чобіт. А цілий чобіт латаному таки не пара, кажіть ви, що хочете...

Ляпав це Янко, не дивлячись, що в кутку сидить отой Міллер, що тримав панський сад в оренду та приятелював завжди з жандармами. Він ото й присолив шевця уже зранку.

Всі мобілізовані мусили ще сьогодні ж таки бути у Коломиї, отже, нікого в селі робота не бралася. Люди крутилися коло хат, мов отруена риба, журилися невідомим майбутнім, готували торби в дорогу. Війна впала на село, мов та градова хмара, і ніхто не знав, навіщо вона і за віщо треба кров проливати.

Пополудні Юрко вже не виганяв корови, бо ж треба було батька на війну проводити. Проводжав також Мартина Штефан, сумний та похмурий. Прощаючись, Мартин сказав синові журно:

— Ну, Юрку, досі я думав про те, що ти маєш їсти та як будеш жити. А тепер думай, синочку, сам. По голові я тебе ніколи не бив, хлопець не дурний з тебе, живи, Юроньку, так, щоб нехай і не з медом, але завжди ти міг ясно людям в очі дивитися. Будь хоч бідний, але гідний.

— Добре, тату,— поцілував Юрко батькову руку, ледве стримуючи ридання.

Перед виходом з села всі зібралися в церкві. Серед жіночого плачу отець Мелетій відслужив «суплікацію», а потім сказав до людей проповідь на дорогу:

— Свята церква, любенькі, благословляє вас на всі воєнні труди за нашого найяснішого монарха й Австро-Угорщину. Сам бог наш Ісус Христос пролив свою кров за нас грішних, а ми, о любі, мали б її шкодувати для дорогого нам цісаря? О ні...

Отець Мелетій сьгнув рукою під епітрахіль і виїняв з кишені патріотичний вірш, якого він сам написав цієї ночі. Піднімаючи руку з цим віршем вгору, до Саваофа в склепінні, отець Мелетій прочеканив із великим хвилюванням:

Господь нас кличе: дитинко, у бій іди
І серед вражих куль не заблуди.
Заміни плуг і серп на кріс,
Щоб ти нам, хлопам, честь і славу приніс.

Після цього піп поблагословив мобілізованих людей «найсвятішими тайнами» і сказав на прощання:

— Їдьте з богом! Пам'ятайте, любенькі, що ви є діти святої греко-католицької церкви і вірні піддані нашого цісаря Франца-Йосифа Першого.

Просто з церкви село подалося в риданнях до бітого шляху. І що ближче підходили всі до тієї цісарської дороги, то більші знімались плачі й голосіння. Але остаточні прощання з батьками, синами, братами і милими втопилися вже у воєнному шумі.

Цілий шлях був забитий безконечною валкою військових обозів. Їхали вози, гармати, вершники, а серединою дороги марширували на схід сині колони 24-го полку піхоти, що стояв у Коломиї гарнізоном. Між жовнірами цього полку найбільше було «русинів» з Галичини й Буковини, і ці тепер журно співали йдучи:

Сам ся цісар дивував,
Сам ся цісар дивував:
Ким я буду воював,
Ким я буду воював?

Маю цурки, маю дві,
Маю цурки, маю дві,
Дам на войну обидві,
Дам на войну обидві...

Обочинами шляху Мартин, з усіма завтрашніми вже «ландштурмістами», пішов напроти цього військового потоку і скоро зник у яру. А Юрко ще довго слухав сумної пісні про те, як оцих бідних «цурок» обстригли та посадили на коней воювати за цісаря...

1935—1945 pp.

Розділ перший

ПЕРЕПУСТКА

Мокрина журилася, що заварилося, бідний світе, надовго. Війська йшли та йшли на схід темно-синім потоком. Не перервалася й безконечна валка військових обозів на цісарській дорозі. Людям було цікаво довідатись, на скільки часу задумав цю війну цісар, отже, ходили до попа за новинами. Отець Мелетій одержував з пошти і львівські, і віденські газети, повинен же він знати, що воно і куди. Ходив і Штефан на попівство послухати. Біля криниці чекали вже Штефана і старі, і малі, мов самого попа на Йордань. Згоряв і Юрко від цікавості.

— Ну й що наш піп каже? — зразу засипали його запитаннями.

— Т-та... — розводив Штефан руками, ніби й сам вірив і не вірив тому, що оце чув у попа. — Він каже, що танець оцей ненадовго.

— Святилися б ваші слова, Штефанку, — так і ясніли в людей обличчя. — Чи це ж правда?

— Не знаю, — відповів Штефан. — За що, як то кажуть, купив, за те і вам продаю, не прибріхую... Піп каже, щб в газетах пишуть, і він так думає, що ніби теперішня війна не може довго тривати. «Ви, — сказав, — знаєте, хто союзники у нашого цісаря? Німець, прусс, — каже, — з нами руку тримає. Ну, а раз, — каже, — з нами німець, то війна триватиме два, а найбільше три місяці...»

— Так і сказав вам? — перебила з радістю Михайлиха.

— Отак і сказав нам усім, — підтвердив Штефан. — Найдовше три місяці. «За цей, — каже, — час наші з німцем і серба зітруть на полову, і Росію поставлять на коліна».

— Дав би то господь, щоб закінчилося скоро,— зітхала на такі вісті Мокрина. Але щось воно на таке не заносилось. Пан Косінський нишком покинув свій палац і двір на економа і поїхав з панею і паничами до Відня. Змився, кажуть, до Відня і «наш» пан посол з Коломиї. Ходила до нього Янчиха, а там лише послів синок сидить і пакує папери. Сидить, каже Янчиха, і співає підсвистуючи:

Ми австріяки,
Ми всі однакі.

— Можна до пана посла? — спитала його Янчиха.

— Нема пана посла.

— А коли буде?

— Їдьте до Відня й спитайте! — відповів той, не дивлячись. — Ви ж, — каже, — бачите, що ми вже ліквідуємо тут канцелярію.

Та це ще б не лихо. Гірше, що і військові обози почали вже якось повертати голоблі назад. І поїзди стали тягтися захекано тільки на Станіславів. Один за одним, один у хвіст другому, ніхто ще й не бачив стільки поїздів і товарних, і пасажирських. Уже рідко котрий пропихався з Коломиї на схід.

— Ой, щось мені не подобається такий «ангріф»¹, — жартував собі з цього завжди веселий Никулка. Він ходив тепер по селу, повернувши «градом битий» картуз на чорну потилицю, і показував людям: — Наступаємо, о! Ось як ми ідемо уже «форвертс»!²

Люди аж чорніли від усяких вісток. Стара Бордючка бачила навіть святого пророка Іллю на Сокільському. Готуючись на смерть, баба зразу побігла до попа сповідатися, а потім розповідала усім на дубках коло Микити:

— Побігла я, чуєте, — хрестилася раз у раз жінка, — трохи картопель у мішок накопати, коли чую, зігнувшись, — щось гуде та бринить в небі, ніби молотарка у пана. Ой матінко! Глянула я, жіночки, на небо й затерпла уся. Во ім'я отця, і сина, і святого духа... Святий Ілля іде з неба у хмарках! На залізному, людоньки, птаху! О-ой! Пригадала я собі, як монахи оповідали колись на місії, що перед кінцем світу появляться

¹ Наступ (нім.).

² Вперед (нім.).

у небі залізні птахи, та й почала молитися. Страшний суд, люди!

Правда, цього «пророка» бачила також Шмуйлькова Рузя під Коломиєю, вона божилася, що це військовий літак, а не жоден святий на залізному птаку. Але Бордючка стояла на своєму:

— Не вірте нехристам, монахи нам не брехали. Моліться, людоньки!

Жінки хрестилися, а «язикатий» дід Мануїл почав навіть з цього жарти робити.

— Ну що ж,— зітхнув він лукаво.— Кінець то кінець, маєтки не заплачуть за нами... Маймо, люди, надію, що хоч тепер бідні стануть поперед багатих.

— Господи,— аж заломила руки Софрониха.— Та ви б хоч тепер, чуєте, приперли свій довгий язик і не гнівили бога!

— А я кажу правду, Софронихо,— провадив дід своє.— Поміркуйте самі хлопським розумом. Тож багатіїв скрізь ховають у залізних та дубових трунах, а бідного не раз і в мішку. Ну, а коли вже затрублять архангели кінець світу, то кому буде легше схопитись і побігти раз-два на «Йосафатову долину»? Багачеві зі склепу чи нашому біднякові з мішка? Отож-бо!

Люди хоч-не-хоч мусили засміятися гірко, а головачі закресали словами на «язикатого»:

— Фе, діду! Стоїте вже над труною, а ще носите на людей вражду. Ще вам дурні коники в голові скачуть...

А ще більше розізлив багачів Савко Сливка. Микитів і попів гімназисти часто бігали в місто і приносили у село таке, що хоч затикай вуха. Про отих «москалів» та «сироїдів» з кісками та з одним тільки оком на лобі. Розповідала про це Микитиха біля криниці на вулиці:

— Хай бог рятує, пропадемо, люди, як мухи! То ж вони, окаянні, жінкам відрізують груди, малих дітей печуть та їдять, мов картоплю, а всіх старих беруть на мило для війська. Варять з людей мило, ви чуєте? Спаси нас господи і помилуй!

Усі кам'яніли від таких вістей, а Савко візьми та й зарегочися на весь рот, мов навіжений. Хи-хи та хи-хи в жменю.

— Та чи ви, Савку, здуріли?! — ошпарив його Груздій, визвірившись.— Бійтеся бога! Тут таке, що хоч живим у могилу лягай, а він...

— Не можу, люди! — аж закашлявся Сливка. — Ну, не можу, хоч гинь... Ото слухаю і... ну, ви тільки гляньте на мене, люди, зо всіх боків! Сухий, як терлиця, одна шкіра та кості. Отакого візьмуть на мило? Бігме, шкода буде москалеві дров на інтерес! От коли б я такий був жирний та гладкий, як...

— Тьху! — заплювали враз багачі на таку мову. — І як же не каратиме людей господь?!

Вісті бродили одні жахливіші других, тому робота нікого не бралася. Не молотили й не віяли, тільки хапали все з поля, щоб було коло хати. Кожний день і старі, і малі збирались гуртками на вулиці пожуритися, поплакати, послухати новин або дивитися на поїзди й на обози. Усяку всячину про «москалів» побільшували також різні купці й власники кам'яниць, що вже стали тягтися з Коломиї у гори на возах і балагулах. Їдуть, казали, на Угорщину. Але вояки-мадьари тут і там з реготом перекидали ці вози в рівчаки, аж розліталися «бебехи», забирали в них і коні, і вози, а розгублені втікачі тільки гелготали коло свого добра, мов наполохані гуси. Потім забирали лахи під пахи і поверталися пішки назад.

Палагна «святий боженьку» принесла з міста свіжу новину. Якийсь пан а чи ксьондз розповідав людям на ринку, що дітей «вони», може, печуть, а може, й ні. Зате всіх дівчат, молодиць і взагалі бабський рід до шістдесяти років «сироїди» гвалтують, а всім, хто в штанах... ну, відтинають, пек ім та осина! А за «сироїдами» йдуть страшні козаки з дротяними нагайками і б'ють усіх поголовно.

Юрко знав козаків з цікавого «Тараса Бульби», і він так і не міг уявити собі їх «страшними». Але «сироїдів» з одним оком боявся.

— Що, мамо, роблять ті «вони» з хлопцями? — допитувався він у матері, не розуміючи.

— Ет, не слухай ти дурної Палагни! — відповіла Мокрина. — Таж оця фарисейка все життя завертає очі на небо і бреше, як пес.

А проте і Мокрину огортала тривога. «Гей, гей, і де ж це такі «сироїди» взялись на світі, бідна голонько! — думала журно. — Дивись, що говорять про них...»

Навіть Штефан і Григорко мовчки хмурились на оте і розводили руками. Га, що тепер брешуть, мовляв,

і в сто раз прибріхують все на кожному кроці — це ясно. Але... хто його знає? — не могли і вони нічого певного сказати.

Лише отець Мелетій не тривожив людей лихими вістями. В неділю після евангелії він збуджено оголосив з проповідниці:

— Сказано в святій літургії: горі імієм серця, браття і сестри! Піднесім вдячні очі до бога і скажім з мольбою, многая літа нашому старенькому цісареві. За його високою, мої дорогі, згодою австро-угорське оберкомандування дозволило Головній українській раді у Львові організувати легіон українських «січових стрільців» на війну з москалями-схизматиками. Ось про це пише наша газета «Діло», — показав він мирянам газету. — Наші стрільці-добровольці воюватимуть за Україну під короною дорогого нам монарха, а наш преосвященний митрополит Андрій Шептицький благословляє це святе діло. Так що, любенькі, — закінчив піп, — тепер вже і ми будемо добиватися воєнної слави разом з великими австро-угорською та німецькою арміями.

Попів та Микитів «матуристи» навіть вже записалися до цих добровольців. Намовляли вони в селі і хлопців, але ніхто не квапився добровільно пхати голову в жорна за цісарську корону. Наспіє, мовляв, черга, тоді й так силою візьмуть на смерть і каліцтво. Злакомився було на «свою українську команду» Кандюхів Федір, але й він утік скоро додому.

— Та це, чоловіче, не військо, — якась цивільна банда, у якій кожний хоче капралом бути, — розповідав він усюди. — Десять сотників на одного простого жовніра. Мундира мадьяри їм не дають, замість зброї — іди на екзецирку з ломакою, а найгірше, що навіть військової кухні нема.

Але пещений Федірко, видно, не дочекався військового порядку. Скоро і попів, і Микитів «гайдамаки» прибігли в село попрощатися вже в австрійських мундирах з камашами. Вони хвалилися всім, що завтра вже їдуть до «ерзац-компанії» на Угорщину. Вояки показали хлопцям газети з фотознімками «славного січового війська», а на одній з газет Юрко навіть побачив дві дівчини в обвислих військових мундирах.

— Ото раз! — засміявся Юрко. — Це хто?

— Читай, ти ж ходиш до школи, — відповів попів

Славко.— Ось навіть тут віршик про наших славних дівчат.

Випросивши цю газету в попового вояки, Юрко з гордістю показав її всім біля криниці.

— Ой людоньки! — глянув на дівок Григорко і засміявся уголос.— А це що за... тьху!

Юрко пояснив, що це «ідуть на москаля» дві львівські панночки — Оля й Софія. Він навіть чітко продекламував отой віршик під фото, в якому говорилося, що ця хоробра Олена —

...Виставила грудь під кулі
І біленьке личко,
А за нею товаришка
Софія Галечко.

Але жінки не дали йому все прочитати. Вони засміялись і затюкали злорадно, а Мокрина миттю виврала в сина газету й мовчки кинула її у гноївку.

— А, пес би їм губи лизав із такими «вояками»! — сказала вона, витираючи руки.— Тьху! Ото виставило дурним дівкам розум...

Збентежений Юрко хотів було протестувати за втрачену газету. Але, глянувши на глузливі людські обличчя, він собі ж засміявся і побіг до Ілька.

II

Ілько, Тирлик та обидві Аннички сиділи, мов ті лелеки, на Михайловій клуні. Звідси видно було цісарську дорогу, можна було дивитись і на військові обози, й на поїзди, що ліниво тяглися із стогоном. Юрко також миттю видряпався по делінах на клуню. Хлопці наперербій один одному розповідали різні страхіття про «сироїдів», а Ілько так прибрихував, що Аннички аж здригались від жаху.

Юрко зразу повернув розмову на інше:

— Хлопці, а ви чули, якого «пророка» Бордючка бачила на Соکیلському? — спитав він товаришів.

Всі засміялися дружно.

— Ото дурна баба! — аж плюнув Ілько.— Це, кажуть, летів там літак, а не святий Ілля.

— Та я знаю, що літак,— зітхнув Юрко.— Але... ех, а якби так сам чоловік побачив його хоч раз!

— Е, ба! — зітхнув і Тирлик.— Я вже, хлопці, так дивлюся на небо, аж болить шия, і, крім дурних шулік та ворон, нічого не бачу.

— А під Коломисю є їх аж три,— вставив Юрко замріяно.— Три літаки стоять, хлопці!

— Хто каже? — засвітилися в Ілька очі.

— Хто! Я сам чув, як попів Славко розповідав людям учора. Нічого ви всі не знаєте... Три, каже, літаки стоять срібні. Довжелезні, як наша школа, на гумових, чоловіче, колесах, а крила, хлопці... Ну, я вам навіть не годен сказати, які оці крила великі. Просто ніби міст на ріці. Літають собі в небі, як птахи, ну й сідають там, на леваді. Фррр...

— Де на леваді? — спитав Тирлик.

— А ти був у Коломій?

— Маєш! — образився Олекса.— Він ніби не знає, що я вже три рази був у місті!

— Коли був, то так і скажи,— відповів Юрко примирливо.— А літаки мають бути десь там за шпиталем, знаєш?

— Це, мабуть, за тими городами, де болгари садять помідори й капусту, правда? — вгадував Тирлик.

— Напевне, там,— погодився Юрко. А Ілько скривився на те все презирливо:

— Пхі!.. Ну й що з того?

— Як то — що? — не розумів Юрко.

— Побіжиш, може, в місто? — спитав Ілько.— Біжи, біжи. Тільки до Коломій так уже, брате, не підеш.

— Чому?

— Бо не пускають у місто.

— Хто не пускає?

— Ой, говори з таким, коли він як табака в ріжку! Мадьяри не пускають, от хто. Спитай, коли не віриш, Анничок. На рогачці у місто стоїть, чоловіче, чорний, як циган, мадьяр і до тебе з багнетом: «Стій, пасіршайн!»¹ Вже розумієш?

— А не покажеш цей «пасіршайн»,— підхопила зразу Анничка,— то так буде, як позавчора з нашою бабою. Скаже мадьяр: керт ойх чімжай, басам кутя², назад!

¹ Паспорт (нім.).

² Кругом марш (мадьяр.).

Оце раз! І в місто вже не можна іти. А так би коротіло подивитися на літаки...

— Чекайте, хлопці,— вірив і не вірив Юрко цій новині.— А чому ж ні попів, ні Микитів студенти не сказали нічого про якийсь «пасіршайн»?

— От дурень! — засміявся Ілько.— Бо вони вже, чоловіче, військові, а війську скрізь двері відчинені. І ти б собі плюнув на того мадьяра, якби мав мундир.

— Та-ак...— А проте більше ніхто нічого не знав про оці «пасіршайни» чортячі. Що воно таке, де взяти, у кого, за скільки — цього ні хлопці, ні дівчата не знали.. І вдома Юрко небагато довідався. Мати сказала:

— Болячка їх знає. Щось говорив там череватий Лесь коло церкви, але і голови мені не тримається. І так нема з чим іти в місто.

Мусив Юрко до Яблонюка підійти вихилясом. Штефан же служив колись у самому Відні, він напевно все знає.

— Вуйку,— спитав він,— це правда, що тепер уже не пускають у місто без якогось... Ну, без...

— Без перепустки?

— Е, ні. Без якогось... ну, як його...— раптом вилетіло Юркові з голови хитре слово.

— Пасіршайну? — вирятував Штефан підказавши.

— О, о! — зрадів хлопець.

— Правда, сину! Говорив ото нам вїт у неділю,— підтвердив Штефан.

— Ну, а що воно таке, цей «пасіршайн»? — допитувався Юрко.

Штефан засміявся.

— Такий, братику, марципан, що їдять із сокирою,— відповів йому жартом.

— Та ні, ви скажіть!

— Говорю ж тобі — перепустка, що з нею пустять у місто й назад. «Пасіршайн» по-німецькому.

— А хто це дає?

— Громадська канцелярія, Юрку. Писар напише, а вїт мусить дати печатку.

— Ого-го! — здивувався Юрко.— Тож десь і деруть за це, не задаром, еге?

— А ти як думав? Ясно, що не задаром.

— Скільки?

— А тобі нащо? — подивився на нього Штефан.— Воли хочеш гнати у місто?

— Та ні,— трохи збентежився хлопець і збрехав тут же.— Наша Марія хоче йти в місто.

— А, Марія. Скажи, синочку, дома, що за «пасіршайн» бере писар корону. Я сам бачив, як нині зранку платила йому Гайдучкова Маринка.

— Хо-хо-хо! — зажурився Юрко.— Ну, а печатка?

— Е, за корону він уже дає папір з печаткою,— відповів Штефан.

Мало від цього радості. Ясне було одне, що Юркові до міста зачинена дорога. Великі, такі десь, як школа, літаки заслоняла від нього маленька срібна корона з головою Франца-Йосифа. Але за цією дурною короною велетнем піднімався вусатий мадьяр з багнетом і ревів на весь світ:

— Пасіршайн!

Гей, де заробити корону?

III

— А щоб ця дорога запалася від нас десь у прирву,— обкладали люди цісарську прокльонами.

І було чого проклинати цей шлях. Щоразу частіше почали заїжджати у село на нічліг війська й обози. Ото одні виїдуть на зламану голову, а другі спускаються на майдан із цісарської. Гов, тпру, давай зерно і пашу! Давай молоко і м'ясо! Давай офіцерам перину і дівку! Давай кожний день коні й підводи!..

Не було вже й мови, щоб вигнати зі стайні коровину чи гуску. Не можна було й піти десь від хати. Все ці мадьяри хапають на дворі, на городі і в хаті, все пожирають, голодні. Беруть та ще лаються в живі очі: рус, зрадник, шпiон — одна на людей назва у різних оберствів та цугсфюрерів. І нема до кого людського слова сказати. Тільки й чуєш «давай» і «нем тудом»!¹...

— Гей, та це, любко, не військо, а якась галич на нашу голову! — скаржилась Мокрина, відогнавши трьох мадьярів від курки.— Таж вони, людоньки, навіть сирі гарбузи тягнуть та їдять на грядках!

— А ще кажуть — наші! — дивувалася і Григорчиха.— А бодай таким «нашим» світ клином зійшовся.

¹ Не розумію (мадьяр.).

В Андріїхи пограбували немолочені снопи. В старого Дем'яна взяли коня. В коваля Стаха «реквізували» інструмент. А в сліпої Ткачучки схопили серед білого дня і затягли в кукурудзу невістку...

— Ви чуєте, що ці вороги роблять,— сказала Мокрина до Марії й Оленки.— Ану, лізь мені, дівчата, на горище, та щоб ніде й вашого духу не чути.

Коло церкви убили глухого мельника Захара. Церковний сторож Яким чув навіть, як воно було. Біг Захар додому вечеряти і наткнувся на «пост» із гвинтівкою.

— Гальт! Вер да?¹ — гукнув мадьяр до мельника.

— Га? — не розумів цей нічого.

— Фельдруф!²

— Ні, не Федь я, а Захар, пане... Захар Чорний з млина...

Мадьяр бахнув з рушниці, і мельник змолв своє на світі. На похороні сказав Лесь до громади:

— Ану, люди, чуйте! Коли стоїть в селі військо, нехай мені ніхто не відважиться вночі і носа надвір показати!

— Ото він сказав! — зажурився Юрко.— Ми, мамо, будемо сидіти на печі, а мадьяри прийдуть і заріжуть нам корову у стайні.

— Бери, Юроньку, дівчат,— відповіла Мокрина,— і ночуйте всі в стайні. Не спіть і кричіть, коли що до чого.

На вербі коло цигана повісили «діда з медалями». Ніхто не знав ні ім'я, ні прізвиська цього високого і дотепного діда, що тинявся по світу завжди з якимись медалями на жебрачій свитині (сорочки ніколи він не носив). Ніхто також не довідався, звідки у нього медалі. Вгадували, що молодим він, мабуть, заслужив їх у війську, але сам дід не хотів про це говорити. Коли було допитувались, він збував усе жартом:

— Був я ото в цісаря на обіді, а він і пришили мені їх.

— Ну, а звідки ви, діду, родом? — питалися ще.

— Здалека,— відповідав старець хитро.— Сім миль за Туркою та ще три дні волами.

¹ Стій! Хто йде? (мадьяр.).

² Пароль (мадьяр.).

Чи був оцей дід без сьомої клепки у тім'ї, чи прикидався дурним — невідомо. Але завжди приймали його в селі на ніч охоче, бо він розповідав різні новини зі світу. Де цей «дід з медалями» не бував, чого не видав! Ів він і «малай» в румунів, і кнедлики в чехів, ходив навіть до «москалів» у Почаїв та в Дубно. І ніде він не просив нічого в торбину. Повечеряє, заночує і піде обідати далі.

— Ото вам, діду, добро, — сміявся не раз Микита. — Не сієте й не орете, живете собі, як ота птиця небесна...

— До тебе я за шматком хліба не прийду, не бійся, — огризався дід із досадою. — А коли, кажеш, добро, то на ось тобі палицю і торбину — поміняймося!

Знали діда і в місті. Тут був у нього цікавий «ресторан» на базарі. Любо було дивитися, як він «торгує» в перекупок. Зайде, було, між ряди з печивом і візьме собі булку без грошей, за простибі. Потім піде, де мед, і вмочить булку в мед. Іноді ще захочеться дідові маку — і повторить кулінарію з маком. Тут же й сідає на камінь і їсть. І ніхто й не сердиться на нього за такий «торг». Сміються усі...

Ото візьми та й принеси діда лихо в село підвечір, і то саме тоді, коли на майдан заїжджала артилерія на ночівлю. Став він і дивиться на військову колону. Обступили «діда з медалями» цікаві на все баби й хлопці, а він їм пояснює, хто й що їде. Видно, служив сам у війську, знає.

— Це, — показує пальцем, — гаубиця. Ба-бух! — і нема хати... А це два «машингвери» на возі, бачите? Го, го, я знаю... Ось, гляньте, їде і димить військова кухня, вариться суп і в дорозі. Дивіться, дивіть — два військові жандарми їдуть на конях, пес би їм губи лизав... Ге, ге!..

Розохотився дід, тикає на все пальцями. Але, може, й обійшлося б гаразд, якби не такий високий був дід та не оця дивацька свитина з медалями. А то назирили отаке «чудо» жандарми і зістрибнули з коней.

— Пас! — гаркнув один люто до старця.

— Га? — дурнувато засміявся їм дід у вічі. — На ось тобі мій «пас»! — показав їм палицю і торбину.

— Па-ас! — гаркнули ще раз наказом.

— Ой, та де ж в нього, паночку, паспорт! — загомоніли жінки перелякано. — Жебрак він, о... дайте скибочку хліба... За прошенням ходить...

— Шпигун! Рус! — процідили мадьяри.

— Нем, пане, нем туду він шпигун ані рус, — наперобій один одному пояснювали «по-мадьярському» хлопці. — Він жебрак, і в голові йому трохи отакий-о «плім-плім», — показали пальцями на лоб.

— Марш! — націлили ті на старця револьвери.

Так і пропав дід ні за цапову душу. Ніхто вже не бачив його живого. Правда, увечері кликали вїта «на розправу» до школи, але ж Лесь такий був переляканий, що відрікся б і рідної мами, не те що невинного чоловіка в біді. Він і сам, дурень, хвалився скрізь тим, як він «розумно» викрутився у школі перед «фітьфебелем» (в Лесья кожний офіцер був фельдфебель).

— І не знаю, пане фітьфебель, цього русого шпигуна, і не бачив його ніколи в селі, і не хочу я знати їх, яко вїт і начальник громади...

Вранці мадьяри поїхали, а Никулка відрізав від верби повішеного у мішку діда. Все село збіглося, мов на пожежу, але вїт заборонив ховати «зрадника» на кладовищі.

— Та який же він «зрадник», бїйтеся бога! — суперечили люди. — Не зробив він нікому жодної кривди на оце сине за нігтем. Такий він був і «рус», і шпигун, як і ми всі отут.

— Я вам вїт у селі чи копиця сіна? — озлився Лесь на впертих. — Раз кажу, що не можна, то маєте мене слухати так, як у війську фітьфебеля!

Тю на череватого дурня!

IV

Хто йшов з міста, Юрко, ніби ненароком, перебігав йому шлях.

— Ви, вуйно, з міста? — запитував.

— Та з міста, сину, а що?

— Нічого, — таїв хлопець правду, — я так... А мадьяр стоїть іще там, на рогачці?

— Стоїть, стоїть з фузією.

— І «давай пасіршайн», каже, еге?

— А та-ак...

— Ха! Ну, а літаки... бачили ви оці літаки в Коломиї?

— Які літаки?

— Ото раз! — дивується Юрко і махає рукою. — Бути в місті і не піти на літаки подивитися!

Ці літаки і вдень і вночі махали йому в голові крилами. Було боязко, що ану ж, хвороба, зберуться та й полетять, як журавлі, десь до Відня. Ілько навіть сумнівався, чи є ще вони в Коломиї.

— Коли б вони ще там були, то котрийсь би полетів хоч раз над цісарською, ні? — говорив він журно Юркові. — Не сидять же ці літаки день і ніч, як дурна квочка на яйцях.

— Ну, знаєш! — не любив Юрко песимістів. — Ти, Ільку, завжди любиш закрякати все чорною галкою. Для тебе вже й літаків у Коломиї нема.

— Та хіба я кажу, що нема? — огризався Ілько. — От і не брешти ти мені, Юрку! Я тільки сказав, що не літають ні разу.

— Не літають... А що вони війська не бачили, щоб летіти до нас, на цісарську? Літають собі там десь, над містом.

Проте заробітки Юркові не вдавалися. Гурманова Маринка бігала з молоком аж на станцію і заробила начисто три шістки. Спробував і Юрко на війні заробити. Виманив удома весь ранковий удій (Мокрина навіть дівчатам не дала й ложки скороми в двір) і побіг з банкою на цісарську.

— Молоко свіже, мліко по шість крейцарів кварта! — показав він банку край шляху.

Миттю збіглись гонведи і понаставляли котелки.

— По шість крейцарів кварта! — ще раз пригадав Юрко чесно і показав навіть шість пальців. Він совісно розлив кожному по півкварти і наставив долоню. — Платіть по три крейцари!

Три солдати мовчки покладали йому на руку по п'ятаку, а інші чкурнули з молоком до коней. А один побіг навіть з банкою.

— Пан, слухай, — з відчаєм наздогнав Юрко цього вахмістра і вчепився за ремінь. — Ви ж молоко взяли в мене задарма... Віддайте хоч банку!

Той відіпхнув його чоботом.

— У-у, рус! — погрозив йому кулаком.

Отакий мав Юрко торг на цісарській. Приволікся він до хати з трьома п'ятаками й без банки.

— Я ж так і думала! — угледіла Мокрина такого «радісного» сина. — Вже заробив?

Хлопцеві завертілися сльози на очах.

— Уже,— процідив Юрко глухо.

Пробував він і в панському дворі заробити. Там гула молотарка, і Юрко з сестрами чотири дні ходив до машини. Відгрібав у кіптяві полову, подавав снопи на стіл або тягав до скирти соломі. Але економ так платив дітям, що Мокрина плюнула на Юрків заробіток.

— Що він заплатив тобі, молотила б його пропасниця, п'ятнадцять крейцарів на день?! — порахувала вона принесене в суботу.— Ти ж більше з'їв і порвався в дворі, ніж заробив у них...

— А що ж я, мамо, буду робити? — запитував Юрко винувано.

— Бери он мішок і граблі та біжи на майдан, трохи паші нагромадиш корові...— відповіла Мокрина.— Михайлишин Ілько кожний день мішки носить.

І це була робота. Після кожного постою війська майдан був устелений сіном, соломію, напівобглоданими снопами хліба. На це звідусіль кидались жінки з мішками і хлопці, а згори падали горобці й галки. Всі метушилися, мов на пожежі, кожний старався якомога більше обігати і захопити купок сміття граблями. Часто між птахами і хлопцями приходило до чубучні і суперечок, не шкодували ротів ні одні ні другі.

Кожне шукало тут свого. Жінки — паші для корів, птахи — зерна і костомі, а хлопці — воєнних трофеїв. Справа в тому, що у військовому смітті можна було знайти яку-небудь пряжку, ремінець, гамашу, зім'яті цигарки, гвинтівочні патрони, багнет, різні коробочки, газети, карточки — чого тут тільки не було на цьому покинутому таборищі!

Гнатиха знайшла навіть в соломі цілу військову шапку. Знайшла — її щастя, але візьми, жінко, і подаруй це Ніколі безбровому. І тут він зумів зразу видерти у Гнатихи. Пришив собі на кафтан по дві зірочки і ходить по селу «капралом».

Ілько вже знайшов багнет, шкіряний патронташ і цілу пачку чорного, як смола, бакуну. Тирлик вихопив Анничкам з-перед носа бляшану коробку з драгуном. Федько вигріб із сміття один черевик і брезентове відро. Клим «гайдук, раз» сховав за пазуху п'ять солодких галет. А Юркові пощастило загребти хитро в сіно гвинтівку без ременя. Побачили хлопці, заохали: «Мамо рідна,— гвинтівка!»

— Слухай! — жадно прикипів до неї Никола очима.— Дай мені, добре?

Юрко порснув йому сміхом у вічі.

— А фігу не хочеш? — показав він йому складені пальці.— Хе, дай йому, хлопці, гвинтівку... Так-о дай, Юрку, за ні сіло ні впало...

Навкруги засміялись східно. Але Николу це не збентежило.

— Ти що, може, купив її в місті? — сказав він сердито Юркові.— Я також міг знайти, як і ти. Але вона тобі не потрібна. Що ти, їстимеш її з хлібом?

— А ти? — озлобило всіх таке запитання.

— Я!.. В мене є вже військова шапка. А він що має?

— А-а-а! — зрозуміли всі хлопці.— Ні, Юрку, не дай! Позавуш дай цьому шмаркатуму «капралові»...

Никола подивився на всіх із ненавистю.

— Ну то продай! — процідив він Юркові.

Ілько й Тирлик радили вголос, щоб Никола дав шапку за гвинтівку. Але Юркові впала раптом у голову щаслива думка. Він сказав до Николи:

— Ні, не потрібна мені твоя шапка. Хочеш купити?

— А що ти хочеш? — потримав Никола гвинтівку в руках.

— Ти хвалився у школі,— пригадав Юрко давнє,— що гості подарували тобі на великдень півтора срібного... Корсну даєш?

— От заправив! — східно зраділи навколо.— Та де тобі, Юрку, багач дасть гроші з-під сідала! Інша справа, щоб ти дав йому даром...

— Я не жебрак, щоб у когось просити,— обірвав таку мову Никола.— То у вас тільки нема і не буде ніколи корони. Думаєте, що жаль мені грошей?

— Неси корону! — кінчав Юрко торг.— Тільки не хвались про це в хаті.

— Не бійся.

Літаки вже стояли в уязі Юрка, як на долоні. Додому він ніс на спині мішок, а в кишені корону, але корона здавалась йому важчою за мішок. Ге, ге-е, кому ще так везе нині на світі?.. Людям війна приносить горе, а йому щастя.

Можна було сховати гроші у шапку і — ша! Мое щастя. Але попробуйте ви зав'язати рот своїм radoцям. Не вийде. Не міг Юрко не похвалитися в хаті:

— Ви, мамо, бачите?

— Ха, корона! — аж сплеснула Мокрина руками.— Де ж ти, хлопче, взяв такі гроші?

— Заробив на мадьярах, — пожартував Юрко весело, а потім поправив: — Знайшов у сніні гвинтівку і продав на майдані.

— Ой господарю мій! — поцілувала його мати у голову.— А ти того й не знаєш, що я вже три дні позичаю у Григорчихи на коржі... Давай, синочку, гроші, я миттю побіжу в млин та щось куплю у Шмулька!

І що, мав Юрко сперечатися з матір'ю? Говорити, що він літаків не бачив, коли нема хліба у хаті?

Пусте! Світ ніби ще не сходиться клином на цій срібній короні.

v

Коли хтось, кажуть, хоче пса вдарити, палку він знайде. Іван Панасів ухитрився ходити в місто без «пасіршайну». Замість цієї перепустки він показує на рогачці податковий наказ із печаткою.

— І ви не боїтеся, Іване? — запитав його Григорко на вулиці.

— А кого там боятися? — сміявся Іван.

— Ну, та он того «поста» на рогачці...

— А, на рогачці... Та він там стоїть такий «нем туду» учений на письмі, як і я та ви ось, Григорку. Йому аби якийсь папір з печаткою показати.

У хаті за сволоком залишив і Мартин купу податкових наказів. Видно, не святі горшки ліплять, можна б і Юркові так піти в місто. Але коли він згадав про це в хаті, мати відрізала йому, як ножем:

— І чого тобі бігти у місто? Якого лиха? Сиди ось та бережи мені хату від усякої кольки!

Сиди коло хати... А проте і коло хати висидів Юрко місто. Правду кажуть, що щастя знайде чоловіка й на печі. Неждано і негадано підсунулась йому необхідна потреба до Коломиї. Якби знали про це війт і писар, вони б, їй же бо, десять мадьярів намовили не пустити Юрка за рогачку.

Вийшло все просто, ніби зі сміху. Ще перед великим днем ото заманила раз Юрка до своєї хати сварлива баба Шостиха, що то взяла приймаком до одиначки

бідолаху Ярему з Дідуганців. Гіркий був світ цього зятя в Шостихи. Все, що він зробить,— не так, усе, що скаже,— недогода, мовляв, моїй бабі ні на печі, ні на лаві. І сякий мій зятьок, і такий, і недбайлюх, песій син, і безбожник, грім би його побив...

Заманила раз баба і Юрка до своєї хати. Дала йому Шостиха грудку цукру і яблучко і почала говорити масенько:

— Ото вже в нас, Юроньку, середопістя, і завтра оцей мій зятьок, терен би його стеренив, збирається іти сповідатися...

— То що? — не розумів нічого Юрко.

— Чекай, синочку, я тобі зараз скажу, чого я тебе запросила сюди,— відповіла Шостиха.— Чула я між дітьми, що ти гарно пишеш у школі, правда?

— Не знаю,— засоромився Юрко від такої похвальби.

— Вже я знаю від школярів, знаю... Ти не кажи. І знаєш, я б хотіла, щоб ти сів отут і списав мені всі зятеві гріхи на папері...

— Ой, що це ви, тітко! — засміявся Юрко.— Таке скажете... Хіба можна гріхи за когось писати?

Шостиха зітхнула побожно.

— Я, синку, знаю, що роблю, вже не маленька я,— сказала вона повчально.— Коли б не знала, то й не кликала б тебе до хати...

— Хе! — хмикнув Юрко заклопотано.— А чому ж ваш Ярема сам собі не напише гріхи?

— Е, коби ж то він, чортяка з хвостом, умів писати! — відповіла Шостиха.— Я би вже його посадила осюди за стіл каменем. А то він тільки читає, злодюга, з моїми окулярами. Так будеш писати? — миттю принесла йому і папір, і чорнило.

— Ну... добре,— не міг Юрко викрутитися з халепи.— А де ж ваш Ярема?

— Пхі! — здивувалася баба.— А на яку він мені тут болячку?

— Як на яку? — здивувався і Юрко за столом.— Треба ж, щоб він мені гріхи диктував!

— Ото ти видумав, хлопче! — засміялася Шостиха.— Та де ж би він сам сказав усе, за порядком! Не греба. Я сама, синочку, знаю, що цей диявол нагрішив мені за цілий рік в хаті. Пиши, я не скажу нікому...

І досі Юркові смішно, що він тоді записував під диктовку Шостихи.

«...Тричі я кинув на свою рідну тещу ломакою. Два рази в будень, а раз навіть у неділю святу.

...Зо сто разів обізвав її шельмою і щоб ти, відьмо, здохла на своїх маєтках».

— Записав? — після кожного «гріха» допитувалась Шостиха.— Ану, прочитай, нехай чую!

«...Прошу вас, отче духовний, дати мені якусь велику покуту, бо я ні разу не був на святій місії в Зарваниці і п'ять разів погасив тещі місійну свічку, коли вона вголос молилася перед образами за мою грішну душу...»

Після цієї «писарки» Юрка гризло сумління. Він хотів розповісти про це Яремі, але зустрів його аж по великодні.

— Ви читали гріхи? — спитав він, почервонівши весь.

— Які гріхи?

— Ну, ті, що застала мене ваша баба писати на вас. Перед великоднем.

Ярема засміявся на те.

— От відьма. Це, смичку, ти намолов таку торбу січки для баби?

Юркові аж шкіра затерпла.

— Я!

— Ну, а я їх розкурив того ж вечора,— сказав зі сміхом Ярема.

Оця Шостиха й зробила Юрка у селі писарем на злість Карпову. Почав Собко носити в село різні «фельдпости» від чоловіків та синів, і потяглися люди до громадської канцелярії, де «урядує» пан писар. «Прочитайте, з ласки своєї, відпишіть на фронт, хай має вісточку з хати!» А Карпів на стіл дивиться мовчки. Покладеш на стіл три шістки — щаслива ти, жінко, а не маєш трьох шісток — ні; каже: «В мене он скільки «урядових» паперів, і все це треба писати». А щоб ти згорів з цими чортячими папіриськами!

Учителька поїхала десь на канікули, а отець Мелетій також зачинився від оцих листів на три замки. Він зробить ласку, коли напише на листі хоч адрес — та й це не кожному. А там десь чекають не дочекаються вісточки з дому... Клопіт, і тільки.

— Дайте ж ви, людоньки, спокій з нашим писарем та попом! — сказала Шостиха на вулиці. — Вони і без листів мають гроші, ого! А я вам пораджу — ідіть до Мокрини з листами. Ніхто вам так не вкладе все, що хочете, на папері, як ото хлопець Мартинів.

— О так, — лукаво засміявся Микита. — Він уже на-клав так Мартинові з якимись машинами, що ледве старий відкараскався. Цей вміє...

— А я що кажу! — аж сплеснула руками Шостиха. — Я раджу людям добро, а цей язиком ляпас... Та коли б я знала сама, то й рота б отут не відкрила!

Зі стежки та з вулиці потяглися до Мокрини з листами. «Прочитай, Юроньку, напиши, Юроньку...» Не хата — громадська канцелярія у Мокрини. Юрко уже й світу не бачить за жіночими просьбами. А найгірше ці сльози. Читаєш лист — плачуть, розповідають для листа різні скарги та болі — заливаються слізьми. Цур йому з такою роботою!

— Це буду вже нині писати! — тікає Юрко на вулицю. — Я не писар.

Але й на вулиці переймають і плачуть:

— Ой дитинонько золота, срібна!.. Відпиши, любчику, прислав мені мій Василь «фельдпост»...

За три дні Юрко вже списав на ці листи не тільки свої пера й чорнило, але й Ількові. Але це все було на руку.

— Мамо, — сказав він ніби заклопотано в хаті, — така справа, що завтра хоч гинь, а я таки мушу йти в місто.

— Тьхі... Чого? — спитала Мокрина.

— Хоч би ви не питали! — відповів син з докором. — Ото йдуть та йдуть сюди з цими листами, а в мене вже ні пер, ні чорнила немає.

— А, чорнила... Чекай, скоро вже піде в місто Марія і купить.

— Марія мені не потрібна! — заперечив Юрко. — Коли ще вона збереться, а мені зараз треба.

— А ти ж не заблудиш сам у місті? — боялася мати.

— Ха, ще що скажіть! — образився Юрко. — Так, ніби я Коломиї не бачив... Не бійтесь, я навіть знаю, де продають оті пера й чорнило.

Інший раз Мокрина й не пустила б самого хлопця. Але ж як-не-як була навіть якась користь у хаті з цієї Юркової писанини. Хто ткне Мокрині у жменю п'ятак,

хто сито яблук, а хто й мисчину муки розв'яже з хустини. Ой, не образіться, мовляв, але якось сором морочити хлопцеві голову задаром. Правда, Юрко сердився на такі подачки, але...

— Про мене, іди! — погодилась Мокрина. — Тільки це треба вже, бідний світочку, нести писареві гроші за отой папір і печатку...

— Не треба, мамо, — сказав Юрко на радощах.

— А як же ти підеш у місто?

— Я дістану собі «пасіршайн» і без писаря, — запевнив Юрко матір. — Не журіться.

І правда, що це вже його власна журба. Не думав би він про літаки, коли б і про це не подумав. Проте він не мав відваги йти в місто, як Іван Панасів, з податковим наказом. Воно можна б і так, але все-таки страшнувато й непевно. Певніше йти таки з «пасіршайном». А Юрко бачив його у Гнатової Ксені і відписав собі все так, як написав чорним по білому писар. Слово в слово німецькими буквами. Дома вже він переписав усе начисто і навіть на такому ж аркушику паперу. Правда, не було до комплекту вїтївської печатки, але й це не велика біда. Він пригадав собі, як навесні посилав його батько за паспортом для телички до громадського оглядача худоби Дениса. На цей паспорт Денис тоді хукнув і притиснув круглу печатку, майже таку, як у вїйта. Добре, що в Дениса був кучерявий синок, він сидить у школі на одній лавці з Грицьком. Юрко піймав кучерявого на майдані і подарував йому знайдену брошку з візерунками цісаря і вусатого німецького кайзера.

— Остапе, твій тато дома? — спитав він.

— Ні, нема тата, — відповів той здивовано.

— А де?

— Вже тиждень, як забрало їх військо з форшпаном.

— Чекай... — зажурився трохи Юрко. — Ну, а шкіряну торбу взяв твій тато з собою, чи висить під образами?

— Висить, — не розумів нічого Остап.

Юрко відітхнув з полегкістю.

— Знаєш ти що, Остапе, — почав він дипломатично і вийняв з-за пазухи три гвинтівочні патрони. — Я тобі дам оці патрони, хочеш?

— Ну? — аж засвітилися в Остапа очі.

— Ти не нукай, а слухай. Я тобі дам ці патрони,

а ти візьми з татової торбини печатку і прибий мені отут на папір.

— Нащо тобі? — подивився Остап на Юрка з підозрінням.

— А ти не бійся, дурний! — засміявся Юрко. — Нема тут нічого страшного. Ну, хочеш?

— Ні, ти скажи, Юрку, нащо? — уперся Остап.

— Ох і невіра ж ти... — завагався Юрко. — Добре, я вже тобі скажу нащо, тільки щоб це було, Остапе, між нами... Знаєш, я мушу йти в місто, а нема грошей платити писареві за «пасіршайн» і печатку. Ти ж розумієш...

— Хо-хо-хо-хо! — захохотав Остап весело. Йому навіть подобалась така вигадка. Він сам і не приду-мав би таке коло торби під образами.

— То йдемо? — аж припинив Юрко дихання.

— Давай патрони! — простягнув Остап руку.

Цієї ночі Юрко спав спокійно у стайні. «Пасіршайн» він вже мав у кишені.

Розділ другий

ЛІТАКИ

Майже в останню хвилину Марія сказала, щоб таки не пускали самого «чорта» у місто. Завтра, мовляв, ітиме з пальцем до аптеки Матвіїха і купить дурні пера й чорнило. Але Юрко так на це розревівся, що хоч утік-кай з хати у млин.

— Нехай же іде, коли так наперся! — махнула вкінці рукою Мокрина. — А то сидить ось і реве мені, стариган, бугаєм...

Вона дала синові чисту сорочку, загорнула в стару хустину пляшку, зав'язала у вузлик чотири шістки й сказала з тривогою:

— Ну, іди ж з богом. Тільки гляди, не загуби мені гроші і пам'ятай, що маєш купити у місті. Не забудеш?

— Та ні, — квапився хлопець.

— Стривай, не лети! Отже, купиш у Фукса два осе-

ледці, а на підсінні у Шльомихи кварту солі, сірники й нафту до каганця...

— Знаю, вже чув.

— Нічого ти, вітрогоне, не чуєш! — зупинила його вже на порозі Мокрина. — Слухай же... За решту купи собі оті пера й чорнило і за три крейцарі булку. Тільки не бери свіжу, бо не наїсися, голодний...

— Добре, — вирвався Юрко з хати на вулицю. Він усе ще боявся, щоб не передумали в хаті. Не йшов, а побіг, аж собаки загавкали.

За панським двором він оглянувся. Ні, не біжать за ним хатні, слава богу, ніхто не махає рукою. Ху-у! Витерши рукавом піт, він уже спокійно почвалав на цісарську.

Дорога була сьогодні на диво пуста. Прощмигне тільки коли-не-коли авто з офіцерами, або протуркотять два-три військові вози з брезентовими будами. Ніхто з людей у місто не йде, навіть мало жінок із бесагами на цісарській. Юрко наддав ходу, перегнав якусь бабу й дві молодиці і наздогнав у ярку веселого ткача Сидора з мішком під пахвою. Цього парубка знали всі пастухи, він прекрасно вмів гавкотити собакою. Ото не раз увечері як загавкає Сидір на вулиці, так усі пси рвуться з припонів.

— Ти куди так чімхаєш? — весело блимнув Сидір більмом на Юрка (це більмо врятувало ткача від мобілізації).

— У місто, — відповів хлопець з гордістю.

— На! Один?

— А що, мусить мене хтось вести за руку?.. Пхі...

— І правда. Йдеш собі, як вода. Десь, певно, й грошей у тебе до лиха...

— Чотири шістки, — весь час тиснув Юрко вузлик у жмені.

— Ого, та це, бра, сума! Можна сміливо купити ратушу в місті.

— Ти сам собі купи ратушу, — образився Юрко.

— Е, я б купив, думаєш, ні? — зітхнув удавано Сидір. — Нема, братику, грошей...

Юрка це звеселило.

— Купив би ратушу, — засміявся він втішно. — Ну, і що ти, Сидоре, робив би з нею в селі?

— Як що?.. Могли б ми з тобою дивитися на все згори вниз і кидати камінцями.

— У кого?

— Ха-ха, нема в кого... Іде, скажімо, наш пан, а ми в пана. Іде вїт, а ми — бац! — у вїта. Іде ексекутор чи жандарм, а ми в одного і другого... Чого ти смієшся?

— Я так,— втішно уявляв собі Юрко цілу картину.— Ото було б цікаво!

— А ти кажеш...

— Можна б, Сидоре, і Микиті, і Кандюхові, і комісії, і кому хочеш голову розвалити...

— Певно, що можна. Купуй тільки ратушу.

— Е, ба! — зітхнув Юрко глибоко.

Ідуть мовчки. Юрко увесь думками про таку ратушу в селі, з якої можна б реготатися з кожного ворога, а Сидір підсміхається у вусок. Протуркотіли два вози з мадьраами.

— Сидоре! — раптом озвався супутник.— Ти собі в писаря брав «пасіршайн»?

— Очевидно, у писаря. А ти?

— От смішний цей Іван Панасів! — навмисне засміявся Юрко, щоб не відповісти на запит.— Ти знаєш, він іде в місто з податковим наказом...

Сидір теж засміявся. А по хвилині спитав:

— Стривай, може, і ти, як Іван?.. Ану, покажи!

— Що? — ніби не розумів Юрко.

— Ну, перепустку. З чим ти йдеш у місто...

Неохота було показувати. Проте мусив Юрко полізти рукою за пазуху і вийняти свій папірець. Сидір читати не вмів, а проте глянув і засміявся на всю цісарську.

— Чого ти смієшся? — почервонів Юрко.

— От «пасіршайн»... Та в тебе ж, Юрку, печатка коров'яча!

— То що? — аж терпли у Юрка ноги.

— Як що? Побачить отаке мадьяр і може не пустити у місто.

— Правда?

— Ні, кривда! Хто ж тобі це упхав? Чому ти не взяв собі в писаря?..

Е, чому... Краще вже було мовчати. Зажурений, Юрко уже йшов, як не свій, і чим ближче до міста, тим більше лазили в нього мурашки за спиною. Невже зіпсує все печатка?..

Ось і чорно-жовтий шлагбаум з полосатою будкою. Кінець. «Пасіршайн» давай, Крук! Пан або пропав ти, шахраю...

— Слухай, Юрко! — раптом вирішив Сидір. — Сховай, чоловіче, папір свій за пазуху і навіть не показуй мадьярові. Розумієш? Зіщулься отак і скривися дитиною, а я й так проведу тебе через «поста».

— А як він не пустить? — леденів Юрко.

— Пустить, не бійся... Ходім!

Сидір сердито веде «бельбаса» за руку. Мале, мовляв, дурне, уперлося побачити місто, і тягни його тепер, чорта, дорогами. «Не тягнися, ходи-и!»

З будочки виходить стара, неголена «ланштурма». Глянути, ну такий цей мадьяр байдужий до всього, що завалились навіть шлагбаум, він не змінить обличчя.

— Пасіршайн,— позіхнув мадьяр байдуже.

Сидір подав йому свій папір. Цей по-селянському глянув на нього отак і отак короткозоро, потім знехотя зміряв обидвох очима.

— А це мій браток,— показав Сидір на Юрка пальцем, хоч «стара війна», мабуть, і не збирався питати. — Малий мій браток, брудер, о! — ще раз показав він уже два пальці.

Той мовчки махнув рукою.

— Хо! І це, Сидоре, все,— зареготався Юрко за рогачкою.

— А ти що хотів? — засміявся і Сидір. — Щоб стріляв у нас з рушниці?

— Та ні, але...

Просто не вірилось. А він так, дурень, боявся цього мадьяра! А він скільки думок передумав над оцим «пасіршайном». Тьху!

Досі Юрко не бачив ні землі, ані сонця, він бачив скрізь тільки шлагбаум із мадьяром. А тепер можна було й за літаками розглянутись. Проте ніде він цих «пророків» не бачив. Ні на леваді, ні в небі. Та ні, он летить щось... Слово честі, летить!

— Сидоре, бачиш? — вигукнув Юрко радісно.

— Що? — задер і Сидір догори голову.

— Он, он... Ні, дивися просто, бачиш?.. Правда, літак?..

— Тьху, який там, до хвороби, літак! — засміявся Сидір. — Шуліка літає.

— Ага... шуліка,— переконався з сумом Юрко. —

А я думав, літак... Хе! Десь, кажуть, літаки тут є в Коломиї. Ти не знаєш?

— Лихе їх там знає.

— А ти вже бачив хоч раз?

— Що?

— Ну, літак?

— Який літак?

— Е-е... — махнув Юрко рукою. — Коли ти не знаєш, то що я тобі говоритиму...

Ішли вже в гаморі міста. Коло костьола Сидір сів на лавку, щоб покурити, потім сказав супутникові:

— Я дав до направи блат до верстата і піду зараз відберу. А ти?

— А я мушу бігти до Фукса за оселедцями, — відповів Юрко клопітливо, — потім на підсіння до Шльомихи, а потім ще треба пера і чорнило купити.

— Пхе, на півгодини торгу! — злегковажив це Сидір. — А потім підеш додому?

— Ні, я ще піду на літаки подивитися.

— Масш! Де ж вони, ці твої літаки?

— Десь знайду.

Сидір розвів руками.

— Ну, вважай, і не заблуди десь, Юрку, у місті, — сказав він серйозно. — Чуєш? Краще купи, що тобі мама веліла, і підемо разом додому. Коли хочеш — чекай мене тут біля костьола, добре?

Юрко невиразно буркнув щось собі під ніс. Так чи ні — Сидір не дочув за гармидером.

II

Від Фукса і Шльомихи Юрко направився за чорнилом. Можна було купити його де завгодно, навіть у дрогерії коло ратуші видніли у вікні пляшечки. Але ж хотілося того, що приніс колись батько «від Пінкаса». Атраментового. Юрко захопив навіть цю саму пляшечку в кишеню. Він вийняв її і ще раз оглянув. На синій етикетці здіймаються у небо фабричні корпуси і довгий поїзд везе з фабрики в світ це чорнило. А зверху напис: «Перша крайова фабрика атраментів». І дрібнішими буквами: «Пінкас Маєр».

— Де ж ця бісова фабрика? — кортіло хлопцеві подивитись на неї. Він оглянувся навкруги, але фабрич-

них корпусів ніде не було. Не бачив Юрко й довжелезного поїзда з атраментом. Правда, по самому ринку повз ратушу проїхав уже старосвітський паровоз із трьома вагонами, але що це за поїзд! Один сміх. Біжить перед ним, як дурний, кондуктор з калаталом і — тень, тень, тень... Розступайтесь, люди і вози, бо їдемо! Дізнавшись, що це чудо зветься «місцевий» з Печеніжина, Юрко сказав колись батькові в місті:

— Ото поїзд, світ ще такого не бачив. Соромився б Печеніжин пускати таке взагалі поміж люди, не те що до Коломиї на ринок.

— Яке мають, таке й пускають, — підсміхнувся Мартин на розчарування сина. — Щоб тільки людям коней полошити.

Хоч-не-хоч, мусив Юрко спитати у когось, де цей Пінкас і фабрика. Спершу він зупинив і спитав якогось господаря, але цей був такий заклопотаний, що махнув збентежено пужалном. Не знав, де ця фабрика і другий дядько з двома капелюхами на голові. До панів Юрко не мав відваги підходити, ніяково також було іти до крамниці. А як там є своє чорнило і скажуть: купуй! Вкінці він підійшов до якогось темного склепика з мотузами та ключчям і став спантеличено. Як звернутися до єврея — вуйку? Може, бородач образитися. «Вуйко, — скаже, — у лісі, ти, дурню». Не годиться сказати і «прошу пана». Які вони у біса пани в оселедцях та в ключчі! «Таких панів по десятку за одну цибулину на ринку», — пригадались йому жарти у хаті.

— Слухайте!.. Гей, ну, чуєте! — гукнув Юрко навгадь у ключчя.

— Ну?! — винирнула сива борода з темряви. В руці бородача був вертлюг, він крутив ним, мабуть, посторонки. — Чого ти розгейкався, як на корову?

— Перепрошую вас, — сказав Юрко делікатно. — Де тут у вас фабрика в місті?

— Яка фабрика?

— З атраментом, — показав Юрко пляшечку. — О, перша крайова фабрика... Пінкас Маєр...

— А, Пінкас, — заплуталась тому в бороді усмішка. — Іди, хлопче, отуди вниз, за гімназію, знаєш?.. Там буде праворуч вуличка, що на розі отака ковбаса й пляшечка шинок показують...

— І на цій вулиці фабрика?

— Йо¹.

— Дякую вам,— спромігся Юрко й на таке, нелюбе йому слово. Місто ж.

Знайти це вже було неважко. Попри гімназію Юрко вже двічі ходив з батьком на торгівцю, й обидва рази він дивився на цю школу з величезною тугою. От якби гроші та піти сюди вчитися... Вісім літ ходив би чистенький з отакою скиртою книжок, день і ніч тільки читав би й писав би, як перший-ліпший професор. Правда, всі на майдані говорять, що в гімназії професори б'ють не лозиною, тільки залізним прутом. Це може й бути. Як-не-як лозина проти залізного прута те ж саме, що й сільська школа проти гімназії. Думаючи про це, Юрко навіть спитав раз батька коло цієї гімназії:

— Тату, це правда, що в гімназії професори б'ють залізним буюком?

— Може, й б'ють, це ж десь, Юрку, не дудки там вчитися,— відповів батько.— А ти що, боявся б?

— Я? — заперечив Юрко.— Та хай би мене пекли дротом щотижня, я б свистав з цього. До такої школи ходити!..

— Не бійся, не підеш,— з сумом проказав тоді батько.— Де нам, таким старцям з мозолями, про гімназії думати! Нема сили. Це тільки, сину, для тих, що сидять на маєтках і грошах.

Тепер ця гімназія на горі була обгороджена навкруги кільчастими дротами. На залізних воротах стояв вартовий з гвинтівкою, а на широкому дворі школи сновигали і лежали ліниво солдати. Тротуаром попід кільчасті дроти ходила туди й назад якась молода, але вже суха, мов смерть, жінка, вона одноманітно й з відчаєм квилала раз у раз безнадійною чайкою:

— І-і-ізя! Тут твоя жона... І-ізя! Тут твоя жб-она...

Під безнадійний плач оцих слів Юрко миттю шугнув униз і вгледів оцю бутафорну ковбасу з пляшкою. Ветхі домики тут якось нітилися перед містом, ніби жебраки перед паном, а вуличка навіть не була забрукована. Юрко йшов просто вже ніби селом, а не містом. Навіть замурзані діти тягають он миршаве котеня в порохах... І тут десь має бути ця фабрика? Ні великих домів, ні рейок для поїзда... І нікого спитати на вулиці.

¹ Так (євр.).

«Ху! Мабуть, обдурив мене отой в клоччі»,— зупинився розгублено хлопець. Він уже хотів повернутись назад, коли побачив ген якийсь віз коло закрута. Цей віз, мабуть, і писав оті «вісімки» на вуличній пилюзі. Більше, мабуть, ніхто сюди кращим возом не їде. Юрко підійшов до візка. Він дійсно був такий ветхий, як і вся вуличка; колеса його розбігалися, яке куди. Згорблена і худюща, мов гак, шкапина також уже думала, видно, про царство небесне. А на чорній бочці на возі сидів якийсь дід не то в полатаному сіряку, не то в пальті і їв смачно хліб з часником. Мужик оцей дід чи єврей — годі було збагнути.

— Кхем! — кашлянув Юрко, щоб той глянув на нього. — Ви не знаєте, де тут фабрика з атраментом?

Дід мовчки показав часником навпроти себе. Юрко глянув і не йняв віри. На зеленій, мов гриб, хатині з чорною діркою до підвалу яскраво красувалася вивіска:

ПЕРША КРАЙОВА ФАБРИКА АТРАМЕНТІВ

— ПІНКАС МАЄР —

Головний склад в Коломиї

І попід «головний склад» їхав поїзд з Пінкасовим чорнилом. Фу! Юрко аж вщипнув себе за стегно, чи не сниться йому отаке.

— Діду,— сказав він з гірким розчаруванням,— то це має бути фабрика?

Той засміявся беззубим ротом:

— Фабрика... Який, хлопча, пан, такий у нього і крам.

— Ні, ви ж дивіться! — показав Юрко дідові пляшечку з етикеткою.— Хіба це та фабрика? Тут же ні такого дому, ні поїзда...

— Га-га-га-га! — засміявся старий ще веселіше.— Намалювати можна що хочеш. А ціла фабрика в нього в одній бочці в підвалі. Піди й подивися, як хочеш. А це Пінкасів «поїзд»,— зі сміхом показав дід на воза.— Я в нього служу ніби головним машиністом, вожу цим поїздом чорнило до Городенки і Снятина...

Юркові стало смішно.

— І віз ще витримує таку даль? — показав він на пов'язані дротом колеса.

— Мусить,— відповів дід весело.— Га, га-а... Скрипить, правда, скрипить, як і я вже, старий, але мусить.

Тю! Ось тобі, Юрку, і поїзд, і фабрика. Полюбуйся. Вір малюнкам на пляшках...

— Діду, а... ну, господар ваш, Пінкас, є дома? — спитав по хвилині Юрко.

— Е, нема вже мого фабриканта, — відповів говіркий «машиніст». — Пішов на війну Пінкас... Го, го, такий там, я бачив, вояка, що цісар може спокійно всю війну спати... Цей вже напевно завсює для Австрії всю Росію... А головне, жодний, чоловіче, неприятель Пінкаса не побачить, бо весь він, з вухами, сховався у шапці... Нема, нема Пінкаса...

— І чорнила вже не можна купити?

— Чого ж не можна? Піди он в підвал, там продасть тобі Пінкасів хлопець.

Юрко боязко спустився в півтемний підвал. Ціла «перша крайова фабрика» дійсно була тут в одній великій бочці. Кучерявий і зубатий хлопчина черпав з цієї бочки чорнило у відра. Побачивши несподіваного гостя, він наче застиг з черпаком у руці.

— Добрий день! — привітався Юрко.

— Дай боже!

— Тут продається атрамент?

— Тут.

— Скільки візьмеш за цю плящину?

— За цю? — подивився хлопець до світла. — Три крейцарі.

— Давай! — погодився Юрко.

Хлопець сховав мідяки в кишеню і погрузив пляшечку у відро. Потім витер руки і пляшечку брудним клоччям і заткнув шийку корком.

— На! — сказав, усміхнувшись. — Чорнило добре.

— Я знаю, що добре. Мій тато купував у вас цей атрамент, — придумував Юрко, як би то не йти ще з підвалу. Кортіло йому порозмовляти з ровесником. А головне — довідатись про те, за чим він прийшов сюди, в місто.

— Слухай, — почав він, — то це і вся ваша фабрика?

— Йо! — посміхнувся ніяково хлопець.

— Дивись, а я думав... Ну, це пусте! Як тебе звати?

— Моня.

— Мо-о-ня? — здивувався Юрко.

— Моня, а що? — розгублено здивувався й зубатий. — Чого ти смієшся?

— Та хіба я сміюся? Ні. Але ти знаєш, в нас малі діти на молоко кажуть «моня». Я, мамо, хоцу моні... Шоб я так жив, не брещу! — забожився Юрко.

— А хіба я тобі кажу, що ти брешеш?

— Та ні, але...— вже каявся Юрко, що сказав про цю «моню».— Я тобі нічого поганого не сказав, правда?.. Ти Моня, а я Юрко, от...

Він уже не знав, що сказати. Не знав, що сказати і Моня. Обидва вони неприємно мовчали.

— Слухай, Моня,— вирішив по хвилині Юрко взяти справу за чуба.— Я чув, що десь тут у вас є літаки в Коломиї. Ти вже їх бачив?

— Не літаки, тільки аероплани,— поправив Моня ровесника.

— Хай тобі будуть аероплани,— погодився Юрко.— Бачив ти?

— Еге, тричі вже літав він над містом. Високо, високо, хороба... Там тільки — гу-у, гу-у, гу-у...

— Е, «гу», у небі! — перебив Юрко.— Ну, а так, на землі бачив їх?

— Я?.. Ні,— відповів засоромлено хлопець.

— Ой люди! — не міг цього простити Юрко.— Сидіти день і ніч в Коломиї і літаків ані разу не бачити. Ну, знаєш!..

— Що «знаєш»? — образився на таку мову хлопець.— Не бачив, бо не було коли туди бігти... Я мусив тут чопом сидіти й чекати, може, хтось прийде купити товар. І Нухим тільки нині приїхав забрати все до Гвіздця.

— Е-е! — не розумів цього всього Юрко.— Та я би, Моня... Ну що ж, ти навіть, мабуть, не знаєш, де вони тут сидять в Коломиї, правда? — вже геть розчарувався Юрко.

Моня подивився на нього з докором.

— Такий ти прийшов сюди мудрий, а я ніби дурний... Не бійся, знаю. Ходили вже туди люди...

— Моня! — аж затрусилися в Юрка жижки.— Справді знаєш? Де?..

— Трохи звідси далеко,— відповів Моня.— Аж за станцією...

— А де ж ця станція, Моня?

— Гі-гі-гі-гі...— дрібно засміявся тепер із Юрка Моня.— З мене смієшся, а сам навіть не знаєш, де станція. Там-о! — показав рукою у дірку на вулицю.

«Там-о» Юрко бачив тільки діда з візком. А куди йти до станції — він не знав. Правда, з цісарської було видно, куди біжать поїзди в місто, але далі губилося все у садах і високих будинках.

— Знаєш що, Моня! — не гаяв Юрко ані хвилиночки.— Кинь це все тут саком-паком і ходім зараз подивимось обидва на літаки! Гайда!

Хлопець заклопотано почувався в кучері:

— Ну, а хто буде черпати з бочки атрамент? — спитав він Юрка.— Нухим вже он чекає на вулиці.

— Що там Нухим! — відповів Юрко зневажливо.— Нухим зі своєю шкапою не втече, а літаки можуть тільки фур-фур-р,— доганяй їх... Скажемо, що ми скоро, він почекає. Ось на, дай йому оці п'ять крейцарів на табаку,— розв'язав Юрко решту мідяків з вузлика.

Моня ще вагався хвилину. Потім рішуче махнув на бочку рукою і наткнув шапчину на голову.

— Ну, ми раз-два,— сказав до компаньйона.— Ходім!

Мов щури, хлопці винирнули на вулицю. Ясний, вересневий день засміявся до них гороб'ячим рейвахом. На душі в Юрка так було легко, хоч по-парубоцькому співай коломийку:

Коломия — не помя, Коломия — місто,
В Коломії дівчатовька, як пшеничне тісто...

На щастя, не треба було й діда просити, щоб почекав із своїм «поїздом». Нухим уже смачно похрапував на рогожці під возом. Застигла в старечій дрімоті і шкапа, звисивши над торбиною губу.

— Ти бачиш? — зрадів цій картині Юрко.— А ти вже казав, що не почекає дід...

Моня й собі засміявся.

III

За щасливий п'ятак Моня виторгував у знайомій булочниці велику суху булку. Хлопці поділилися навіл і смачно гризли йдучи. Проста широка вулиця була ще для Юрка не знайома, і він пас навколо очима з цікавістю. Ось міський парк, у якому гуляють тонкі офіцери з панянками. Ось будинок повітового староства з великим австрійським орлом. «Тут десь

сидить та комісія, що відібрала для пана вигони», — подумав Юрко, приглядаючись до цього будинку. Коло староства топталась патлаті війти з хитрими писарями, вони радились, видно, як би то обшахрувати людей при всяких податках та здирствах. Розмовляти на цій вулиці було важко, все губилося в грохоті військових вояків, що торохтіли і сюди, і туди.

Раптом Юрко схопив товариша за рукав.

— Моня, стань та дивися! — так і застиг він з булкою в роті.

Серединою вулиці чорні жандарми на конях гнали табуном людей, мов худобу. Нахапали їх, як видно було по одежі, у горах. Воліклися, мов якась несамо-вита процесія, і чоловіки, і жінки, і старі діди, і баби, навіть якийсь сивий священик у рясі йшов поміж них мовчки. Жандарми люто підштовхували людей чобітьми і прикладами. Багато нещасливих ледве вже шкутильгали, зціпивши зуби, в деяких чорніла засохла кров на обличчях. Якась не стара, але й не молода вже гуцулка заводила раз у раз в цьому натовпі, мов за мерцем:

— Ой дітоньки мої... Ой сиріточки... Ой, що ж я їм, людоньки, винна, що я винна?..

З вікон староства посипались на голови арештованих кошики з сміттям, чорнильніці, залунали глузливі вигуки. Люди кинулись врозтіч, а жандарми почали топтати всіх кіньми. Вулиця сповнилася криками і зойками.

— Моня! — аж тремтів Юрко від обурення й страху. — Що це таке?

— Не бачиш що? — тремтів і Моня. — Зрадників ведуть.

— Яких зрадників?

— Хіба я знаю яких?.. Москвофіли ще на них кажуть.

— А що це таке москвофіли?

— Не знаю.

— Хто ж таке каже?

— Ой Юрку! Та не я з тобою і Нухимом, тільки пани так говорять, жандарми... Кожний день їх так гонять на станцію або до криміналу.

— Кожний день?!

— А ти що думав!

— І за що ж їх отак?..

— Війна,— не міг Моня пояснити інакше Юркові.

Війна!.. Колись Юрко уявляв собі війну так, що сходяться з військами в полі два цісарі і — давай, хто кого переможе. У тебе більше кавалерії і відваги — ти виграв; у мене більше — я виграв. «Наш цісар» уявлявся йому завжди відважним лицарем у порохівому диму, за ним люди у вогонь і воду, а неприятель десь далеко-далеко, він і поганий, і боягуз. Завоювавши неприятельське військо, «наш цісар» великодушно б'є тільки їх цісаря батогом по литках, і на цьому війна кінчається.

Де б тоді він подумав таке, що неприятель «нашого цісаря» — кожне село, яке його війська грабують, зневажають, а людей арештовують, вішають, б'ють, женуть, мов худобу, в неволю! «Ой, що ж я їм, людоньки, винна, що я винна»,— дзвонила йому у вухах скарга нещасної жінки.

— Війна! — повторив Юрко із сарказмом у голосі, коли арештовані уже зникли з очей.— Ні-і, Тарас Бульба не так воював, Моня... Не так...

— Хто? — не зрозумів цей нічого.

— Е, ти не знаєш,— зітхнув Юрко і сховав недоїдену булку за пазуху.— Ходім!

— Куди?

— Масш! За станцію, а куди ж ми йдемо?

Той завагався.

— А коли там є військо?

— То що?

— Можуть арештувати.

— Нас?

— Ні, пана старосту!

— Пхі! За що ж нас будуть арештовувати?

— А я знаю, за що? Війна. Ти не знаєш, скільки кожен день гонять і гонять.

— Е, гонять... Таких, як ми, ще не гонять, ти ж бачив,— підбадьорював Юрко товариша.— Ідем!

Він майже силою потягнув хлопця вперед. Ось і станція, а Юрко думав, що це хтось-де в місті. Вона так була захаращена ешелонами, що навіть на переїзді зупинились два паровози під парою. Та Моні було півбіди лізти голірuch, а Юрко мав мороку. Доводилось і прошмигнути мишею, і вважати на чорнило та нафту у вузлику. Розбий ото пляшки й принеси так-о скупані оселедці додому...

На щастя, все обійшлося гаразд. Навіть військова варта не затримала їх коло пакгаузу. Хлопці зітхнули з полегшенням, станція вже була позаду. А проте ніде вони літаків не бачили. Тут і там уздовж дороги красувалися тільки чепурні підміські хатки і садочки, а ще далі рябіли в осінньому сонці поля.

— Де ж вони? — розгублено глянув Юрко на супутника.

— Хороба їх знає, — відповів йому той винувато. — Всі говорили — за станцією...

— Хм! — зажурився Юрко. — Вже полетіли, чи що?..

Він вийшов на пагорок край дороги, але й звідси нічого не було видно. Сів тоді заклопотано на траву і мовчки почав гризти булку. От не везе! Скільки насушив собі голову і збив ніг — і все даремно.

Трохи постоявши розгублено на шляху, Моня також підійшов сюди винувато й сів рядом. Довга мовчанка гнітила його, тому він і собі ж вийняв з кишені недоїдок. Обидва гризли мовчки, як миші. Шляхом залопотів повз них військовий мотоцикліст в окулярах. Ген-ген, за гайком, він повернув круто на поле і скрився з очей. Юрко провів його зацікавленим поглядом і мовчав далі. Моня зітхнув і встав нерішуче.

— Знаєш, мене вже десь Нухим чекає, — озвався несміливо. — Я, мабуть, піду.

— То йди, — навіть не глянув Юрко на товариша. Так, ніби той сховав літаки за пазуху і не хоче їх показати Юркові.

— Треба йти... Але чого ти на мене розсердився?

— Я? — з жалем подивився на нього Юрко. — Нічого я тобі не кажу, Моня.

— Та ні, але... — не докінчив він і раптом схопив Юрка за плече. — Ти чуєш?

— Що? — схопився Юрко на ноги.

— Гу-у, гу-у, гу-у... Чуєш? Летить десь!

— Еге, — затамував Юрко віддих у грудях. — Тсс, слухай!

— Он, он, ти дивися на ліс! — показав Моня рукою.

Хіба вже сліпий цього б не бачив. Ген, із-за лісу, раптом виринула в небі велетенська комаха. З переривчастим гулом вона наближалася щоразу ближче, видні вже стали й дві пари крил у цієї комахи. По-

блискуючи сивими боками, вона раптом закреслила широке коло в повітрі і виразно, рішуче попливла на землю десь за гайком:

— Аероплан! Бачиш! — заплескав Мона в долоні.

— Біжим! — бухнула з Юрка радість.

Він помчав миттю, як вихор. Навіть не шляхом, а навпростець до гайка. По будячню й по стернях. Хто б там зважав тепер на ноги! Потім буде час з будяками возитися. Вже під гайком він оглянувся — Мона ще тягнувся аж ген-ген воловодом.

«От ще зв'яжися з таким! — подумав Юрко з досадою. — Навіть побігти, коли треба, не вміє...» Свиснувши в палець, він помахав Моні шапкою, щоб той не жалів своїх ніг, і пішов уже попід гаєм спокійніше. Ось і закінчився вже гай. Юрко глянув на поле і вмить побачив те, за чим він біг сюди аж із Світанківців. Є! Недаремно бив ноги! З радістю поклав він свою ношу на землю і сів, щоб почекати товариша. Сидів і дивився на все.

Зо п'ять загонів рівного сінокоосу були обведені рідким кільчастим дротом. Посеред площі біліла гладка, мов скатертина, доріжка, а на доріжці ніби дрімав нерухомо багатокрилий і головатий, як очеретяна бабка, літак. Ген-ген, позаду махили поблискував свіжими дошками на сонці новий довгий барак. Біля нього видніли мотоциклет, автомашина і чорна велика бочка, біля якої три солдати щось розмовляли, а один лупив молотком по залізу, аж луна йшла полем. Ще один солдат походжав он з гвинтівкою, мабуть, на варті.

Нарешті прищультивав скривлений Мона і завалився на землю. Юрко привітав його веселою посмішкою:

— Але ж ти, Мона, тягнешся голодним літом... Я вже, чоловіче, давно забув, коли тут сиджу.

— Дай мені спокій! — огризнувся той, загортаючи в допушок закривавлений палець. — Я через тебе, дурний, он як розбив собі палець! Так, ніби не можна було йти поволіше й дорогою...

— Ай, ай, ай! — засміявся Юрко. — Плюнь ти на палець! Дивися, що стоїть он, за дротами!

— Хай собі стоїть.

— Фі-і-в! — аж засвистів Юрко з дива під носом. — То ти такий нюня!

— Сам ти нюня.

— Вставай, побіжимо, на літак подивимось зблизка. Ну! — взяв він свій вузлик в руку.

— Я й звідси можу дивитися,— рвав Моня подол сорочки, щоб затамувати кров на нозі.

— Як звідси?

— А так. Хіба ти не бачиш — там військо ж!

— А-а! — подивився Юрко на нього з презирством.— Так і скажи, що боїшся. Па-а-лець!.. Ну, сиди і дивися на палець. А я йду,— піднявся рішуче.

— Чекай же! — попросив Моня примирливо.— Я лише трошки посиджу і також піду.

— Е, на тебе чекати! — махнув той рукою.

Він швидко почвалав уздовж огорожі. Ішов і поглядав раз у раз на солдатів. Але не можна сказати, щоб він дивився на них заводіяцьки. Ні, серце у нього тіпало, коли він поглядав на барак, і особливо псував Юркові настрої отой, що ген ходить з гвинтівкою. Але не було іншої ради. Як же це бути, мовляв, на весіллі і молодой не бачити? Сміх. Величезна крилата машина була сильніша за страх, вона тягнула хлопця до себе, як магніт голку.

Втомлений і збентежений Моня дивився на селяка з заздрістю і деяким страхом. Ось він то ходом, то підбігцем так уже порівнявся з машиною, що вона заслонила його від барака і вартового. Це добре... Постоявши мить, ніби вагаючись, Юрко враз рішуче поліз попід дротом й бігцем попрямував до крилатого. Став, мабуть, дивуючись, такий перед ним, як жучок перед бузьком... Пішов попід крила до коліс, до хвоста, а потім знов повернувся до голови літака і, обігнувши її, зник за машиною. Моня вже було рішився й собі ж туди йти, коли раптом побачив, що Юрко кулею метнувся звідти навікача. І в ту ж мить хтось крикнув і стрельнув там, аж луна пішла полем.

— Ой! — схопився Моня на ноги.

На щастя, Юрко не лежав мертвий. Він стояв серед площі, як вкопаний, а до нього підбігав синій вояк з гвинтівкою. Звідки він раптом узявся — невідомо, десь, мабуть, сиділа біда за машиною. Бігли і від барака вояки.

«Ого, пропав Юрко»,— з сумом і жалем подумав, дивлячись, син «фабриканта». Вояк щось гукнув Юркові, і він підняв догори руки. Той обмацував його, потім підняв з трави вузлик і показав Юркові пляшку.

Хлопець щось пояснював йому, розводив руками, видно, просився йти геть. Вояк показав ще цією пляшкою на літак позад себе. Потім підбігли інші вояки, оточили його і вкінці під багнетами повели до барака.

IV

«Розум,— дуже потрібна річ у житті»,— говорив не раз Мартин синові. Людина, мовляв, носить голову не для шапки, тільки для того, щоб думати. А ще більше треба думати, коли пишеш. Напишеш, кажуть, пером, не витягнеш потім волон. У цьому вже переконався Юрко двічі. Гірко переконався. Видно, сам чорт пхає тобі іноді перо в руки...

Вояк, що привів Юрка під багнетом до чепурної кімнати в бараку, представив його рудому, як хорт, офіцерові:

— Пане цугсфюрер! Рапортую слухняно, що на аеродромі спіймано цього шпигуна. Він намагався літак підпалити.

З тим конвоїр виклав офіцерові на стіл усе нещасне Юркове добро: сіль і чорнило, оселедці й пера, пляшку з нафтою і сірники. Окремо вийняв з рукава і подав йому також забрану в арештованого перепустку.

Юрко, звичайно, не розумів німецького рапорту. Він тільки вловив страшне слово «шпiон», від якого здригнувся. Та була ще в нього надія на перепустку. Правда, печатка на цьому папері явно шахрайська, зате все інше, здавалося хлопцеві, чисте, як слеза. Ось прочитає зараз німець і, хомнувши в потилицю або ні, пустить додому.

Офіцер махнув на вояка рукою, що можна йти. Той, цокнувши зап'ятками, зробив «керт ойх» і зник за дверима. Тоді рудий прочитав документ арештованого, глянув спідлоба на нього і, посміхаючись ехидно, спитав хлопця якоюсь мішаниною не то польської, не то, на Шльомишин лад, української мови:

— Кто ти буль?

«Ось і розмовляй з ним! — майнуло Юркові в думках.— Буль...»

— Я не розумію, пане офіцер,— розвів він руки і раптом пригадав собі кілька завчених від Штефана «німецьких» слів: — Я нікс не ферштаю...

— Умгу,— трохи подумав той і почав знову: — Я хотіла питала тобі, хто ти єсть. Поляк?

— Ні,— заперечив Юрко головою, і йому навіть стало смішно від цього «хотіла-питала». — Я, пане офіцер, не поляк, а русин. Руський...

— О-о... рус! — зрадів той. — Файно. То єсть душе тобре...

Юрко вже подумав, що, зрадівши так, він зараз віддасть йому все і скаже: «Махен, кльопче, додому». Але — де там! Німець пристав, мов реп'ях. В інший час можна було посміятися з його мови, але тепер було не до сміху. Той почав тягти з нього протокол. Нелегко було збагнути, чого рудий хоче, та не було іншого виходу.

— Як тебе звати? — по-своєму калічив німець слова.

— Юрко Крук.

— То ти, значить, жінка?

— Я? Жінка?! — дивувався Юрко з такого дурного запитання. — Ви ж самі бачите, що я — хлопець!

— Гаразд. А цей документ твій?

— Мій.

— Де ти його взяв?

— Як «де»? Дав мені наш писар громадський, — паленів допитуваний.

— Який писар?

— Наш, у Світанківцях, — тремтів уже Юрко за печатку. Але рудий не звертав на неї уваги. Не з печатки вийшло нещастя.

— Ха-ха,— зловіще засміявся офіцер і вийшов до нього з-за столу з папірцем у руці. — Значить, дав тобі писар...

— Так.

— Брешеш! — сказав йому раптом німець у вічі. — А ти ще, хлопче, малий і навіть брехати не вмєш. Ось я прочитаю тобі твій документ, а ти мені потім розкажеш, хто цей шпигун, що послав тебе сюди на диверсію. Ну, от:

Начальник громади Світанківців стверджує, що Ксенія Воробець, дочка Гната, 26 років від народження, є дійсно мешканець села Світанківці, з Політикою, Зрадою і Державою вона не має нічого спільного, що свідчитьс'я підписом і печаткою.

Ксені Воробець дозволяється 26 серпня іти до Коломиї й назад...

Тримаючи папірець, офіцер глянув на хлопця убивчо і процідив злорадно кризь зуби:

— Ну, Ксеня?

Юркові потемніло в очах. Все було б у цій перепустці правильно, коли б не ота бісова Ксеня і дата. І як він міг не завважити це, переписуючи? Поспіх. Недаром кажуть: сім разів зміряй, а раз утни. А тепер уже пізно.

Спійманий на шахрайстві, він мовчав і лише безглуздо кліпав очима. А німець радив признатися щиро:

— Скажи, хто велів тобі йти сюди і літак підпалити?

— Літак підпалити?! — жажнувся Юрко такої мови.— Я — літак палити?!

— Еге, ти не бійся, скажи,— вертів його німець очима, як свердликами.— Тобі нічого не буде за те. Хто?

Юрко аж заплакав з відчаю.

— Е, ти це кинь! — сердито гримнув офіцер кулаком по столу.— Ми все це знаємо... Попереджаю востаннє: признаєшся хто, скажеш правду — я тебе зразу пуцу на волю. А не скажеш, військовий трибунал витягне з тебе всі жили шпигунські...

Що міг Юрко сказати йому? Що сам, видно, чортяка з рогами заніс його сюди у халепу? Що біда мучила його цілі тижні, аж поки не завела в нещастя? Ніхто його не посилав, ніхто не велів літаки війську палити. Прибіг сам із цікавості на таку невидальщину, як літак. Але німець не вірив. Крім того, і дурні сірники, і пляшка, і нещаслива перепустка — все спряглося тепер йому на загибель. Не помогли ні пояснення, ні заклинання, рудий мучив його допитом до сліз, до відчаю, до повного якогось одубіння. Не добившись нічого, він сердито гукнув із сусідньої кімнати якогось писаря і звелів йому забрати кудись «шпигуна». Той гукнув надворі вартового і дав йому ключ з кишень.

— В гараж! — показав на кінець барака.

Юрко оглянувся мутним поглядом на довкілля. Ні машини, ні мотоцикла коло барака уже не було, тільки на площі стояли вже два літаки. Кілька вояків котили туди чорну бочку. Хлопець здригнувся всім тілом.

— Ну, ходи! — взяв його за плече старий, навіть сивуватий вже вояк.

Рідне слово в устах людини в ненависному синьому мундирі наче повернуло Юрка до життя. Він сказав радісно із раптовою сльозиною в очах:

— Вуйку, ви наш?

— Та наш, наш, а чий же!.. А ти, хлопче, звідки?

— О-ой... я зі Світанківців, вуйку.

— А, знаю, я з-під Надвірної, сину... Ти що... сирота, може, не маєш ні тата, ні мами?

— Маю,— відповів Юрко.— Тата узяли на війну, а мама дома.

— Ха! — якось крякнув старий.— А яке ж тебе лихо принесло сюди?

— А я знаю яке? — стримував Юрко настирливі сльози.— Хотів на літаки подивитися.

— А я що кажу! — зажурено похитав старий головою.— Нема на вас бука, і тільки... Вже другого тут німці ловлять такого, як ти ось, дурня...

Дійшли вже до широких дверей на дві половини. Вояк відчинив їх ключем, а Юрко аж трусився цілий.

— Вуйку, що тепер буде зі мною? — спитав він зі страхом і благанням в очах.

— А я знаю, що буде? — відповів йому той співчутливо.— Біда, сину.

— Ви мене тут замкнете?

— Замкну.

— Пустіть мене, вучку!..

— Не можна, синку. Служба собача...

— Ну, пустіть! — тихо заплакав хлопець сльозами.

— Ой, що ти! — зайшов з ним старий до гаража. Зітхнувши, він вийняв з кишені сухі, мов камінчики, галети і подав їх Юркові. У сльозах, той так дивився на нього відчайсно, що старий ховав очі.

— На, з'їж собі і не плач,— погладив його по чуприні.— Може, господь врятує тебе, малого. Скажи, як зветься твоя мама, я постараюся дати знати в село...

Дізнавшись, він ще раз глянув на хлопця з журбою і замкнув двері знадвору.

А Юрко сів охляло на якусь скриню з чорним написом «Stollwerk». Сів, ніби на свою домовину. В голові у нього шуміло, як зливою, до горла тиснулися спазми. Крізь вузькі шибки під стелею він угледів шматок синього неба і зрозумів страшну свою безвихідь в цій

настці. «Мамо! мамо!» — голосило щось у ньому відчасм. Він пригадав собі Мусія, Янка, бабу Гап'ючку, жахнувся на згадку страшної верби коло цигана.

Прощай, світе і сонце!..

Розділ третій

ТРИВОГА

Вже другу ніч у хаті не дрімав клопіт. «Де пропав хлопець?» — ніби шепталися й шашелі в образах та в полицях. Наслухаючи у тривожних думках, Мокрина й малий каганчик-«сліпачок» увесь час тримала на комині. Ану ж ще надійде... Ось заскрипить хвіртка і застукає малий у вікно. «Мамо, пустіть, це я», — чекала вона винуватого голосу сина. Кілька разів їй навіть причувався виразно тихий Юрків плач десь ніби за повіткою на городі. Із затамованим подихом жінка кидалась до вікна, двічі навіть вибігала надвір, але ніде хлопця не було. Не було в селі і війська, ні разу також не шорохтів поїзд на лінії — скрізь було тихо, як на кладовищі. І всю ніч сліпачок так якомось осоружно блимав у хаті, мов над покійником...

Ткач Сидір сказав зранку Марії, що Юрко молод щось язиком про літаки, — піде, мовляв, на них подивитися.

— Гей, гей!.. — похитав головою Штефан на таку вістку. — Ото лише бий та лупи шибеника! Буде волочитися десь поміж військом із роззявленим ротом, а ви вже, Мартинихо, бачили, що вони зробили з придуркуватим дідом коло Никулки...

Мокрині робота падала з рук. Не дочекавшись і на другий день сина, вона бігала ввечері до війта радитись, що робити. Лесь раєв дати в Коломиї «на бубон» про хлопця. Хай, мовляв, возний з магістрату вибубнить скрізь по місту, що пропав «опришок» світанківський, Юрко Крук Мартинів. Часто ж вибубнюють про всяку пропажу у місті. Але тут же Мокрина довідалась, що за бубон треба би п'ять крон магістратові дати, а в хаті не було ні шеляга. І ніхто тепер, у війну, не позичить

ні грощика. Зітхнувши, Мокрина спитала вїта, чи не прийшов хоч, бува, лист від Мартина.

— Та є цих листів, уже он яка купа чекає неділі,— показав Лесь на плетений кошик за скринєю.

Тільки щонеділі ото коло церкви вїт з писарем роздавали жінкам листи і «фельдпости» від чоловіків та синів. Але до неділі було ще два дні, і Мокрина нишком попросила письменну Лесеву невістку, щоб подивилася в кошик. Та порилася в папір'ю і знайшла два листи і для Круків: один писаний рукою і без поштової марки, а другий адресований на машинці з маркою бородатого цісаря та вусатого, ніби з шильда на голярні, німецького кайзера. До пізньої ночі Оленка мозольно спіпала в хаті над оцими листами.

Перший був від Мартина. Рукою якогось чеха або поляка писав батько додому, що він, богу дякувати, ще живий і здоровий, але не знати, що буде завтра, бо на війні ніхто навіть зранку не знає, чи доживе він до вечора. Повідомляв, що перші дні в Станіславі майже не давали їм їсти, а потім, коли відправляли на фронт, дали кожному і новий мундир, і черевики, і гроші, і навіть дають тепер кожний день на обід м'ясо або консерви усім простим жовнірам. Просив якнайскоріше написати йому на поданий «фельдпост», що вдома діється, бо він уже п'ять тижнів не має жодної вісточки з рідної хати і дуже тим журиться.

— «...Вже тиждень стоїме в першій швармлінії проти неприятеля,— читала зі сльозами Оленка.— Єсли мав би крила, то polecял би хоч іно на одну хвилечку до вас, люба жоно і милі дзяткі, жеби, може, перед смертю, утешіт се вами. Так мені тоскно тим барзо же стоїме от рідної сторони не так барзо далеко, на ріці...»

Далі Оленка показувала заплаканій матері і сестрі кілька начорно замазаних рядків листа й читала, що Мартин посилає їм усі свої гроші — шість крон, аби вони прикупили собі хоч чвертку хліба на зиму.

Другий лист був несподіваною напастю ще за Юркові машини. Виявилось, що даремно в хаті вже й забули про них. Від імені фірми адвокат Шнайдер у Коломиї визначував Крукові строк для сплати 67 крон і 35 гелерів, зв'язаних з витратами фірми на пересилку машин. Інакше погрожував судом на кошт пізваного.

Обидва листи приголомшили і так уже нерадісну хату, як обухом. Мокрина заткнула їх у щілину над

дзеркальцем, і, мигаючи у світлі каганчика, всю ніч вони танцювали в голові жінки чорними стрічками.

Так і засвітало у вікнах. Але й день не приніс світла і радості в хату. Він з трудом вилазив з ночі якийсь глухий і гнітючий, все навкруг тонуло в густому тумані. Туман клубився і в голові Мокрина. Задмухуючи каганчик, вона загасила вже ніби свою останню надію і не стримала сліз. Поплакавши нишком, мати розбудила дівчат і мовчки почала готувати пійло корові.

— А ви плачете, мамо,— з гіркістю і зітханням озвалась по хвилі Марія.

— Та як же, дочко, не плакати! — поскаржилась Мокрина.— Я вже дві ночі очей не зажмурила, а він...

— Ото ще будете за ним плакати! — спробувала розраяти матір Оленка.— Не бійтеся, таке золото не пропаде, прийде, чорт...

— Е-е,— безнадійно махнула тільки Мокрина рукою.

— Еге, десь гицель волочитись з такими, як і сам, вітрогонами,— вставила сердито Марія.— Йому що? Давно вже чіплявся він поїздів і ночував десь у будці? Ха-а! Я ж вам, мамо, казала — не пускайте самого.

Мокрина винувато мовчала. Потім витерла руки і сказала з досадою:

— Нічого, тільки візьми хтось добру ломаку і бий мене, як бубон. Бий і вчи дурну бабу розуму. А тепер нема іншої ради, тільки біжи, Марійко, у місто.

— Н-на! І де ж я там шукатиму волоцюгу? — зажурилась Марія.— Там же, у місті, мамо, як у лісі, ви самі знаєте!

— А ти, любко, дивися, шукай, людей скрізь питай,— радила мати.— Піди до Фукса і Шльомихи, може, щось скажуть. А не хочеш, побудь коло хати, а я сама побіжу в місто.

— Еге, і знайдете голку у стозі сіна! — підхопила Оленка.— Почекайте, він і сам зголодніє та прийде. Йому вже таке не першина.

— Ой, та де прийде, де прийде! — і не слухала цього Мокрина.— Іди, Марійко. Як десь побачиш, бери, любко, поліно і гони швендяла, як пустого кота, аж до хати.

Не снідавши (де вже тут до їжі в хаті!), Оленка зібралася в панський двір до машини, а Марія побігла

навпростець до Микитихи видерти зароблену ще в сіно-кіс крону. Потрібна ж бісова перепустка в місто. Було ще рано, осінній день тільки протирав густі більма на очах, навіть багацькі наймички щойно починали кашляти коло стаєнь. А проте на стежці коло Бордючки вона наткнулась на Кунделя, що виринув, ніби привид, з туману.

— Ти куди біжиш, дівко? — спитав її будочник.

— А ви? — зупинилась Марія, побачивши Кунделя неголеного, в кожусі та в зимовій шапці, з мохнатою ковдрою на плечі та ще з валізою, наче до поїзда.

— Та йду, пане, в село радитись, що робити, — відповів будочник. — А то якось страшно в полі одному.

— Страшно? — здивувалася дівчина. — А що таке сталося, пане Кундель?

— А нехай йому, пане, рак свисне! — поклав цей валізку на стежку і витер шапкою рясний піт на чолі. — Те, пане, сталося, що й говорили скрізь нишком і голосно. Наші тікають.

— Що ви кажете! — забігали у Марії мурашки за спиною. — Тікають?!

— Еге, все, пане, тікає, аж куриться, — підтвердив Кундель. — Вночі і Ринський покинув станцію на дрезині, і жандармерія уже чкурнула в гори, і поїзди вже не ходять, а на п'ятому кілометрі військо міст підміновує динамітом.

— Ой світоньку! — злякалась Марія. — А я збиралася іти в місто...

Кундель засміявся на те.

— Ото ще знайшла час іти в місто! Та ти іди глянь на цісарську, що діється... Вся вже, пане, Коломия на возах. І військо, і пани з урядів, і навіть якісь села йдуть і на возах, і йдуть пішки з коровами. Кажуть, російське військо вже близько.

— Матінко! — сплеснула Марія руками.

Де вже там думати про Юрка та про місто! Не гаючись, вона побігла назад. Коло Софрона перестрів її захеканий Сливка.

— Ти, Маріє, чула, що діється? — спитав, не вітаючись.

— Ой, чула, чула, — наспіх почала вона розповідати йому те, що почула від Кунделя. Але Савко плюнув на те все серед вулиці:

— Ото ще тобі, — сказав, — велике горе та клопіт!

Хай тікають на зламану голову! Гірше, що й наш пан економ хоче втекти з двора і не заплатити людям за роботу ні шеляга.

— Не заплатити?.. Та ми ж не брали грошей ось-ось уже місяць!

— Ну й що з того? Тільки що пришкутильгав з двора Онисько і каже: тікає. Біжімо скоріше!

Замість додому, Марія повернула з Савком в двір. Скрізь уже гомоніли збудоражені вістями люди, тут і там плакали безпорадні жінки. В тумані не видно було нічого, тільки коло каплиці вони побачили, що Кундель говорив правду. Вся дорога до Пруту була захищена військом, обозами, панськими бричками та селянськими возами з дітьми і бабами на клунках та з коровами біля полудрабків. У густому тумані все це понуро котилося, торохтіло, гейкало, зойкало, сутужно іржало і мукало, мов із пожежі.

— Ото содома! — аж схопилась Марія за голову. А Савко підбіг до якоїсь молодичі, що воліклася придорожнім ровом із дітьми, собакою та коровою на воловоді.

— Ви звідки, жінко? — гукнув він зблизька.

— З-під Надвірної, — відповів за неї синок.

— І куди ж ви отак з хати на зиму?

— А чи ми знаємо куди, — подивилася з болем жінка. — Ото вигнали нас зі села та й...

Решта слів потонула в сердитих вигуках, що роздалися позаду.

Панський двір був за шляхом, але не було й мови, щоб дістатись на той бік. І кінця суматошної валки не було. Потоптавшись тут і там безпорадно, Савко з Марією побігли до потоку і свобідно перейшли шлях попід міст.

На гумні нікого не було, молотарка на току бовваніла самотня. Всі молотильники і тютюнниці товпились коло панського палацу в парку, де жив тепер економ. Тут така була тичба, що розохочені підлітки залюбки навіть топтали панські газони безкарно. Напроти ганку стояли два вози з усяким добром, а на них сиділи і плакали сльозами пані й паненята — ціла економова сім'я та ще різні тітки й своячки пана Косінського. Угледівши Оленку, Марія проштовхалась до сестри.

— Хе, а тут чого такий плач? — спитала вона.

— Не бачиш чого? — відповіла ця. — Пани вже зі-

бралися їхати, а фірmani й форнали десь повтікали чи поховалися...

— Оце раз! — засміялася Марія. — Ну, а виплата вже була?

— Та де! Економ сказав, що за роботу всім заплатить польовий Гурман. Але люди не вірять.

— І добре роблять.

— Цить, ось сам економ іде, то почуємо.

Економ розколов натовп до возів, лихий, як собака. За ним тюпав геть розгублений Гурман і, таки десь спійманий, понурий фірман Никифор. Не дивлячись на людей, економ сердито показав фірманові на передній віз, а сам вискочив на передок заднього і взяв віжки. Пані припинили плач і почали хреститися на дорогу.

Савко Сливка вмить став біля колеса.

— Тікаєте, пане економ? — спитав він з ехидною чемністю.

— А тобі що? — визвірився той на нього.

— Та я, пане, нічого, щасливої вам дороги! — покловився Сливка. — Тільки заплатіть нам усім за роботу в дворі.

— Еге, заплатіть усім за роботу! — гулом повторив натовп і щільно зімкнувся навколо возів. Пані знов заголосили в пахучі хусточки.

— Люди добрі! — аж спотів на возі економ. — І вам не сором думати нині про гроші? Коли наша вітчизна у такій небезпеці?.. Та ж з вас москалі шкіру будуть дерти, дітей ваших пекти, очі вам виколювати, а ви думаєте нині про гроші! Бійтеся пана бога!

— А ви всі, пани, — різко озвалась якась молодиця з гурту, — не боїтеся бога сісти на гроші і їхати, коли людям не заплатили ні шістки?..

— Робіть виплату! — загули навкруги.

— Та чи ви, люди, здуріли?! — роздратовано засмикав економ віжками, але хтось схопив коней за уздечки. — Я ж вам сказав, що двір залишається на польового і він заплатить вам усім за роботу.

— Коли?

— А чи я знаю коли? — відповів Гурман збентежено. — Пан економ сказали, що військо ще не заплатило дворові за сіно... Коли заплатить військо, тоді я зроблю виплату...

Між людьми знявся гомін, обурення. І хто зна, до чого б дійшло тут, якби вмить не прискакав з дороги

у двір десяток гонведів¹ на конях. Люди боязко розступилися і затихли, хоч мак сій. Пани зраділи і дивилися тепер на селян з презирством і злістю.

Підїхавши до воза, вусатий офіцер почав щось шварготати з економом по-німецькому. Потім економ став на возі і гаркнув до людей владно:

— Слухай, хлопи! Пан вахмістр наказує вам не розходитися, чусте?.. Гурман складе список, і ви маєте знати для війська всю двірську худобу, всі двірські коні й підводи. І давайте мені зараз фірмана на віз, щоб я не просив вас, пся крев.

Серед суматохи й жіночих плачів Марії з Оленкою вдалося непомітно втекти вниз, у потік. Шугнув у ліскові кущі й Сливка, мов кіт від собак. А тих, що не встигли втекти, оточили вмить кінським кільцем.

II

Опівдні і тумани піднялися, і на дорозі вже не було шуму і клекоту. Хвиля війська, обозів та втікачів прокотилась за Прут, у гори, навіть на цісарській було вже тихо і пусто. З гори тільки самотньо спустився на візку Гершко і став коло громадської канцелярії. Крім Герцихи, на візку сиділа і Янчиха з усією своєю худобою — двома курками та сірим котом за пазухою. Сліпа Гершкова шкапа, яку все село звало «великомучениця», була така байдужа до всього, що вже й не обганялась від мух.

— І ви вже, Гершку, у гори? — спитав Микита. — Куди?

— Або я знаю куди? — розгублено теребив корчмар сиву бороду. — Не знаю, кажуть, що козаки йдуть сюди, як вода, і всіх будуть різати й вішати.

— Еге, а цим огиром тільки й тікати від ножа та від шибениці, — не витримала і пожартувала зі шкапи Янчиха. — Далеко ми заїдемо на ній, Гершку.

Люди засміялись гірко, а Никулка підійшов і подивився кобилі в зуби.

¹ Гонведи — угорські війська у складі австро-угорської цісарської армії.

— Ого,— сказав він,— бабуня. Кажіть їй «ви», Гершко,— навмисне зняв він перед шапою шапку.— Куди ви вже на ній від війни втечете?

— Кажу ж вам, що не знаю,— відповів журно Гершко.— Куди люди, туди за всіма і я.

Але з села ніхто ще нікуди не їхав. Люди топтались гуртами коло громадської канцелярії й чекали якогось наказу або поради від війта, що десь забарився з писарем у попа. Хтось пустив вістку, що москалі поголовно спалюють села, і жінки тут і там голосили з дітьми на руках. Кожному було страшно невідомого завтра, але ще страшніше було голіруч тікати кудись із села. Надивившись на втікачів зранку, Мокрина говорила тепер усім, не ховаючись:

— Хай мене, люди, печуть, хай мене ріжуть, хай мене вішають, але нікуди я під чужий тин умирати не піду. Коли вже нам гинути, то нехай я гину коло своєї хати, а не десь, як заєць, на снігу.

Те саме говорили Штефан, Сливка й інші. Тільки багаті приготували вже нишком вози із скринями в дорогу. Груздій і Микита бігли навіть на попівство і принесли новину, що й отець Мелетій відправляє вже попадю і дітей до Вижниці.

— А піп же як?

— Не знати. Кухарка казала, що він нібито тікатиме останнім з села.

Нарешті прийшов і війт з писарем. У Леся була розпухла, мов пампук, губа, він дивився на людей звіром.

— Радьте, війточку, бійтеся бога! — оточили його з надією.— Ну, що нам робити в селі?

— А я вам не війт! — сердито відбуркнув Лесь до громади.

— Оце раз! — здивувались навколо.— Не війт!.. Ну, а хто ж тоді в нас начальник громади?

— Еге, начальник, — зловився Лесь щораз більше.— Можна зробити щось у такого начальника. Ніби ви мене слухаєте?

Не розуміючи, до чого все це, люди мовчали.

— О, тепер ви мовчите, тіпун вам упав на язика! — лаявся війт розпухлою губою.— А я що, сам буду за всіх вас з москалем воювати?! Сам?.. Дивіться, як зранку угрів мене якийсь паршивий вахмістр, бог би його побив! — показав Лесь на губу.— Щоб мене через вас та свиняче військо било по морді?

— Пане Лесю, не забувайтеся! — звернув йому писар увагу.— Не можна ж таке про царське військо казати!

— Бо це не громада, а ворог нашому цареві! — не вгамовувався Лесь.— Ге, ге-е, я ще не так говорив би тут нині з вами, якби не повтікали жандарми! Хто тікав нині з двора, щоб не гнати худобу для війська?.. Ви один з другим! Хто поховався у стоги та по горищах, щоб не дати війську підводи?.. Ви! А ти, вийте, бігай за вами по селу, як дурний, та ще бери в зуби від фітьфебеля!

У гурті засміялись ехидно на таку вїтову мову. А Сливка навіть голосно плюнув, пробившись напроти Леся.

— І це, вийте, все, що ви нам мали сказати? — спитав він з обуренням.

— Ні, ще вам куплю царські медалі і причеплю на груди,— відповів Лесь сердито.

— Тьху! От і дочекались ми, люди, поради від вїта! — гукнув Савко до громади.— Ходім геть!

Розчаровані люди вже почали розходитися, коли вїт зупинив усіх уже не лайкою:

— Чекайте і слухайте, що я вам скажу,— гукнув він до людей хрипло.— Кажуть, що російське військо вже ось-ось тут буде, тому село вже не зможе втекти кудись від козаків на конях. Але хто має чим і має в горах рідню або добрих знайомих, той нехай запрягає коней і їде за Прут. Неприятель, може, й не піде на зиму у гори, так каже отець Мелетій...

В натовпі заголосили жінки і діти. Здавалося, все село стоїть понуро на цвинтарі під час жалібної панахиди. Навіть безжурні скрізь малі пустуни-хлопці стояли тепер, ніби вилиті з воску. А вїт продовжував:

— Слухайте ще. Кажуть, що москалі всіх дівчат і хлопців на Сибір забирають, ви чуєте? Я вам нічого, люди, не раджу, але краще і безпечніше буде, коли всі дівки й хлопці втечуть з села і десь пересидять, може, за Прутом лиху годину...

В натовпі знялися ще більші плачі й голосіння. Уже не сподіваючись тут жодної доброї вістки, люди стривожено розбіглися по хатах. Бігла і Мокрина додому виряджати кудись дівчат від нещастя. Напроти своїх воріт угледів та окликнув її Микита, щоб зайшла на хвилину у двір.

— Ви кудись їдете з села? — спитав він зразу.

— Куди ж я поїду від хати, Микито? — журно відповіла Мокрина, дивлячись на приготовлені вже два багацькі вози з добром.— Чим та з ким своє гніздо я покину?

— Воно-то так,— поспівчував ніби Микита.— А я ось поїду зараз зі своїми до жінчиного брата, він сидить під Косовом на парохії. Але ж в мене, як бачите, дав-таки бог трохи того маєтку і в хаті, і коло хати, а на вози багато не візьмеш...

— Ой, ой, ой! — з чемності примусила себе поспівчувати багачеві Мокрина.— Такий час, що й маєтки уже нікому не милі.

— Отож-бо,— погодився Микита.— Біда, що мій наймит, злодюга, десь нині сховався, а наймичка також не хоче сама залишатися на господарстві. Шкода кидати все напропаще. Отож і кажу, що тепер такий час, аби любитися всім, як господь велить, та допомагати собі у біді, а воно...

Мокрині не виходило з голови, куди вирядити дітей від біди. Зрадівши таким словам Микити, вона підхопила з надією:

— Еге, святу правду ви кажете, що треба всім допомагати собі у біді. А я, Микито, біжу ось та й світа від чорної думки не бачу. В мене ж дві дівчини на біду та на клопіт. Може б, ви, з ласки своєї, взяли і моїх дівчат на свій віз та порятували нас у біді?.. А я вже вам не залишуся у боргу, коли будемо жити,— дивилась вона на лисого з просьбою в очах.

Микита затріпав на неї руками.

— Та що ви, що ви, Мокрино! — сказав він збентежено.— Я ось не знаю, де своїх примостити, не те що чужого. Таж то потрібно взяти і се і те з хати, щоб не злетіти, як птаха. Я, навпаки, хотів вас попросити, щоб ваші дівки допильнували мені хату і господарство в лиху годину...

— Як, як? — видивилася на нього Мокрина.

— Ну от, ви вже ніби на мене гніваєтесь, а я, бігме, вам не ворог,— тягнув своє Микита.— Дай боже кожному бідному такого ворога. Ну як, Мокрино, доб'ємось згоди?

— Тьху на вас! — злісно плюнула багачеві під ноги Мокрина і побігла до хвіртки.— Подавіться ви всі своїми маєтками! — крикнула ще йому з вулиці.

Ще того ж дня покотилися з села за Прут багацькі вози зі скринями, дітьми та жінками. Плачучи, виходили з хати і Марія з Оленкою та сусідками-дівчатами. Оленка тягнула на воловоді корову — найдорожче майно всієї хати. Прощаючись, Мокрина веліла дочкам не тікати далеко, а перебути день-другий у знайомого кушніра під Пістинем. Коли, мовляв, і село не згорить, і людей не вбиватимуть, і все буде брехнею про «однооких», тоді недалеко їм буде і додому вернутися.

— Ідїть, ідїть з богом,— витирала рясні сльози Мокрина.— Коли й там біда вас захопить, тікайте, дітоньки, в гори, у дебри, а за мене ви не журіться. Я вже і віджила свої гаразди на цім світі, і не сама я в селі залишаюся. Що буде, як то кажуть, громаді, те й бабі. А коли будете жити,— раптом захлипала мати, здригаючись, — про хлопця, про Юрка скрізь питайте...

Хата стала сумна і велика, мовби тільки що мерця з неї винесли. Поливаючи сльозами горе, Мокрина взялася збирати і в'язати у клунки різне хатне добро та одєжу. Ану ж доведеться тікати від вогню в хаті... Здавалося, ніби і нема в них нічого, крім злиднів, а коли це все треба зібрати — он скільки і того, і сього лахміття. Прибіг Штефан.

— Дівчата пішли вже? — спитав, не вітаючись.

— Та пішли,— з горем відповіла Мокрина.

— Ото вже принесли нам оці «наші» потїху! Погибель на людей, та й уже... Треба, Мартинихо, закопати це все у сухому,— показав він на одєжу і торбину з мукою.— Ану, може, під повіткою у вас буде місце для ями...

Обое подалися надвір, до повітки. З города прожогом влетів у хвіртку захеканий Михайлів Ілько.

— Вуйно, ви знаєте, кого я бачив? — скрикнув він, не переводячи дух.

— Кого? — аж злякався і Штефан, і Мокрина.

— Андрія... Андрій побіг додому!

— Який Андрій?

— Ой, чекайте! — трохи відсапнув хлопець.— Ну, Андрія Сироїжки не знаєте?.. Тільки що я його бачив коло каплиці.

— Стривай-но! — вірив і не вірив Штефан.— З криміналу випустили Андрія?

— Не знаю, вуйку,— відповів Ілько.— Я й сам спершу не вірив, що це Побіг, такий він зарослий та з бородою. А він мені зразу:

«Ти чий, хлопче, Михайлів?»

«Еге,— кажу,— Ілько я».

«Ну, а сусід ваш, Мартин, дома?» — питає.

«Ні,— кажу,— і Мартин, і наш тато пішли на війну».

«То перекажи,— сказав він,— Мартинисі, що я синка її бачив...»

— Ой любчику! — схвильовано сплеснула Мокрина руками.— Мого Юрка він бачив!.. Штефанику, ви чуєте? Х-ха, а ти ж, Ільку, не брешеш?..

— Та що ви, вуйно? — образився хлопець.— Щоб я так здоров був, коли брешу!

— І де ж він, Ілечку, його бачив?

— Не знаю, я не допитувався, бо летів скоро до вас. Ось підіть до Андрія й спитаєте...

— І правда,— підхопив Штефан, зацікавившись такою новиною.— Ходім, Мартинихо.

— Ой, та як же не бігти,— з поквапу навіть не зачиняла Мокрина хати. Всі троє навпростець подались до потоку.

III

Під час стрижок у хаті говорилося не раз і про смерть та як воно різні люди вмирають. Юркові добре запам'яталося, що чоловік перед смертю виразно пригадує собі кожний день свого життя від коліски до останньої хвилини. З горем погодившись уже зі смертю, він також намагався пригадати собі кожний день пережитого і в хаті, і в школі, і на майдані. Але ж нічого з цього не виходило. Про що б він не думав тут, у гаражі, що б не старався відновити у пам'яті — все боляче стукало лобом об літак та осоружного німця. Не бачив Юрко і свого ангела (кожний, говорять, має невидиму тінь свого ангела), який повинен би вже показатись йому перед смертю і чекати на його душу. Коли вона грішна,— розповідав якось отець Мелетій у школі,— ангел стоятиме над ним позаду чорта і плакатиме; коли ж праведна — чорта він не побачить, а ангел покажеться йому один, посміхаючись райською усмішкою.

«Яка ж у мене душа?» — тривожно загадалось Юркові. Досі він ніколи не думав про це і тому бився в здогадках. Кортіло вже знати, хто і куди понесе йому душу. З проповідей у церкві йому було відомо, що є душі грішні, є праведні, а є ні сякі ні такі, їх не приймають ні в небо, ні в пекло. Ці душі сидять у чистилищі так ніби, як брудна білизна у комірчині. Поки їх виперуть, вони іноді середодня літають чайками у повітрі й кигикають, щоб простили їм усі согрішення на землі. Тоді треба мерщій відірвати на собі шматок якої-небудь ганчірки і кинути вгору для нещасливої душечки. Юрко це не раз робив з хлопцями на майдані, почувши жалісливу просьбу «киги». А є також душі, що приходять після смерті додому опівночі. Не упирі, ні, саме ці душі, що сидять у чистилищі. А коли у нього душа ні грішна, ні праведна та прилетить після смерті до хати?.. Ото буде цікаво! Не він, а його душа застукає крилечком у вікно.

— Хто там? — зірветься з постелі мати.

— Це я, мамо. Не бійтеся,— скаже він тихо.

— Хто «я»?

— Юркова душа.

— Да воскреснет бог і расточаться вразі його! — перехреститься злякано мати і кинеться світити каганчик. Але його душа гаситиме сірничок, світла вона боїться. Вона й так буде бачити всіх, а її в хаті ніхто. Він ніжно-ніжно поцілує свою маму в руку, нечутно поцілує сплячих Марію й Оленку, може, навіть сяде і тихенько заплаче у своєму кутку, там, де він спав. І мама також буде плакати та ще, напевно, просити його, щоб він показався. А як він зможе їй показатися, коли він — душа? Як?..

Від жалю Юркові знов потекли сльози з очей. Він уже уявляв себе отією душею, що серед темної ночі б'ється пташкою у вікно. А може, навіть мама проситиме, щоб він не приходив, не тривожив мерцем хату по ночах, може, найме попа і дяка, щоб вони ще раз покропили його могилку? Робила ж таке вийтова Ксеня над могилою свого чоловіка. Тільки... де ж його, може, й без хреста поховають?..

Юркові стало страшно. Здригнувшись, він оглянувся, але ангела коло себе не бачив. Це йому дало полегшу. Невже випустять його і ніякої смерті не буде?..

Чи, може, невидимий ангел стоїть десь отут і нишком сміється в кулак?.. Юрко навіть кашлянув голосно, але ніхто й не шелеснув у гаражі.

«Стривай же! — взявся він думками на хитрощі.— Ось я собі ляжу на пачку і прикинуся, ніби сплю. Полежу, полежу отак і раптом — зирк...»

Змореному всякими мислями Юркові навіть було вже все одно, кого він побачить. Коли й чорт буде з ангелом — хай і чорт. Зате буде вже йому все ясно. З такими думками він ліг, накрив голову кафтаном — і неждано, непомітно заснув.

І сниться йому, що він десь сидить за столом у рудого цугсфюрера. Стіл накритий білим обрусом, на ньому рум'яниться пахуча бабка з родзинками і смачно парують дві миски — з печенею та з молочною кашею. Рудий дає йому ложку і каже:

— Їж, Крук, і наїдайся, це все велів для тебе принести наш цісар.

— А за що ж він так хоче мене угощати? — з недовір'ям питає рудого Юрко.

— Ти не знаєш? — дивується цугсфюрер.— Це ж тобі перед смертю належить. Їж, бо зараз ми будемо тебе вішати.

Юрко здригається, але перед рудим він уже не хоче показати свій страх. Йому хочеться сказати щось їдке й ненависне цугсфюреру, а такі слова не приходять у голову.

— Ех ви... приблуди без серця і совісті,— каже він рудому з презирством.— За те мені життя відбираєте, що я на ваші дурні літаки подивився?

— За те.

— Жаль, що я не спалив їх вам, було б хоч за що погибати.

— А я ж так і знав, що ти московський шпигун.

— А ви такі «наші», як чортяка з хвостом у болоті.

— Ну, а ми тебе зараз уб'ємо.

— Вбивайте, плакати я перед вами не буду. І не забга я вашого м'яса і каші. Самі їжте або понесіть цісареві, хай він наїсться і трісне.

— Ах ти!..— люто накинувся на нього рудий з кулаками.

Розбудив його той самий старий вояк з-під Надвірної. Юрко не міг навіть зразу второпати, чи це сон, чи вже дійсність. В очах ще двоївся його осоружний цугсфюрер. Захищаючись, він пручався, вимахував руками і бурмотів щось захекано.

— Та чи здурів, хлопче, чи що? — добродушно термосив його старий, мов сніп на току.— Вставай, будемо йти!

— Куди? — злякано протер Юрко заспані очі.

— Не твоє діло,— відповів той наче й сердито, а проте в його голосі не відчувалося злості.— Ходи, я скажу тобі по дорозі.

— Що ви мені скажете?

— По-військовому я скажу тобі тепер — марш, розумієш? — зняв старий гвинтівку з плечей і показав рукою на двері.— Розбалакався... Я веду не тебе, дурню, тільки московського шпигуна, мусиш знати...

— Куди? — відчайсно подивився на старого Юрко.

— Я вже раз сказав тобі: не базікай,— відповів старий холодно.— Ти — арештант, а я цісарський вояк у службі. Ну, марш!

І цей тієї ж. А ще каже — свій! Знітившись, Юрко ішов під багнетом, як мокра курка. Невже веде його старий до рудого або на шибеницю?.. Ні, богу дякувати. Вояк показує гвинтівкою на ворота з дротяної загорожі. Значить, ідуть в місто. На душі в арештанта трохи полегшало, можна тепер і на світ подивитися.

Сонце вже клонилось до заходу. Літаків на площі не було, а коло барака стояли чотири військові підводи. На два вози вояки з гейканням викочували залізні бочки з бензином, та інші виносили різні скриньки і пачки з барака. Ще ген, у правому кутку площі, чотири вояки тягнули дохлого коня до свіжовиритої ями. Якийсь видно, старший підбадьорював їх голосною командою:

— Ер геп! Ер геп! Ер геп!

А коли вже ті притягли і кинули коня в яму, він крикнув під загальний регіт фальцетом:

— Цум гебет!

Старий також засміявся весело.

— Ото раз! — сказав він про себе.— Кинули дохлятину в яму, а він каже «цум гебет», на молитву...

Юрко не озивався. Так, мовчки, підійшли вони до воріт з вартовим на посту. Старий витягнув, було, перепустку, але той і не дивився на неї.

— До фельджандармерії, пане Березюк? — по-польському спитав він старого.

— Еге, велів цугсфюрер відправити його до чортів, пане Беднарський, — показав конвоїр на Юрка. — Я навіть сам попросив нашого капрала-чеха, щоб мене він пустив з ним у місто.

— Шкода малого...

— Шкода... Ніби їм, ворогам, когось шкода у нас?

— І то правда. Ось я стою тут і бачу, ніби ми вже кудись будемо їхати звідси, — кивнув вартовий на барак головою.

— А ви ще не знаєте? — оглянувся і притишив старий голос. — Є вже навіть наказ, що вночі ми тікаємо звідси.

— Куди?

— На Венгри. Тільки хай це буде між нами, пане Беднарський, — поклав старий палець на губи. — Мені шепнув це під бігме капрал Гульдичек. Каже: руські уже так б'ють і гонять австріяків з Галичини, як собак. І Львів уже в них, і Галич...

— Ха-ха-а! Значить, за день-два москалі і тут будуть?..

— Мовчіть і думайте, як собі хочете, — відповів старий уже за ворітьми.

І далі, до гайка, ішли вони мовчки. Старий, видно, й забув, що мав сказати Юркові. Та цьому вже й так було ясно. Іде він ось, мов дурне теля, на заріз. До фельджандармерії. І хто веде його мовчки на смерть? Не німець, не мадьяр — свій-таки чоловік з-під Надвірної. Свій...

Юркові стало жалко. Він мимоволі нащупав за пазухою сухі плити галет — вони тепер пекли його, як вогнем. Ну ясно, що він уже їх їсти не буде. Хай собі сам старий їсть. Вигорнувши всі із-за пазухи, хлопець простягнув їх воякові.

— Натє вам, вуйку, — сказав він із докором. — Їжте собі.

— А ти? — здивувався старий. — Сам не їв і не хочеш?

— Мені їх не треба.

— Пхе, не треба... Не хочеш тепер, то з'їси потім.

— Де потім? — сумно подивився на нього Юрко.— У ваших жандармів, у криміналі?

— А-а,— засміявся старий.— Ти про це. Ну, ну, не бійся, ми ще...

Він не докінчив, бо Юрко раптом з розмаху швирував галети в траву. Кинув і подивився на вояка ворогом.

— Ви обіцяли мені щось сказати,— пробурмотів він аж по хвилині.

— Я! — відповів той сердито.— Іди позбирай те, що кинув.

— Не хочу.

— Іди позбирай, кажу! — повторив старий ще грізніше.

Юрко мимоволі скорився. Він мовчки позбирав у траві сухі плитки і подав їх конвоїрові. Той сховав галети в кишеню.

— А тепер іди,— сказав він понуро.— Ось ти ще будеш у мене просити, а я вже не дам. Так і знай...

Довгий час ішли мовчки. Мовчки обігнули гайок,— площа з баракком уже зникла їм з виду. Ген-ген бовваніла димами станція. Десь тужно курликали журавлі. З гайка раптом вирвався заєць і стрімголов чкурнув на поле.

— Хо-хо-о! — засміявся старий.— Ти дивись, як цей чмихнув...

Юрко зупинився рішуче.

— Ви знаєте що, вуйку? — сказав він.— Я також зараз буду тікати.

— Ти? — посміхнувся старий і поклав гвинтівку на землю.— Стривай, чоловіче, я тобі не ворог. Ось сідаймо отут, поговоримо. Ну, сядь! — сів і сам старий та витягнув з кишені тютюн.

— Ні, вуйку, ви мене дурите,— недовірливо сів Юрко боком.— Я вже знаю, куди ви ведете мене.

— Ну й що?

— А те, що добровільно я не піду з вами на смерть,— хвилювався малий.— Живого ви не приставите мене тим холерам. Або ви мене зараз пустите, або...

— Ну, ну, ти кажи,— підбадьорив його старий.

— Нічого я вам більше не скажу. Можете собі в мене стріляти.

— Хе! А коли я не хочу в тебе стріляти?

— Тоді я зараз тікаю,— здрів хлопець.

— Чекай! — навіть не халався старий за гвинтівку.— І куди ж ти, сину, втечеш?

— Як то куди? — здивувався Юрко таким запитанням.— Втечу собі до Світанковець, додому.

— І ти думаєш, що це буде добре?

— Певно, що добре.

— Ну так,— притакнув вояк єхидно.— Ти собі, хлопче, втечеш, а фельджандармерія візьме в свої зуби мене. За тебе, бо ти вже російський шпигун, якого я мав приставити за наказом. І будуть мене судити польовим судом. Раз-раз — і мені або кулька в лоб, або марш, Прокопе, у штрафний батальйон... Так буде добре?

— Ні,— заперечив Юрко, здригнувшись. Щоб через нього та стріляли старого? Оце раз! Та його все життя мучила б совість за невинну людину! Хіба не говорив колись батько, що найгірше жити на світі з чорною совістю? «Жий так, щоб завжди ти міг ясно в очі дивитися людям»,— пригадалися йому незабутні слова на прощанні. А хіба ж він міг би дивитися людям у вічі після такого?..

— Ні, вуйку,— ще раз повторив Юрко сумно після роздуму.— Від вас я тікати не буду, не бійтеся.

Старий по-батьківському погладив йому буйну чуприну.

— Ех, сину, сину,— сказав він з якоюсь тугою.— І ти, і я вже потрапили у біду й про одне думавемо...

Він махнув рукою і якийсь час кури мовчки. Потім вийняв з кишені пом'ятий лист, обережно розправив його рапавими пальцями і, глибоко зітхнувши, спитав Юрка хрипло:

— Ти до школи ходив?

— Ходив,— відповів хлопець.

— То на ось, прочитай мені лист з дому. Приписав мені такий, як і ти оце, мій Семенко,— пояснив він.— Читай, читай, синочку...

— «До стола сідаю, за перо хапаю та й до вас, любі наш тату, листок посилаю. Іди, наш листочку, та й не забарися, а як прийдеш до татонька, низенько вклонися...»

Юрко з трудом читав незграбні каракулі. Семенко просив тата, щоб він хоч на тиждень приїхав додому,

бо у хаті скоїлося лихо. Жовніри забрали в них обидва стіжки жита для коней, а коли мама не давала їм грабувати хліб, вони тяжко побили її шаблями. Побили також на квасне яблуко і найстаршу сестричку Касю за те, що вона страшно кричала під стайнею, де били матір. Тепер і мама, і сестра десь у шпиталі в Надвірній, а вони, малі діти, ходять голодні і просять по селу милостині...

— «Приїдьте, любий наш татку, бо загинемо без вас і без мами,— дочитував Юрко Семенкового листа.— Скажіть панові цісареві, що у хаті в нас таке і таке, він вас мусить пустити з війни. А я з Доцькою буду виглядати вас щодня на містку коло річки...»

Дослухавши сумного листа, старий якийсь час ніби застиг у задумі. Потім уголос зітхнув глибоко і сказав до Юрка:

— Так-то, небоже, еге... Ну, а ти воюй їм, Прокопе, грім би їх луснув! Е-ех!

— Вуйку,— боязко озвався Юрко по хвилині.— Ви знаєте що?

— Ну? — спитав той, не дивлячись.

— Не ведіть мене до фельджандармерії. Тікаймо обидва. Добре? — з надією дивився він старому у вічі.

Той посміхнувся, ніби сонце з-за хмари, і дружньо вдарив його по плечах долонею.

— Зразу додому, га? — спитав він Юрка.— Ну, брате, додому ми ще не підемо. Не пуцу я тебе нині додому. Скажи, ти хочеш, щоб і я, і ти не мали справи з військовим судом?

— Хочу,— відповів Юрко без задуми.

— І будеш мене слухати, як свого рідного тата?

— Буду,— не вагався Юрко.

— І не будеш на мене плакати, коли, скажемо, ми десь попадемо у біду?

— Ні.

— Тоді слухай, «шпигуне»,— сказав він жартом.— Не всі такі пси цісарські у війську, як отой чорт цугсфюрер. О ні. Є, хлопче, і добрі люди. Скрізь вони є, коли сам ти не ворог. Знаєш, дістав я ото вчора цю радість,— показав він Семенковий лист,— і поніс його читати до нашого капрала. Людський він чоловік, хоч і з штернами, чех. Прочитав мені лист і говорить ніби жартома:

«Боже, будь покровитель нашому царю. А ми й наші діти хай гинуть від Австрії і за Австрію. Сакра-мокра. На вашому,— каже,— місці, пане Прокопе, я б таки щось подумав тепер».

«То що ж мені, пане Гульдичек, робити?» — питаю. «А я вам нічого не раджу,— відповів він мені.— Я тільки знаю,— говорить,— що наша хоробра царсько-королівська армія вже тікає з Галичини і скоро росіяни тут будуть». Ти чуєш? Ну, я почав йому белендіти про оті всякі чутки про сироїдів. А він засміявся.

«Брехня це все,— каже,— чоловіче, не вірте. Мій,— каже,— тато сам працював колись аж шість років в Росії і знає, який там скрізь народ людяний. Росіяни,— каже,— і нам, і вам — приятелі, а не вороги».

Отак. Ну, забив мені чех кілок в голову своєю розмовою. Куди не йду, що не роблю — тільки про вчорашнє й думаю. Аж і тебе сюди лихо занесло в нещастя. Знаєш, замкнув я тебе отам, ніби Семенка свого. І тебе жаль, і себе жаль, і за своїх дітей тріскає серце. Отам, на тій варті, я й постановив собі — пан або пропав. Звільнився і мізкую, як би то піймати сам на сам нашого чеха. Вдалося.

«Пане капрал,— кажу по-військовому,— інфантерист Прокіп Березюк просить дозволу іти до вечора в місто».

Він підморгнув мені з усмішкою.

«Ідїть. Щастя вам,— каже,— боже, пора. А то є вже навіть наказ, щоб ми звідси ф'ю-ф'ю. І знаєте, є навіть потреба відрядити вас в місто. Цугсфюрер наказує доставити отого хлопця в фельджандармерію».

«Бійтеся,— кажу,— бога, пане Гульдичек! Щоб я та ще свого, сказати б, хлопця гнав їм у петлю?..»

«Слухайте, Березюк! — обірвав мене чех сердито.— Я з вами говорю,— каже,— по-людськи, а ви... ну, хоч долотом вам довбай у голову. Говоріть мені щиро: ви хочете подякувати Францу-Йосифу за службу чи ні?»

«Хочу»,— відповів я зі страхом.

«То чого ж ви мене боїтеся, я вам німець, чи що? — виразно ніби гнівався чех на мене.— Я,— каже,— також хочу здатися в полон росіянам, ви розумієте?»

«Розумію»,— кажу.

Спитав мене ще чех, чи маю я добрих знайомих у Коломиї, де б можна,— каже,— день-два безпечно сховатися до приходу росіян. А я, хлопче, три роки

парубком робив колись на броварні під Коломиєю, знайомих я мав у місті багато. Проте про кого ти не подумаш, — ні, не добре. Той небезпечний, у того купа дітей, того, напевно, на війну взяли, а того знов я вже цілі роки не бачив. А щоб тобі пакість! Раптом пригадав я собі, що з тиждень тому я бачив у місті одного вже сивого, як голуб, пана, якому я завжди возив картоплю і дрова, коли ще він був у суді в Надвірній. Тепер він живе тут в Коломиї на пенсії. Провів я тоді цього паниська аж додому ген, за шпиталем, тож знаю навіть, де мешкає. Він навіть, чуєш, сварив мене за те, що я пішов, дурний, воювати за Австрію, яка, каже, тільки мордує та вішає скрізь наших людей. Пригадав я собі це все і зрадів, хлопче.

«Є, — кажу, — де сховатися, пане Гульдичек. Бігме, є».

Добре. Розповів я ще чехові, де живе оцей пан, і ми умовились, що і він постарасться прийти туди ввечері, — закінчив старий свою розповідь. — Ну, а тепер, хлопче, знаєш, куди ми йдемо? — спитав він Юрка.

Юрко мовчки поцілував старому руку. Правда, він радніше б чмихнув тепер додому. Коли б ніг не жаліти, можна б таки ще добігти до темряви. Там же десь журяться. А що буде, коли він ні нині, ні завтра не прийде?.. От синок, волоцюга, не жаліє навіть рідної матері!

Та що б там не було, а на серці в Юрка не лежав уже камінь. Правда, в голові йому ще трохи ворушився черв'як недовір'я, чи, бува, не обдурює його старий Прокіп, але ж той так усе говорив щиро, що сумнів зникав. Коли б не лист, він, може б, і не повірив йому, а так... Було навіть цікаво, куди вони підуть і як то воно буде.

— Ну, сину, підемо! — піднявся вояк. — А то вже, бач, і сонце на заході. Поки зійдемо, і смеркнеться. Якраз добре.

— А ви мене, вуйку, не дурите? — упевнявся Юрко. — Справді не поведете мене в жандармерію?

— Говорила-їхала! — відповів той ображений. — Я що, гроші маю за тебе дістати, чи кат я тобі?.. Стидався б отаке говорити!

— А ви не гнівайтесь. Я тільки так, — перепросив його Юрко.

— На ось галети, може, голодний,— вийняв той кілька плиток з кишени.— Бери, бери, і ходім...

Подем вони йшли рядом, як друзі, а під станцією вояк пустив Юрка попереду, тримаючи гвинтівку в руках. На щастя, смеркало, і Юркові не так було соромно. Ото ще побачив би хтось його так і розплескав би по Світанківцях: «Повели, чуєте, Мартинового синка до криміналу. Великий, видно, злодюга, бо під багнетом погнало військо...»

На переїзді старий зустрів знайомого залізничника. Той розповів «під секретом», що поїзди вже не можна відправляти ні на Чернівці, ні на Львів — і там, і там австро-угорські орли вже під чобітьми у російського війська.

— Тільки хай це буде між нами,— сказав він ще старому, оглянувшись.— Є вже навіть наказ, щоб до 48 годин евакуювати Коломию від війська і всіх урядів...

— Слава богу,— спроквола сказав ніби про себе старий уже за станцією.

— Чого слава богу? — не розумів Юрко його радості.

— А ти не базікай, тут люди! Іди!

На вулицях вже тут і там несміливо моргали рідкі ліхтарі. Світилися і всі вікна у старостві. Вечірнє місто Юрко бачив уперше, тож мимоволі було йому якось ніби боязко. Ніде він не бачив людей — отих людей своїх, загорілих, заклопотаних, рукастих, з мішками і батогами, з бесагами і кошиками, з возами і пішки. Без них місто ніби було не місто. Обабіч по тротуару спішно цокали тільки жовніри підковами, постукували пани паличками та хихотали офіцери з панянками, за якими тягнуться пахощі, наче опівдні з конопель.

Пусто було і на Ринковій площі, хоч мети віником. Нюшкували тільки собаки у смітті. Всі склепи були зачинені, світилися тільки у дрогерії та у Фукса. «Ото я приніс мамі оселедці та нафту»,— з горем пригадав Юрко, переходячи коло Фукса. Він хотів зайти до останнього попросити, щоб той переказав якось у Світанківці, що він, Юрко, живий і не пропав. Але вояк не дозволив.

— Не треба,— казав.— Ти сам скоро підеш додому.

— Коли це буде? — журився Юрко.— Я б тільки сказав Фуксові одне слово, щоб дома були спокійні.

— А було б краще, якби я попровадив тебе до фельджандармерії? — осік його вояк.— Іди, йди!

Ось і ратуша. Біля колодязя з помпою стояла бочка на двох колесах. Воду брали до неї, мабуть, арештанти, бо на варті стояли два тюремні дозорці з палюгами. Після галет Юркові вже давно хотілося пити, тож вояк підвів його до цієї колонки.

— Дайте йому води! — не просив, тільки звелів він дозорцеві.

Той гукнув до високого дядька, щоб «айн-цвай» дав відро. В'язень підніс його мерщій, ставлячи для вигоди на колесо, а Юрко глянув і очам своїм не вірив. Перед ним стояв зарослий, мов дід, Андрій Сироїжка.

— О-ой! — радісно схопив його хлопець за руки.— Вуйку Андрію...

— Дивися! — вигукнув Андрій радісно.— Бігме, хлопець Мартинів, Юрко. А ти ж де тут узявся? Чого?..

Юрко спрагнено припав до відра і, напившись, не знав, що сказати Андрієві. Він розгублено дивився на вояка, але той мовчав. Замість нього відповів з глузуванням дозорець:

— Чого... Не бачиш, дурню, чого? — показав він ключами на вояка.— Іде шельма з парадом.

— Арештований?! — вражено спохватився Андрій.— Н-на ж тобі! Пане вояк, за що?..

— Справа військова, — відповів старий сухо.

— Хо-хо-хо! — остовбенів Андрій на таку вістку.— Бідна ж твоя, дитино, головонька! А що ж він наробив таке військові, пане вояк?

— Ану заткни хавку! — гримнув на нього дозорець.— Пан вояк не тобі має рапорт робити. А ти вже напився і марш! — гукнув ще він на Юрка неприязно.

Вояк і собі ж кивнув головою на хлопця. Мовчки пішли обидва вниз, до цілком уже темної вулички. Чи то від несподіваної зустрічі з Андрієм, чи то від вечірнього холоду, чи, може, від постійного страху не потрапити, хоч і з вояком, у ще гіршу біду, Юрко часто здригався ідучи. Старий це помітив і по-батьківському взяв хлопця за руку.

— Ти що, сину, боїшся? — спитав він стиха у темряві.

— Ага! — тремтів хлопець.

— Чого?

— Я не знаю.

— Ну, будь розумний, не бійся,— тепло потиснув старий Юркові руку.— Ось зараз ми вийдемо з міста на леваду. Нас ніхто не побачить, і все буде добре.

«Коли б тільки добре»,— боязко думав Юрко, ідучи босоніж по холодному брукові.

IV

Хто високо літає, той низько сяде. Це вже недаром люди говорять. Два дні мусив сидіти Юрко, мов під арештом, у хаті. Зате — в чийй хаті! Нікому про таке й не снилося.

Він ще був отакий без штанів на печі під цибулею, коли в хаті залюбки говорили не раз про якогось суддю Луця у Коломиї. Всі виразно жаліли, що нема уже цього пана у суді та що вигнали вже його з-за зеленого столу на пенсію. Дивачисько був цей суддя, старий парубок, і над усе він,— казали,— любив простий народ і пиво. Але він не пив пиво з панами. Панства,— казали всі,— не любив Луць ані міського, ні сільського з дворів та з попівств. Хоч ходив сам у сурдугі, кожний день він пив у шинку пиво з кондукторами, з ковалями і мулярами, з шевцями і челядниками; а то й з простим селянським кожухом любив пугарем чокнутись. Навіть раз Янко цілу ніч відправляв з ним «всеношну» у Фукса.

— Хе! Ото ще раз файний чоловік, хоць і пан! — не міг потім нахвалитися Янко.— Сам платить кожний рахунок і каже: «Не кваптеся, браття, додому, бо в хаті,— каже,— найбільше люди вмирають». А воно таки правда, що в шинку дуже рідко хтось умирає,— снував свою філософію Янко.— За моєї пам'яті я ще не бачив такого.

Розповідали, що коли б знав цісар у Відні, яку він смішну та з'їдливу «публіку» пускає за пивом на нього й на Австрію, то Луць давно вже би висів.

І любив ще він пісню. Знав він, казали, пісню і про Нечая, і про козака Байду, і про дівчину Марусеньку, і смішну пісню про те, як комар та на мусі оженився. Але найбільше він співав коломийки:

Та як я си нагадаю за милої очі,
Не боюся ні жандаря, ні темної ночі.
Не боюся ні жандаря, ні панського суду,
Бо я, хлопець молоденький, без любки не буду...

— Та ви ж сам панський суд, пане Луць,— дорікали йому жартом селяни.

— Тому я й боюся вмирати,— відповідав їм суддя.— У мене під сурдутом хлопська шкіра ніяк не змивається. Мій прадід був щасливіший за мене — він ходив на панів із Богданом Хмельницьким. І мого діда-опришка повісили пани тут, в Коломиї. Ну, а я що роблю?.. Ех, і дасть же мені і прадід, і дід на тому світі! — закінчував Луць пияцькою піснею:

Бо у небі не дають горілку,
Ані пива-меду, ні вина.
Дають тільки смолу та дощівку,
Пиймо ж, братці, пиймо аж до дна...

Служив він, казали, цісареві так, як розумний наймит панові служить: тень-тень, аби день. Тому й кидали його все життя з місця на місце так, що ніде він навіть не міг якесь родинне гніздо собі звити.

У коломийському суді Луць був не цілих два роки. Проте розповідали про його вироки втішні історії. Штефан Яблонюк любив розповідати зі сміхом, як Луць загнав до тюрми відомого скрізь бабія — підбродецького вїйта.

— Ото,— каже,— піймали парубки лисого джигуна в самотній дівчини-сироти і, запхавши, мов тхора, у мішок, набили вїйта ломакою. По сідалу, вибачте, людям на сміх. Ну, вилизав той «урядове» сідало в хаті і подав хлопців до суду. За образу вїйтівської честі.

Прийшли уже всі на розправу до суду. І хлопці, і вїйт, і вїйтові свідки, що бачили, як то кажуть, його «стару паню» всю в синяках та в пузирях після зальотів. Наш Луць вислухав їх всіх за порядком і прочитав вирок:

— Іменем цісаря,— каже він,— на основі такого-то і такого параграфу присуджую вам, пане вїйт, місяць арешту.

— Ой Николаю святий! — і не сподівався вїйт криміналу.— За що ж мені, пресвітлий суде, така тяжка кара й ганьба на цілий світ?

— За образу цісарсько-королівської величності,— відповідає суддя.

— Господи! Чим же я образив трон високий? — питає ще вїйт.

— Своєю скаргою. Ви,— каже,— подали в суд скаргу за образу вїйтівської честі?

— Та подав.

— А вїтївська,— каже той,— служба цісарська?

— Та цісарська,— притакнув вїт не без гордощів.

— Ну от,— сказав Луць вїтові.— А суд вияснів, що хлопці вас били не по голові, а по сідалу... Хіба там,— каже,— є вїтївська честь?.. Як ви смієте порівнювати свою матню з високою цісарською честю?! Місяць арешту!

Чи воно правда, чи ні, але розповідали про цього суддю ще одну веселу історію. Ото десь пїмали на ярмарку трьох бронзівничих челядників із фальшивими шітками та коронами. Ну, хлопців за ґрати, а гроші опинилися в суді, у Луця, як доказ вини. Слідство тяглося, а пан Луць любив товариство і пиво. Не маючи грошей, він брав із столу фальшиві монети. Отак день за днем по монеті, по дві— і пустив усі по шинках. А на розправу він десь позичив і поклав на стіл нефальшовані гроші.

— Тут якесь дивне непорозуміння,— розгублено кліпав на суді очима експерт.— Всі ці монети є справжні, державної чеканки.

— Іменням цісаря суд вас звільняє від вини й кари,— поквапився Луць оголосити вирок челядникам.

Це все скидалось на казку. Тим більше, що Юрко не раз слухав казку про суддю, що любив хабарі. Цей також засудив багатія і звільнив бідного нехотячи. Але пан Луць,— усі говорили,— не казка. Він і досі десь живе в Коломиї на пенсії. Сказати правду, Юрко вірив і не вірив, що пан може простий народ любити. На те ж він і пан, щоб ходити собі з паличкою, їсти марципани й цукерки, дивитись на село із погордою та боятися, як говорив завжди батько, щоб «штерна» йому не відпороли із коміра. Що з того, що оцей Луць ніби хлопського роду? Хіба не говорять скрізь, що нема гіршого лиха, як з хлопа пан? І хіба мало є таких, не раз говорилося в хаті, що дурний батько витягне у пани сина, а той потім рідної крові соромиться?.. От хоч би й Софронів синок, що то служить десь у податковому уряді в Станіславі. Дурна Катерина Софрониха не може ним нахвалитися.

— Такий,— каже,— мій Василь пан великий, такий пан, чуєте, що навіть не пустив мене до покоїв. Аякже. Прибіг до мене до кухні і каже:

— Чого ви,— каже,— мамо, приїхали?

— Як то чого! — відповідаю.— Приїхала до тебе, синочку, в гості. Хочу, Васильку, на невістку свою подивитися...

— Я,— каже,— не Василь, а Броніслав. Звіть мене, мамо, Броніславом.

— Та який ти,— говорю,— Броніслав, коли ми тебе Василем охрестили?

— А я,— каже,— перехрестився у ксьондза.

Сказав він служниці, щоб дала мені булки і кави, а потім відпровадив мене аж на колію.

— Не приїжджайте,— каже,— мамо, до мене і не робіть мені сорому хлопською запаскою. Я вже — пан, треба вам знати. І жінка у мене пані, вона й не знає, що я вийшов із гною. Щастя, що хоч не бачила вас моя пані.

Катерина так пишалася своїм «Броніславом», що навіть не соромилась розповідати скрізь про ці відвідини. А жінки сміялися їй за спиною:

— Ото син, бог би його побив! Та я б, на місці Катерини, зварила окріп і сто миль несла б пішки, щоб випарити такому синкові очі.

«Свій пес найболючіше кусає»,— любив говорити Мартин, коли було зайде у хаті мова про такі речі.

Це Юрко пам'ятав добре. І тому він не дуже охоче йшов під ніч до якогось пана. Пан, він знав, паном, не вір йому, як собаці. Ану ж візьме та й обох їх видасть жандармам. Краще вже було іти сховатися в Моні у «фабриці». Тільки страшнувало було йти туди повз гімназію. Військо. І не знати, чи пустив би їх обох Моня. А про свого пана вояк був певний, що пустить.

— Звідки ви знаєте? — не довіряв Юрко.

Вони ішли вже поруч левадою і розмовляли संबідно. Ніде не було й душі. Старий уже навіть рушницю кинув нишком в рівчак.

— Звідки я знаю? — перепитав вояк.— Знаю. Я ж тобі говорив, що і цей пан мене знає. Го-го. Я навіть, бувало, пиво з ним пив запанібрата,— похвалився.

Юркові вмить пригадався пан Луць.

— Де ви з ним пили пиво? — спитав він.

— У Надвірній,— відповів старий.— Він ще був тоді у Надвірній. Де він, чоловіче, не був! Кидали мене,— каже,— по всіх наших містах, хоч співай коломийку:

Старий це так заспівав нишком по-парубоцькому, що Юрко засміявся. Кортіло знати, як зветься цей пан.

— Я,— сказав він невпевнено,— вуйку, також знаю одного пана, що вічно п'є пиво.

— Га-га-га-а! — засміявся старий.— Чи то один пан п'є, хлопче, пиво у місті!

— Е, ні! — заперечив Юрко.— Цей пан, що я знаю, п'є тільки з людьми, не з панами. Смішний він. Узяв та й підбронецького війта замкнув до Іванкової хати.

— Хто? — аж зупинився старий від здивування.

— Та Луць же,— відповів Юрко.— Пан Луць, був такий у Коломиї, у суді. Ще говорили, ніби Луць...

— Мовчи ж ти! — обірвав його старий, смикнувши за рукав.

— Чого? — не розумів Юрко.

— Ми ж ідемо до нього, до пана Луця,— відповів той стиха.— Розумієш? Мовчи і не базікай!

Он воно що! Юркові навіть стало весело. Було цікаво побачити цього веселого пана. І на душі було легко. Ну ясно, що він не покличе жандармів, коли навіть пив пиво з цим вуйком. Тільки... Чи пустить їх увечері наймичка? Пани ж не самі біжать до дверей чи до хвіртки, служниця завжди відчиняє. От може вийти служниця і сказати їм набурмосено: «Нема пана дома. Йдіть собі».

На щастя, в Луця не було служниці. Жив він у простій підміській хатині і на відлюдді, одинокий, як у пісні співають: сам п'ю, сам гуляю. Правда, був ще у нього великий, мов теля, пес. Він ото й вибіг поперед пана Луця до хвіртки. З псами Юрко ніколи не тримав дружби, а навпаки, з усіма сільськими псами він змалечку був, як і всі пастухи, на воєнній нозі. Або його не раз гнали собаки, мов кішку, на тин і вербу, або він гнав собак ломакою й камінням. Щастя залежало від того, хто кого перший атакує зненацька. Однак з таким псом Юрко не хотів би мати жодної справи. І коли б Прокіп не притримав за рукав хлопця, він мимоволі дав би маху в поле.

— Заходьте, прошу! — упізнав пан Луць голос Прокопа і відчинив їм хвіртку і двері до хати.

Юрко попросив, щоб притримати пса. Цей таки дійсно нагнав йому страху. В хаті він безцеремонно поклав Юркові на плечі лапи і лизнув язиком по губах. Ні живий ні мертвий хлопець крикнув, а пан Луць засміявся.

— Не бійся, малий,— заспокоїв він Юрка, погрозивши собаці пальцем.— Мій Цезар не вкусить.

— Еге, не вкусить! — дивився Юрко на пса з недовір'ям.— Я вже їх знаю.

— На ось дай йому грудку цукру,— сказав господар,— і погладь його отак, ну, сміливо... Він любить гратися. Будете ще такими колегами, аж го-го-о...

Після цього пес дійсно ще раз лизнув Юрка по лиці і ліг собі мирно під ноги, як приятель. Тепер можна було й роздивитись навколо. Хата у Луця не те що селянська, але й не було в ній і великого панства. Тільки замість ікон на стінах висіли якісь портрети, на вікнах були фіранки, а на полу лежав килимок. В кутку стояла ще, правда, висока етажерка з книжками, до якої так і липли Юркові очі. Сам господар був гостинний, говіркий, веселий, очі у нього так і сміялися втішно. Ходив він босоніж по хаті. Якби не чорні штани з підтяжками, то важко було б вгадати, що він не проста сільська людина. Луць почаствував Прокопа панською сигарою. Юркові дав яблуко і, дізнавшись про все, навіть похвалив дезертира:

— Добре ви зробили, Прокопе, бігме, добре. Хай собі німці воюють за Австрію, вона всім нам не мама, а матуха. А Росія нашим людям не ворог, ми і вони — діти однієї матері Русі, хоч ми й українці, а вони росіяни. Якби не царі та не було отої границі між нами, то ми б давно жили собі, як брати, в одній хаті.

Юрко пригадав собі, що таке говорив не раз у них у хаті і Мусій-стрілочник. «Наші,— казав він,— політики брешуть і в газетах, і на виборчих вічах, що Росія нам — ворог, а німець і Австрія — приятелі. Не вірте, Мартине. Ніде так прості люди-пролетарі не воюють з царями і з панами за волю, як у Росії. То лише царі і пани — вороги наші, вони кидають між нас, робочих людей і братів, кістку незгоди».

— А чому ж наш піп каже, що і німець, і Австрія наші приятелі? — насмілювався спитати Юрко в пана Луця.

— А де ж то хто бачив, щоб піп сказав правду,— відповів той Юркові.— Кожний піп, сину, бреше, така у них служба. З обманства вони тільки й живуть, поки ще народ темний.

Радий товариству, господар пішов з псом до кухні. Він щось там бубонів з ним, наче з людиною, і скоро «теля» принесло на шиї кошик з ковбасою, салом та хлібом. А пан Луць приніс обіруч горілку і пиво в пляшках.

— Повечеряємо й вип'ємо за хоробрі п'яти нашого війська,— жартував він, просячи гостей до столу.— П'ятдесят вісім років чекаю, щоб упали граничні стовпи в нас на Збручі...

Юркові страшно захотілося їсти. Але йому також налили півчарки. Вдома ніколи хмільного не пили, тож хлопець з острахом дивився на горілку. Та відмовлятися було незручно, він же ніби в гостях. Обрався, чоловіче, грибом — лізь у кошик. Зажмурившись, як вдома, коли пив розбортаний у воді перець проти болів у шлунку, Юрко перекинув чарку в горлянку, і тут же йому здалося, що він випив розплавлене олово. І вмить щось схопило його, мов кліщами, за горлянку, що й не дихнути. Гвалту! Зірвавшись, хлопець завертівся враз дзигкою та захрипів так дико і злякано, аж ті засміялися втішно:

— Що, захлинувся?.. Потекло, може, в циганську вулицю?.. Пройде, не бійся.

Юрко не міг і словечка сказати.

— На ось випий води і не бійся,— заспокоїв його пан Луць.— Сідай-но скоро і їж.

Еге, Юркові дійсно стало якимось на диво радісно і весело. Він уминав смачну ковбасу з білим хлібом, і йому хотілося говорити, сміятися, глумитися і з Пінкасової фабрики, і з мадьяра на рогачці, і навіть з цугсфюрера та фельджандармерії, яку вони десь тепер мають. Вже без принуки і страху він сам попросив ще трошки горілки. А що ж, хіба він злякався? Потім випив ще цілий пугар пива, хоч воно було таке гірке, мов полин...

І — нічого; все наче було в порядку. Тільки здавалося Юркові, що і стіл, і хата ніби пливуть кудись коловоротом. Ігі! Не довіряючи, він протер очі, але ж дійсно так: все гойдається, немов човен на хвилях. Хитається і пливе щораз швидше і швидше, аж вітер

у вухах свище. Ото диво! І три пани Луці де не взяли за столом. І три лампи гойдаються в хаті. І три етажерки з книжками. Здивований, Юрко глянув під ноги і побачив три собаки на коврі. Всі три вони й дивилися на нього, не зводячи сліпаків.

— Піди ж ти! — тюкнув він трохи злякано на цих псів.— Виженіть їх, пане Луць.

— Кого? — спитав той здивовано.

— Хіба ви не бачите? — показав Юрко пальцем.— Якісь чужі собаки влізли до хати.

— Де?

— Та ось же! Всі три полягли і дивляться...

Про цих псів Юрко ще пам'ятав виразно. А потім і він, і вся Луцева хата раптом полетіли кудись стрімголов...

V

Ой, нап'юся, повалюся від тої сивухи,
Здає ми ся, що світ — гарбуз, а люди, як мухи...

Такої співали раз п'яні, мов оглушена риба, вийт з писарем, коли не могли встати з калюжі. Щось таке ніби мерещилося і Юркові після двох чарок горілки. Так йому було легко на серці, так весело і гарно, що — здавалося — цілий світ у нього в жмені. Міг би не те що цугсфюрера, — самого цісаря за бороду смикнути. Все тепер було ясно, все легко і просто, все ніпочому.

Але гірка це була омана. Говорив же Мартин, що горілка зводить людей з ума-розуму. І недаром так проклинала її між людьми писариха щотижня:

— Є,— каже,— хвороба і смерть на людей, мор на худобу, посуха на воду, а на цю клятву горілку нема, чуєте, ні хвороби, ні вогню, ні посухи.

Та на все є у селі приказка. «Не бійся,— кажуть,— п'яниці, бійся недбайлиці. П'яний проспиться, а ледацюга ніколи». Проснувся і Юрко вранці. Кожний день прокидався він звичайно бадьорий і гожий, хотілося жити й сміятися з усього вчорашнього. Не те було після цієї вечері. Здавалось, що тут йому й смерть в чужому ліжку. Еге, смерть, хоч і втік він щасливо від жандармської петлі. Через оцю клятву горілку. Ви не смійтеся, ні. Коли не вірите — самі напийтесь цієї радості. Попробуйте, коли ви ще не пили...

Здавалось Юркові, що він побував у зубах молотарки. Все тіло було неначе потовчене, боліла йому кожна кісточка: тремтіли напнуті, мов струни, нерви у хмільній лихоманці. Просто згнобили його всі хвороби разом з тифом і віспою. І страшно, як ще ніколи, страшно тріщала голова в нестерпному болю. Із-за цього пекельного болю він цілий день не міг на ясний світ глянути, не розумів, що з ним діється: не бачив і не чув, хто і що говорить до нього. У вухах у нього безперестанно шуміло зливою, а в роті так осоружно тхнуло шинквасом, як у Гершковій корчмі. Та ще було так сухо у горлянці, ніби хтось запхав туди корявий рукав з кожушини. Вода не смакувала, на їжу він дивився з огидою, і взагалі все вже на світі було йому неміле.

— Ото ще здуріли ми, старигани, дали хлопцеві чемериці! — картав себе пан Луць коло ліжка, напуваючи невдалого п'яницю часм.— Випив ось два наперстки і хворий. Та я таким, хлопче, ого!.. Одне добро, що шинкам не буде з тебе потіхи.

Юрко і сам уже знав, що не буде. Полегшало йому тільки увечері. Правда, весь він був ще такий, мов із сирої глини, зате в голові буря вщухла. Зрадівши, Юрко приємно заплющив очі, повернувся лицем до стіни і легко й спокійно заснув.

Спав він, як отой мельник, міцно і довго. Хтось, пам'ятає він, будив його зранку, хтось, наче Прокіп, говорив йому «будь здоров, Юрку», але чи це йому снилось, чи дійсно так було — годі було збагнути. Коли схопився, у хаті було тихо, як у могилі. Не було ні господаря, ні Прокопа, ні пса. Байдуже цокав тільки будильник на етажерці. Юрко метнувся до сіней. Двері надвір були зачинені, ключа в замку не було. Ха!.. Затривожений, хлопець підбіг до вікна. Хоч день потопав у туманах, а проте було ясно, що це вже не рано.

Юркові стало моторошно у хаті. В голові йому завертілися вмить різні думки. Навіщо його тут зачинили самого? Куди всі пішли? Чому не збудили його, не сказали ні слова? Невже повтікали, а він сам, як палець, чекатиме тут якогось нового лиха?..

Схопивши кафтанину і шапку, він вирішив утікати звідси вікном. Та вікна у Луця були ще від зими заклеєні полосками паперу, відчинялася тільки кватирка. Затривожений цим, Юрко кинувся шукати ножа, щоб усунути мерщій перепону, коли побачив листок на

столі. Червоним олівцем писав Луць йому, Юркові сплячому, великими буквами:

Не журись, Юрку, нині ще будеш дома. На столі в кухні маєш воду й сніданок — умийся, поснідай і читай собі «Захара Беркута», книжка ліворуч на етажерці. Я скоро прийду.

Це «скоро» тяглося години. Попоївши, Юрко встиг прочитати майже півкнижки, а господаря все нема і нема. Вкінці він уже й читати не міг. Всі думки його бігли додому, до мами і сестер. Хіба можна сидіти спокійно? Та це ж уже три дні, як він пішов з хати і пропав пропадом! Хотілося мерщій бігти в село, заспокоїти хату, пояснити все, не зловмисне, зажурений матері. Юрко навіть уявляв собі в думках, що буде в Світанківцях, коли він появиться. Збіжаться до них всі сусідки, прибіжить Ілько, прийде і Григорко, покашлюючи:

— Ти вже є, гунцвоте? — може, й крутоне він його за вухо.— Ото,— скаже,— синок, одне тьху! Людські діти як діти, а він десь волочиться, щоб у бідної мами голова тріскала. Ой гой, гой... Візьміть, Мокрино, та й віддайте злодюгу до гицля, хай бігає світом за псами.

— Де ж ти був, волоцюго? — може, навіть не з злістю, а з тяжким докором питає його мати.

Оленка, звичайно, порадить, щоб не питати, а бити. Ну що ж, такий синок і вартий доброго віника. Проте, напевно, всі ахнуть, коли він розповість їм про все. І в яку він потрапив біду, і як прощався з життям у гаражі, і як ішов під багнетом до фельджандармерії, і як прийшов уночі та сховався у пана Луця. У пана Луця ви розумієте? Навіть пив з ним... Ні, про те, як він пив, а потім цілий день умирав від горілки, він нічого не скаже. Хіба згодом похвалиться Ількові. На заздрість.

— Ото, чоловіче, пив я з Луцем горілку... Ох, пили ми та пили собі в нього у хаті!..

— Брешеш! — звичайно, не повірить Ілько.— І в пана Луця ти не був, і про цугсфюрера та фельджандармерію вигадав.

— Я?! — обурювався Юрко уявою на таке базікання.— Я вигадав, Ільку!.. Таж я тобі тричі забожуся, що... Хм, але де ж оцей пан Луць? — знов стьобнула думка у мозку...

Надворі вже давно було ясно, сонце повернуло з полудня. А Луця нема. Хвилюючись, Юрко поколупав ножем заклею на рамі, впоратись можна легко. Коли що, він таки й піде вікном. Скільки можна чекати? Правда, було йому совісно вікном утікати. Вікнами ходять тільки злодії. «Масти Федя медом, а Федь таки Федем,— сказав би, очевидно, пан Луць, не заставши його в хаті.— Я його, чорта, рятував у своїй хаті від смерті, годував і поїв, як людину, а воно вискочило вікном і не подякувало, як годиться...»

«Чекатиму, коли сонце буде отут»,— назначив собі Юрко на шибці пальцем. Але до цього вже не дійшло, пан Луць прийшов скоріше. Ввійшов він до хати веселий, підспівуючи, хоч і не п'яний. Собака несла кошик на шиї. Юрко зустрів господаря з радістю.

— Ох, а я вже вас, прошу пана, чекаю тут і чекаю,— поскаржився він.— Ви самі прийшли?

— Чого сам? — показав той на собаку.— Ми ж обидва ходили у місто.

— А де ж Прокіп подівся?

— Ого!—засміявся пан Луць.— Наш Прокіп, небоже, десь уже під Надвірною. Ти що, не пам'ятаєш, як він вранці прощався? От спав!

— А пан Гульдичек? — пригадав собі Юрко капрала.

— Який Гульдичек? — не второпав господар.

Юрко переповів йому свою розмову з Прокопом.

— ...А, чех,— пригадав собі і пан Луць.— Ні, не приходив.

— Хм! Не пустив, мабуть, німець,— мовив про себе хлопець.— А в місті як, прошу пана?

— Що — як?

— Є ще там фельджандармерія?

— Фельджандармерія? — засміявся з нього пан Луць.— Та я вже москалів, хлопче, бачив.

— Йой! — так і скрикнув Юрко.

— Еге, бачив. Правда, головного російського війська ще нема в місті, але козаки стоять уже коло ратуші. Я того й забарився, що чекав...

— А сиріоди?! — перебив його Юрко з острахом.— Бачили їх?

Той подивився на нього з докором.

— Фе,— сказав,— який ти, хлопче, невірний. Хіба ж я не говорив позавчора, що це все німецька вигадка,

аби людей дурити і страшити? Такі вони, синочку, як і ми, люди. І навіть говорять по-нашому. Кубанці. Хлопці, як дуби. Привезли навіть кухню і годують бідноту білим хлібом та супом. «Кушайте, кушайте,— кажуть,— в Галіції скрізь у вас людям плохо живеться...» Ех, який жаль, що дурний Фукс запер нині шинок! Бігме, я почастував би їх, як братів рідних...

Юрко аж засяяв від таких вістей. Він зібрався бігти додому, було тільки боязко, чи на шлагбаумі не стоїть якась хвороба. З військом йому вже не хотілося мати справу. Але пан Луць запевнив, що дорога свободна. Іди, мовляв, куди хочеш. Правда, він не пустив Юрка з хати голодного, мусили ще разом пообідати. Боячись горілки, Юрко навіть спершу відмовлявся, але Луць показав гостеві таке, що в хлопця загорілися очі. Він приніс з міста російські консерви. Від козаків. І ще такий дивовижний російський тютюн, мов крупа. Аж дві пачки. І на консервах, і на тютюні були написи, але Юрко читав їх цілком інакше, як пан Луць. Господар і пояснив йому незрозумілі слова, хоч і написані вони ніби по-нашому.

— Ото раз! — дивувався хлопець. — А ви мені дасте, прошу пана? — так і їв він це все очима.

— Що?

— Ну, оцю бляшанку.

— А чого ж ні,— не заперечував пан Луць. — Ось з'їмо м'ясо, і візьмеш собі.

— І тютюн цей дасте? — допитувався Юрко трохи несміливо. — Я покажу це людям в селі.

— І махорки дам пачку.

Пообідали, на щастя, без чарок. Потім господар з псом провели Юрка навпростець аж до самої царської. Шлагбаум був десь далеко позаду, тож Юрко не мав уже страху.

— Дякую вам, пане Луць, за все, що ви... — не міг він знайти слів подяки і тільки вдячно поцілував гостинному панові руку на прощання. Той погладив його по чуприні і вийняв з кишені та подав йому книжку в тоненькій обкладинці.

— Іди здоров, сину! — потис йому руку. — А книжку прочитай собі вдома, там про такого, як і ти, Тома Сойера. І ще приходить за книжками, як хочеш. Добре?

— Я прийду,— відповів Юрко з радістю. — Будьте здорові.

Дорога була на диво пуста. Відійшовши сотню-дві кроків, Юрко оглянувся, але пан Луць із псом уже зникли за липами. Тоді хлопець закотив штани, натиснув шапку і бігом чвальнув до Світанківців.

Розділ четвертий

ПІСНЯ

Ще того ж вечора Юрко став героєм на цілу вулицю. Не тільки тому, що він живий вирвався з петлі. Прийшов же з тюрми й Андрій Сироїжка. І не тому Юрко став такий славний, що він два дні у пана Луця ховався. Була куди цікавіша причина.

— Ви чули? — пішло по вулицях, мов листоноша. — Мартинів, кажуть, бахур москалів уже бачив у місті. Ану-ко ходім та послухаєм.

Двері у хаті стояли вже отвором. Аннички дивились тепер на Юрка, мов на самого Котигорошка після поєдинку із змієм, а хлопці також пожирали його очима від зависті. Оце так Юрко, га?.. Старий Григорко навіть заманював його до себе вечеряти. «Ходи,— каже,— Юрку, та в нас ще в хаті розкажеш». Але Мокрина вже й сама була рада частувати сина, як гостя.

— Дайте ж йому, людоньки, попоїсти,— захищала вона його від цікавих сусідок.— А то ж десь хлопець ще нічого не їв, мабуть, нині.

— Я не їв, мамо?! — заперечував Юрко вголос.— У Коломиї?.. Хо, та ми з паном Луцем з'їли вже нині цілу російську консерву. Ось подивіться,— показав він з гордістю порожню бляшанку.— Я навіть отакий пугар вина випив з тим паном і хоч би що!

Кажучи правду, цього вина Юрко і не бачив ще зроду. Він тільки попробував та ганебно відлежав горілку, в чому і не признався б ніколи. Але ж чому ото не похвалитися в хаті? Пани ж п'ють вино в місті.

Спав він цієї ночі, як піп,— на подушках. Правда, не вдома — у Григорка на постелі. Поряд зі старим та Ільком. Григоркова хата була з дубини, і тому весь куток зібрався тут на ніч. Страшно було вже не так

москалів, як — не дай боже — війни й стрілянини. Береженого, як то кажуть, і бог береже.

— Воно, ніби, скрізь тепер може смерть на чоловіка упасти, — говорила Мокрина, — але... Все ж таки дуб — не глина, та, може, й не проб'є стіни куля.

Баби й молодиці з дітьми розташувалися на полу попід хатні лави і стіл, а боязливий Демко зашився з онуками аж під піч. У темноті та в задусі непосидючий дід раз у раз кашляв, смоктав свою люльку і спльовував, а діти тікали звідти на хату.

— Оце ще, головонько бідна, не можуть собі знайти місця і лазять, мов таргани! — бурмотіли баби. — Та лягай уже каменем, одне з другим!

Вже всі уклалися, коли Демко озвався з-під печі, що треба би стіни в узголів'ях закласти подушками. Звичайна куля не проб'є, мовляв, пір'я, — чув таке дід від військових, — може тільки гармата подушки пробити. Але, може, не битимуть по селу із гармат.

І знов закопошилися всі в темряві.

— Гей, діти! — пригадала собі згодом Гнатиха. — Коли що, ви кричіть, небожата, всіма ротами. І ви допомагайте їм, хлопці.

— Масте! — засміявся Юрко на постелі. — Ільку, вставаймо, раз-два, і кричім, як дурні.

— А ти, Юрку, не смійся, — обізвалася Гнатиха. — Я кажу це для того, що коли, не дай боже, придуть сиройди під вікна і скажуть...

— Ой господи! — обірвав її Григорко з досадою. — Піп, як то кажуть, у дзвін, а чорт у калатало... Та чули ж ви, що нема сиройдів. Тьху, не при нас кажучи. Ще візьміть та й накрядте якогось лиха під ніч.

На щастя, однак, ніч минула спокійно. Ніхто не стріляв по селу, і ніхто також не приходив і на цісарській було спокійно. Юркова вістка про те, що нема сиройдів та що росіяни нікого не ріжуть і не женуть у Сибір, побігла за Прут — і скоро звідти почали повертатися дівчата і так, і з коровами на воловодах. Опівдні повернулись додому і Марія з Оленкою.

— Ти вже дома? — зраділи сестри, угледівши героя. — Де ж тебе носили чорти цілий тиждень?

— Ага, чорти, — огризнувся Юрко на таке привітання. — Подивився б я, коли б вас обох так жандармерія схопила в місті. Вже давно б висіли десь на вербі.

Марія засміялася з нього.

— А ти що, відірвався? — поглузувала у живі очі. — Коли такий будець, то чекай, брате, не квапся... Що має висіти, то не утоне.

— Е, говори собі, — старався Юрко повернути розмову на інше. — Ніби ви знаєте, що я вже й козаків бачив у місті? Ха...

Про цих козаків знало вже все село добру новину. Дарма що він їх і на очі не бачив. Бачив же їх пан Луць в Коломиї. Він і говорив про москалів тільки добре. А дурні люди бояться та видумують про Росію хтозна-що...

Правда, перед старими Юрко ще розповідав оце все червоніючи. Бреши, кажуть, та міру знай, чоловіче. Тільки перед хлопцями можна було дати язикові волю. Не дай боже, щоб появился за спиною пан Луць і послухав.

— Козаки? Фі, що козаки! — говорив Юрко так, ніби він з ними вже давно запанібрата. — Свої люди, а що ж. Хлопці, чоловіче, як дуби, і по-нашому навіть говорять! Кубанці!

— Які кубанці?

Спершу Юрко не знав, що на таке відповісти. Він і сам забув спитати про це в пана Луця. Але скоро герой і на те знайшов відповідь:

— Кубанці що таке?.. Ну, всі вони, хлопці, курять отакенні сигари, як пан Косінський... «Куби».

Доводилось вірити. Може, воно й так. Кожне військо має свою, як то каже Гнатиха, «манорію». Австріяки курять «дамеси» й «спорти», мадьяри — ці просто пакують бакун жменею в рот і жують жуйку, а козаки можуть собі й панські «куби» курити. Що край, то звичай. Кортіло лиш кожному знати, як це Юрко їх побачив. То ж, чоловіче, не жарти — іти й не боятися «неприятеля». А коли б, не дай біг, одноокі?..

— Ге-ге! — видумував Юрко небувалу історію. — Чую я, хлопці, учора — хтось кричить і стріляє у місті. «Москалі, — кажу я панові Луцеві. — Ходім, — кажу, — прощу пана, подивимось...»

— І не боявся ти? — аж зажмурих Тирлик очі.

— Після отої фельджандармерії? Хо, то я, брате... ге-ге! Прийшли ми з Луцем, дивимось, а козаки, брате мій, фельджандармерію рубають шаблями. Ой же й руба-а-ють...

— Де? — проколов його Ілько недовірливим оком.

— Як — де? На ринку, — трохи червоніє Юрко.

— Тере-фере, ку-ку, — засміявся Ілько. — Та ти ж сам говорив мамі вчора, що й не був навіть у місті... Казав, що ходив тільки в місто пан Луць, а ти сидів у нього в хаті, замкнений на ключ...

— Ну, знаєш! — бентежився оповідач. — Те, що я розповідав мамі вчора, було в місті зранку, а це вже пополудні, розумієш... Але що я буду вам розповідати, коли він...

Схвильоване товариство миттю зацітькало на Ілька.

— Дай спокій, Ільку, чого ти причепився до нього, не даєш говорити... Ну, ну, Юрку, розкажуй...

— ...Еге, хлопці, рубають, — ховає Юрко від Ілька очі. — Фельджандармерія, чоловіче, проситься, плаче, а козаки січуть її, отак-о, на капусту. Порубали, посікли, а тоді кажуть людям:

«Здрастуйте, люди, — кажуть, — плохо у вас тут живеться. Тільки пани і жандарми живуть у вас масно і вбираються красно. Ось ми вам привезли військову кухню, прошу, — кажуть, — кушайте. І не бійтеся нас. Ви, — кажуть, — знаєте, хто найбільший ваш ворог-неприятель? Не знаєте. Тож ми скажемо, що цей ваш німець і Австрія тільки вас гноблять і душать, розумієте? А Росія, — кажуть, — ваш приятель, бо ніде так люди не воюють з ворогами за волю, як у Росії...»

— Так і сказали? — дивуються хлопці. — Юрку, ану забожись, що не брешеш.

Але Юркові не конче було божитися. Багато було невірних Хомів, які підсміхалися з того, що він козаків бачив. Іди ти, мовляв, іди. Навіть Григорко сказав йому зразу, що він бреше, як пес. Але в Юрка був на підтвердження своїх слів аргумент — російська консерва. Цьому вже не можна було не вірити. На бляшанці не тільки красувався двоголовий царський орел, але й найтупіший школяр міг прочитати на ній виразні російські слова:

Пищевые консервы для войск

МЯСО ТУШЕНОЕ

Соль употребляется по вкусу

Коли вчора у хаті читали цей напис, Михайлиха сказала:

— Все, людоньки, тут ніби так, як по-нашому. Пишуть, що і смачне м'ясо в цій банці, і що для вій-

ська воно, і про сіль тут дуже розумно написано — скажіть тільки, що в ній пишуть, до хвороби, коли це консерва?

Люди засміялися, а Сливка пояснив жартом:

— Пищать, Михайлихо у мене кишки, коли нюхаю цю бляшанку. Гей, гей, якби так вона повна!

Оглядав і Штефан зо всіх боків бляшанку. Він сказав авторитетно:

— Не бреше Юрко, що консерва російська. Дивіться, тут і орел не австрійський, а царський, і письмо ніби наше. В нашому війську цілком інші консерви. Вони і пахнуть не так смачно, як ця, а якоюсь мокрою кожушиною...

II

Ще більшим аргументом була махорка. Звичайно, що старшим Юрко її не показував, було і незручно, і жаль такого трофея. Махорку він міг показати лише ровесникам. А хлопці спочатку й не вірили, що цю крупу в Росії не варять у горшку, тільки курять. Такого тютюну ніхто ще тут зроду-віку не бачив. Навіть перший до курива Ілько дивився на неї з підозрінням. Оглянувши пачку, він надсипав трохи цієї крупи на долоню, понюхав та навіть розкусив кілька крупинок і сказав товариству:

— Біс його знає... Тютюном, хлопці, пахне, це правда. Але... ану ж це такий у них порох.

Всі засміялися, глянувши на геть обсмалені Ількові брови і виї. А Юрко тільки моргав очима. Справа у тому, що позавчора ото мав Ілько з порохом неприємну пригоду. Юрко, звичайно, цього не знав. І хоч він тепер бачив смішне, буцім якесь теляче, обличчя товариша, без брів і вій, проте розпитати його про це ще не встиг.

— Який це тобі порох? — видивився він на Ілька.

— Е, та ти, Юрку, не знаєш, — зі сміхом сказала Анничка. — Мав Ілько щастя, що не осліп від пороху, правда, хлопці? Розкажи, розкажи йому, Ільку, — смикнула вона того за рукав.

— А що я буду розказувати! — глянув Ілько на Анничку сердито. — Фукнуло, і все.

— Але як, брате, фукнуло! — підхопив пошвавлено Тирлик. — Раз — і все в очі. Чорним димом і сажею.

— Яким димом і сажею? — не розумів Юрко.

Наперербій одне одному, йому стали розповідати при-
году. Одне слово — знайшла Гафійка у рові під кап-
лицею якісь три пакетики в цупкому папері. Один з
них дівчина роздерла, а там якась чорна, мов вугіль,
крупа. Каже Гафійці Каблучка, що також тоді порпався
у військовому смітті: «Ото знайшла щастя! Понеси,
дівчино, біду в потік, це порох». Ілько з Тирликом і пе-
рестріли її коло моста. «І ти, дівко, несеш це у воду? —
здивувався Ілько.— Ото ще загубила й свій розум
у сміттю! Дай,— каже,— сюди, зараз побачиш, як він
гарно горить».

— Під мостом і запалив Ілько цей порох,— розпо-
відав Олекса Юркові.— Ну, ми собі думали, що це та-
кий порох, як і в патронах, він, знаєш, горить тихень-
ко і шипить. А в цьому, брате, сидить якийсь дідько.
Тільки-но Ілько висипав і черкнув сірником, а він рап-
том — ф-фу! — в очі димом...

— Ух, і фукнуло ж! — притакнув уже й Ілько за-
сміявшись.— Дим, чоловіче, стовпом, а Олекса з Гафій-
кою з-під моста в ноги... Ну, але щастя, що я тільки
один пакетик підпалив, дурень. Коли б усі три...

— А два ще маєш? — перебив Юрко зацікавлено

— Та де! — заперечив той.— Кинув, холеру.

— Як кинув?.. У воду?

Тирлик заспокоїв Юрка.

— Е, ні, ти його, Юрку, не слухай,— сказав він.—
Ілько, правда, кинув під мостом, але ми з Федьком
потім витягли і сховали в дупло коло Яйчихи. Знаєш,
ми змовились дати це Николі, щоб підпалив. Ух, і під-
палив би він, цей «капрал»...

— Олексо! — зрадів Юрко такою вісткою.— І ти
думаєш, що ніхто ще не вкрав?

— Порох? — засміявся Олекса.— А ти думаєш, що
ми так ховали, аби хто бачив? Нема дурних. Навіть
Ілько та Гафійка не знають.

— Оце раз! — сподобалась така мова Юркові.—
Олексо, покажи мені оцей порох. Ну, скоч і принеси ці
пакетики,— попросив він Тирлика.

Той побіг і приніс мерщій. Юрко довго мозолився,
поки не надірвав один з них і висипав кілька крупин-
ок на долоню. Дійсно, крупа була чорна, як вугілля.
Посміхнувшись від того, що в ній «сидить дідько», він
сунув пакетики в кишеню. Було вже ясно, чого Ілько

так боїться махорки. Опікся чоловік на гарячому, дуге вже й на холодне.

— Лякана ворона куца, Ілька, боїться,— поглимився він з товариша.— Після того, як фукнуло, він, мабуть, боїться вже й каші у мисці, правда, хлопці?

Всі засміялися, а Ілько образився.

— Каші у мисці! — передражнив він Юрка із ненавистю.— А ти що... такий уже, ніби, Довбуш відважний?..

— Відважний не відважний, але махорки, як ти, не боюся,— відповів Юрко.— Ось на,— показав він усім пачку,— тут навіть написано по-російськи: «курительная махорка».

— Еге, «первый сорт»,— вголос прочитала й Анничка.

Для реабілітації Ілько ще раз понюхав цю махорку сумлінно. Він чхнув і сказав уже без вагання:

— Бігме, хлопці, тютюн. Нема що говорити тут, ходім десь попробуємо.

— Куди?

— У глиниці коло циганів.

З курцями пішла навіть цікава Анничка. Було вже підвечір, і за цією махоркою в глиницях хлопці світу не бачили. Курили одну за одною. І так цю махорку хвалили, що навіть некурящу Анничку потягнуло до ласощів. «Дайте і мені, хлопці». Та баба бабою, як то кажуть. Анничці зараз і світ замакітрився. Кинувши недокурок, вона тільки сердито хукала і відпльовувалась.

— На, заїж оцим яблуком,— виїняв Федько із-за пазухи недогризок.— Курець знайшовся! І чого б то бабі пхатися, де не просять!

— Ти сам баба! — сердито бацнула його Анничка по руці з яблуком.— Парубок називається! Я не плакала, коли люди збиралися тікати з села, а ти ревів коло мами, аж фе. Ану, дай, чи я зараз не викурю весь ваш дурацький тютюн..

Йй, звичайно, не дали, бо шкода, мовляв, добро переводити. Все закінчилось на тому, що Юрко загадав раптом порох палити. Як? Дуже просто. Висипати паке-тики на бережку, обкласти порох сухими кізяками й будяччям — і підпалити це збоку. Поки вогонь дійде до «дідька» і фукне, можна безпечно чекати цього у глиниці.

Так і зробили. Підпаливши, всі навіть довго чекали цього диму в глиниці. Проте ніхто не відважився піднятися і глянути, чи горить ще вогонь. А коли раптом фукнуло і над глиницею з'явся чорний стовп диму, перша видерлась на берег Анничка. І в ту ж мить звідкись луснули постріли й дівчина мішком гепнула вниз.

— Що там таке? — злякано кинулись до неї хлопці.

Було страшно, що вона підстрелена. Але Анничка була жива, не видно було на ній і крапельки крові. Вона лишень наче втратила мову з переляку.

— Ну, що там, кажи ж! — затермосили її з триво-гою.

— Йой!.. Йой! — зацокала вкінці дівчина зубами.— Москалі йдуть, хлопці, з цісарської... Козаки сюди скачуть.

— Хлопці, тікаймо! — кинувся Тирлик на берег, але Юрко вмить схопив його за ногу.

— Дурню, куди лізеш? — погрозив йому кулаком.— Не чув, що стріляють?..

Сік зубами й Ілько, мов у пропасниці. Він сказав якось розгублено і з відчаєм:

— Ну, а коли вони зараз кинуть тут бомбу?

Всі так і глянули на Юрка з жахом і надією. Так, ніби він командує російським військом і може заборонити йому кидати бомби. Або може врятувати їх тут від війни й смерті. В дійсності ж Юрко теж ледве стримував себе, щоб не тремтіти від страху. Він боявся, як і всі. Але ж хто дзвонив по селу, що вже розмовляв з козаками та навіть приніс від них консервну банку й махорку? Він, Юрко Крук, розганяв людям страх перед росіянами. На нього дивилися, як на бувальця, і треба було щось сказати у глиниці.

— Чого вони мають бомбу в нас кидати? — озвався він із досадою.— Не бійтесь, не кинуть.

Він поліз обережно на берег, щоб хоч одним мигом глянути на дорогу. І в цю ж мить від моста долинула у глиниці весела, бадьора, безжурна, на високій вібрації голосу пісня:

Вышла Дуня за ворота,
А за нею солдат рота...

І враз підхопили її зі свистом, ухканням та веселістю сотні гомінких, мов передзвін у кузні, голосів:

Соловей, соловей, пташечка,
Канареечка жалобно поет...
Эх, раз!
Эх, два!
Горе не беда,
Канареечка жалобно поет...

— Чуєте, співають,— радісно зісковзнув Юрко вниз.— Соловій-пташечка...

Всі аж засяяли від полегшення. Ця пісня й справді наче розтопила враз кожному кригу на серці. Військо — і співає так весело?.. Ні австрійці, ані мадяри ніколи пісень не співали, вони завжди приходили і виходили з села якісь понурі, сердиті, озлоблені на всіх і на все. Якось не вірилось, що військо з такою піснею може когось убити, скривдити або вчинити кому-небудь у селі лихо. Підбадьорені піснею, «піротехніки» вже збиралися вилазити наверх, коли раптом затупотіли кінські копита і над глиницею роздалися вигуки:

— Виході, хто там, виході!

— Сдавайсь!

Хтось навіть стрельнув. І хоч від цього ніхто не впав трупом, однак цей постріл нагнав такого жаху у глиницю, що всі закричали й заголосили навзрид.

— Не бійтесь, ребята, не бійтесь! — вмить заспокоїли дітей зверху.— Не будем стрілять, виході...

Тіпаючись, діти вилазили з глиниці, як на смерть. Переляканий Тирлик таки дав драла, не оглядаючись. Ніхто за ним не стріляв, і це заспокоїло всіх. Три солдати на конях тільки сміялися до них добродушно. А один з них — бородатий та зі шликом на плечах — навіть зістрибнув з коня і підняв Анничку на руки.

— Дивись, яка чорноока,— любувався він дівчиною.— Як тебе звати, Маруся?

Ошелешена Анничка мовчала, як пень. За неї на-смілився відповісти Юрко.

— Анничка вона, пане козак,— відрапортував він солдатові.— Анна Горшок.

— Отака курноса? — не випустив її солдат з рук.— От візьму я тебе, Анничко, на коня. Хочеш?

— Ні, пустіть мене,— виривалася дівчина. А Юрко запропонував:

— Ви мене візьміть на коня. Добре?

Солдат жартівливо насунув йому шапчину на очі.

— А тебе як звать? — поспитав.— Іди кашу їсти!

— Я — Юрко, — відповів хлопець. — Юрко Крук Мартинів, прошу пана.

— Ви що, ребята, австрійсько-руські? — спитав інший з коня.

— Так есть! — притакнули гуртом. — Ми — русини, прошу пана... Українсько-руські.

— Наш край називається Галичина, — похвалився ще Юрко шкільною мудрістю і тут же спитав: — А ви хто, кубанці?

— Ні, браток, не кубанці, — відповів бородач і раптом спитав: — А що ви палили тут, он скільки диму?

Хлопці боязко замовкли, за них мусила вже відповісти Анничка:

— Вони не стріляли, ні, прошу пана... Вони... ну, хлопці курили, вашу російську махорку смоктали тут, в глинниці. Покажи їм, Юрку...

Солдати засміялись на те.

— Ото дим такий був із махорки?.. Ей, пацани!

— Та ні, — признався Юрко з деяким острахом. — Дим не з махорки, ми тут австрійський порох палили... Такий чорний, як сажа, і фукає, о! — показав він порожні пакетики.

Бородач погрозив йому пальцем.

— Ну ладно, — підійшов він до коня і впхав ногу в стремено. — Хто храбрый, давай на коня! — підморгнув хлопцям.

— Далеко? — завагався Юрко.

— На войну, — пожартували солдати, а бородач заспокоїв:

— Не бійся, сідай. Будемо стояти в селі.

Так Юрко заїхав з бородачем на коні аж під церкву поперед російського війська й обозу в гомоні солдатської пісні:

По Дону гуляєт, по Дону гуляєт,
По Дону гуляєт казак молодой...

III

Такі безтурботні часи вже давно, мабуть, снилися тим, що не люблять ні книжки, ні зошита. Навчання у школі нема. Однак не тому, що не повернулася з «вакацій» учителька. Де там! Вона, кажуть, преспокійно сидить собі в Коломиї у тітки і може коли за-

вгодно прийхати або й прийти черевичками пішки в Світанківці. Але вона вже тут не потрібна. «Всякі вже школи прощаються»,— сказав задоволено Лесь, прибиваючи «царську бумагу» на церковні ворота. Не тільки школярі, але й півсела бабів та дідів мозолили очі на цій папіряці.

ОБЯЗАТЕЛЬНОЕ ПОСТАНОВЛЕНИЕ

1. *Воспрещается функціонуваніе всѣхъ существующихъ въ Галиціи учебныхъ заведеній, интернатовъ и курсовъ, за исключеніемъ мастерскихъ, впрעדъ до особаго моего распоряженія.*

2. *Воспрещается чтеніе книгъ на русскомъ языкѣ и малорусскомъ нарѣччі, изданныхъ не въ предѣлахъ Россійской Имперіи.*

г. Львов, сентября 19 дня 1914 года.
Военный генералъ-губернаторъ
Галиціи, генералъ-лейтенантъ

Графъ Бобринскій

У школі стоїть взвод «пулемйотчиків». Хлопці веселі, і хоч одні вони десь аж з Сибіру, а інші з Катеринославщини, проте всі разом залюбки співають і російських, і українських пісень та співчують заодно людям:

— Ех, і плохо ж у вас тут живеться, в Галіції! Скрізь,— кажуть,— у вас тільки борщ та нещасна квасоля, тільки борщ та квасоля...

Шкільний сторож Лукин називає їх «пулиньочиками», він не може скрізь нахвалитися тими солдатами:

— Ото вони — люди, дай їм боже всю війну пережити і додому вернутися. Відколи світ, ніхто ще в нас такого людяного війська не видів. То ж кожний жовнір бере, а ці людям дають і в школі, і по хатах. Дають жінкам отакий житній хліб, як точило, годують дітей цукром та кашею, а мені ось дали навіть задарма ці чоботи — не ходи, кажуть, дедушка, босий, бо холодно...

Тут же, коло школи, димить солдатська кухня, і Лукин охоче рубає до неї дрова. Веселий кашовар Льоня не возить уже й воду з криниці. Пастушки ж товпляться біля кухні з ранку до вечора, він і мобілізував з малюків «взвод чубариків». Коли у котлах сухо, кашовар бубнить варехою у відро і командує хлопцям:

— Чубарики, смірно-о! Стройся по воду!

Марширував уже і Юрко у взводі чубариків. Криниця за сотню метрів од кухні, але кашовар вимагає йти туди бравим солдатським кроком, з піснею, з веселим гейканням і підсвистуванням. На команду «ать-два» чубарики мусять підхопити так дружно, щоб аж горобці кинулись врозтіч.

Ой у нашій деревушці сталась новина,
Ой у нашій деревушці сталась новина,
Гей-га, уха-ха, сталась новина,
Молодая Марусенька сина зродила...

Кашовар за те потім годує чубариків солдатським супом і кашею. З одної миски уплітає з хлопцями кашу і сторож Лукин. Тоді чубарики жартують:

— Діду Лукине, хто це у нас в школі стоїть, яке військо?

Старий відповідає неохоче:

— А ти ніби не знаєш, з Відня сюди приїхав... Москалі стоять.

— Е, москалі,— лукавлять шибеники.— Вони ще якось називаються, діду. Якось... ну, якісь...

— Пулиньочкики, дурню,— підказує Лукин, а хлопцям — тільки цього і треба. Регочуться...

— І чого ти іржеш коло миски? — сердиться сторож.

— Ха-ха-ха-ха,— не уймаються свистуни.— Не пулиньочкики, а пулемйотчики, діду. Вони з машингверів стріляють.

— А я ж як кажу?

— А ви скажіть ще нам, діду, суперфосфат.

— Ах ти!..— сердито бацає Лукин насмішника ложкою по чолі.— З мене кожухи будеш шити?.. Я тобі дам суперсат! (Інакше Лукин ніяк не міг засвоїти цього хитрого слова).

Стоять і в Мокрини у хаті два постояльці. Юрко навіть гордиться ними між хлопцями, бо ж не прості вони, як в Ілька, піхотинці — «сіно-солома», а зв'язківці, з військовими телефонами мають справу. Вони ото й заснували село павутинням дротів по деревах, по тичках, а то й по землі плазом. Часто солдати приносять до хати мотки з мідною ізольованою проводкою. Юрко зразу ж випросив і собі зо сто метрів проводки, і разом з Ільком вони протягли її ввечері попід

Микитів перелаз на город. Дурні багачі цілий тиждень «кланялись телефонозі», мусили згинатися в три погібелі, ходячи попід дріт. Потім хлопці зняли «телефон» у Микити й протягли дріт від верби над потоком до самої клямки на сінешніх дверях в Бордючки. Ціла компанія зібралась на кладці дивитися, як то Бордючка злякається воєнної «біди» на своїх дверях. Але бісове бабисько зразу ж помітило хлопців на кладці і плюнуло, а потім відв'язало дріт, і тільки вони його й бачили.

У хаті солдатів звуть усі по-домашньому — Сергій та Грицько. Грицько неписьменний, якийсь повільний, мов «бабине літо», він і сам сміється з себе у хаті.

— Ніяк мені з цим Сергієм, ніяк... Ото прибіжить звідкись і раптом: «Бровко,— каже,— хочеш кислого молока?» Не встигну я рота відкрити: «А де ж це воно?» Як він: «Ну, як не хоч, то не хоч...»

З Мокриною та з Григорком Грицько любить балагурити про землю та про «слободу». Він розповідає, як у дев'ятсот п'ятому році десь там у своєму селі на Полтавщині палили панську економію та як він цілий рік сидів потім в острозі. У Бровка навіть шрам на плечі від козацької шаблі. На дозвіллі він прекрасно співає пісень, пригравуючи собі на скрипці. Коли не раз затягне він зворушливу про тих бурлаків, то жіноцтво аж плаче.

Ой, забілили сніги, забілили білі,
Ще й дібровонька,
Заболіло тіло бурлацькеє, біле,
Ще й головонька...

Сергієве ж прізвище Крепкий. Грицько, однак, каже, що не такий він уже крепкий на тілі, як на умі-розумі. В солдатській сумці у нього різні книжки. І російські, і малоросійські, і такі львівські, які «воспрещав» на церковних воротах граф Бобринський. Коли Юрко спитав про це Крепкого, він відповів йому без усякого страху:

— А ти, Юрку, не бійся, читай. Чого ти хочеш, щоб сволочі,— каже,— графи й генерали людям добра і світла бажали? На те вони й буржуазія, щоб тримати всіх робочих у темряві.

Значить, і в Росії такі ж, одним миром мазані, пани, як Косінський та ці, що в Коломиї і у Відні.

Днями і вечорами Юрко запоєм читав «Детство» Максима Горького, сміявся від дотепних байок Крилова та співомовок Руданського, переживав тяжкі злигодні й горе бориславських ріпників в оповіданнях Івана Франка. Правда, вголос читати по-російському Юрко б не наважився, багато слів у цих книжках він ще не розумів і лише догадувався, про що йде мова. Та це його не бентежило, бо й Крепкий дуже смішно читав іноді вголос «очень любіміє» йому вірші Франка. Він не так читав, як гнівно декламував їх по-своєму:

Чему он зробною сорочкою окрітий,
Чему серьмяк, чюга
На ньому, как на старцеві, с пошарпаної світи?
— Бо найміт он, слуга.

Слугой он родітся, хоть вольним окричали
Багатири его,
В нужде безвиходной, погорде і печалі
Сам хілітся в ярмо...

Він так декламує це з запалом, що Юрко за стрічками вірша бачить схилену працею постать батька, діда Ониська, Сироїжку і всіх наймитів на багацьких та панських мастках. Заключні ж слова вірша про те, що цей «велетень закутий» скине з себе пута і порве усі ярма, сповняли Юрка якимсь гарячим внутрішнім тремтінням і вірою в богатирську міць цього наймита.

З таким же гнівом і запалом говорить у хаті Сергій про царя, і особливо про війну. Коли Григорко проговорився якимось, що війна — перст божий за людські гріхи, він відрубав йому, як ножем:

— Невірно, папаша, брехня це попівська. Війну, — каже, — не дав нам ні бог, ні гріхи, — її розпалили царі і мірвоая буржуазія для своєї ненаситної кабзи. Паразитам, царям та буржуям з війни бариші, а робочим людям скрізь кров, смерть, каліцтво, море горя і сліз. Нада, — каже, — скинути всіх царів з тронів, нада, — каже, — знищити всіх генералів, буржуїв та поміщиків, тоді й буде мир та життя всім трудящим на світі.

Це було таке ясне і жадібне для всіх, ніби Крепкий відслонював кожному його найглибші, затасні мислі. А й дійсно — кому б то на світі потрібна війна, якби не царі та генерали? Хіба, — не раз думав Юрко, — його батько, цей Сергій та отой чех на аеродромі не були б усюди приятелями?.. Так ні, дали їм царі рушниці з

багнетами і ні за що ні про що натроюдили людей один проти другого...

Була в Сергія ще одна невеличка книжка, він носив її завжди при собі, в глибокій кишені штанів. Іноді він перечитував її з трудом при каганцеві, бо книжка була надрукована у Львові, по-українському. Раз і Юрко попросив почитати її. Починалась вона дуже цікаво — «Привид ходить по Європі, привид комунізму...» Та на свій сором і ганьбу, даліше Юрко не второпав нічого ні в зуб. Тоді сказав Крепкий:

— Малий ще ти, Юрку, не для твоїх це років. Почекай-но, підростеш, тоді все зрозумієш. Знай,— каже,— браток, одне, що це дуже страшна для царів і панів книжечка. Вона для них, як оцей каганець для комарів і нетлів або як горюча головня для сухої соломи. Пани і попи дали б великі мільйони грошей, щоб її на світі не було, та вже даремно...

Юркові аж мурашки забігали по спині від цих слів. Ото книжка, а він її, дурень, не розуміє, дивиться на неї, мов теля на ворота! Кортіло мати цю чародійну книжечку в себе, рости при ній, аж поки вона не відкриє йому весь вогонь своєї сили. А солдат наче вгадував його мислі:

— Хочеш, Юрку, я тобі подарую її на пам'ятку, ладно? — по-батьківському поклав він йому на плече теплу долоню.— На, візьми, колись прочитаєш і сам, і людям на користь. Дивись тільки, не показуй її ні попу, ні офіцерам, не хвались навіть нікому, що в тебе є оця книжечка. Збережи її, поки сам не зрозумієш, про що у ній пишеться.

Дурний би Юрко показувати ворогам такий скарб! Дзуськи! До свого часу він навіть Ількові не писне про це ні словечка. Довгий язик часто найбільший твій ворог, і Юрко знає вже навіть досить печальні приклади для базік. Хіба біблійний Самсон втратив би силу, якби не ляпнув Далілі язиком?.. Ну, а довірливий Довбуш та шельма Дзвінка?..

Ні, до часу Юрко збереже таємницю. Правда, наступного дня він ще кілька разів поривався зрозуміти богатирську міць книжечки, але надарма. Тоді з сумом загорнув подарунок у стару хустину і сховав нишком під платву у стрісі.

І тієї ж ночі приснився йому величезний пожар. Книжка з-під стріхи шугнула враз полум'яною птахою,

запалали вмиць церкву і панський двір, підпалила Коломию і Відень, а величезні ручища заграви піднялись аж до неба і запалили трон Саваофові. У великій пожежі пищали, як миші, пани, корчилились цісарі й генерали, а весь червоний від гніву бог Саваоф гримів на весь світ басом, мов трубою:

— Де Юрко Крук? Де Юрко Крук? Бий його громом та блискавицею!

Мокрий від холодного поту винуватець прокинувся враз на соломі (спить він тепер на полу між солдатами) і з остраху зашепотів «отченаш». Але нащупав лікоть Сергія і заспокоївся. Пригадав собі, що цей розумний Крепкий не молиться, не мозолить богові очі молитвами. Правда, на солдатську повірку він ходить і горланить у взводі «отченаш» та «спасі господі», кожний день просить «победи нашому благоверному імператору Ніколаю Александровичу», та це він мусить. В душі ж він таке бажає цим імператорам, що і Юркові до смаку. А вдома Сергій не молиться ніколи. Коли всі, навіть Бровко, хрестяться до ікон рано-ввечері, Крепкий собі спокійно читає книжку.

— А ви ж чого, Сергію, не молитесь? — спитала раз Мокрина.

— Мені, мамаша, не потрібно молитися,— відповів Крепкий жартом.— За мене всі попи й архієреї по церквах моляться.

— І скажете таке,— засміялась Мокрина.

— Не брешу вам, мамаша. Я сам вроді би другий після бога. Ви також до мене молитесь, коли кажете: «святий боже, святий Крепкий...»

Що можна було сказати на те цьому Сергієві? Всі тільки засміялися з його дотепу.

IV

— З такою війною ще можна жити,— говорив Сливка на вулиці.— Вірте, люди, не вірте, але ми ще ніколи так масно не їли у хаті, як з оцими солдатами. То в бідного м'ясо тільки раз у рік, на великдень, а в мене тепер кожний день на столі як не з м'ясом, то з рибою...

Це знала й кожна хата. В кожній-бо хаті стоять на квартирі солдати, і кожний постоялець приносить хар-

човий пайок з військового складу: хліб, м'ясо, рибу, крупу, чай, цукор... Висипле це добро в хаті на прилавок і до хазяйки:

— Вари суп, мамаша... Грій чай, мамаша...

Мокрина вже й дровами не журиться. Коли нема чим затопити у печі, Бровко збирається в ліс. Ввечері він бере з хати сокиру і тягне з панського тину дубовий стовп або дошки. А раз йому було ліньки йти аж під двір, і він свиснув дубок у Микити під клунуєю.

— Бійтеся, Грицьку, бога! — жажнулась Мокрина. — Та це ж дубок від Микити.

— Ну й що?.. Не горітиме? — спитав Бровко, сміючись.

— Говорила-їхала! Лисач нас зі світу зжене, як довідається.

— А він же не бачив, глитай,— заспокоїв її Грицько.— З другого боку там в нього їздові овес тягнули зі стогу для коней. Давай порубаємо, Юрко...

Юрко вже думав і перезимувати отак на солодких солдатських чаях, але не вийшло. Добро не тримається довго. Неждано-несподівано москалі серед зими покинули ці краї. «Отступленіє»,— пояснювали людям. І так було на душі гірко, а тут ще Юрко встряв у клопіт.

Якось за місяць до цього забігли до хати Ілько та Анничка.

— Юрку, чи чув? — сказали йому наперебій з порога.— В панський двір приїхали якісь дами аж з Києва і будуть дітям допомогу давати.

— Яким дітям? — спитав Юрко.

— Ну, бідним... Таким, як ми й ти.

— Хто це сказав?

— Николка Микитів.

— А він звідки знає?

— Хо, цей ще би не занюхав дурнички! Каже, що про дамів сказав наш війт його татові...

— Николка вже й побіг туди у подертому кафтані, що стояв у них на городі опудалом,— повідомила Анничка.— Бери шапку й ходім.

— Ідіть, діти, йдіть,— вставила і Мокрина.— Може, й справді щось дають там, коли багачі біжать перші.

Але йти туди було боязко, в палаці жило тепер якесь «превосходительство» з такою бородою, як на портреті в царя. Між людей воно не показувалось, рідко бачили його і солдати. «Превосходительство» можна було огля-

дати лише здалека, як щоранку воно прогулювалось на скакуні туди і назад на злощасному вигоні. Підтюпцем за ним завжди скакав денщик.

— Це генерал граф Душилін,— говорив про нього Грицько в хаті,— а синок його поручик у нас, в п'ятій роті. Ска-ажені вони обидва, нехай їм грець...

— Еге,— додав Крепкий.— Такі обидва сволочі і собаки, ніби про них ото й приказку складено: «Мати в отця, отець у пса, а все сімейство у скажену собаку».

Юрко бачив ту цяцю тільки раз, у свято зимового Миколи. Військо в цей день святкувало іменини «благочинного імператора». З оркестром, з піснею солдати вишикувались на майдані в парадне каре і, мов наполохані індики, кричали генералові на коні «здрай жлай» та «ура». З верби, на якій аж синіли від морозу Юрко і ровесники, було видно, як патлатий батюшка служив посередині молебень, як солдати співали «многая лета» та «боже, царя храни» і як усі залпами стріляли з гвинтівок. Спокійно йшло уже все до кінця, й «превосходительство» звеліло навіть подати коня, коли раптом скакун його здибився і вирвався з рук денщика.

— Мерзавець! — рявкнув генерал на всю площу і тут же заїхав солдатові кулаком в зуби.— Під караул його!

Річ ясна, що зустрітись віч-на-віч з таким жигалом Юркові не було охоти. Крім того, в дворі ще був такий взводний, що завжди гнав хлопців пискливим криком: «Пшол вон сцедова!» Та виручив дітей Крепкий. Він і провів їх аж до палацу, і обіцяв почекати.

З тремтячим серцем ішов Юрко до цього палацу. Але дітей у палац не пустили, дами були у флігелі, в економській. Тут був і вїйт Лесь, і такий якийсь підпоручик, мовби королева його язиком зализала, і повно вже багацьких николків та парасочок. Багачі навмисно вирядили їх сюди, мов до дідька у ягоди,— обірванцями, і дами дарували їм за списком на столі всякий одяг: хустки, кафтани, фуфайки, чобітки й черевики... Николка вже схопив і фуфайку, і нові чобітки, й навіть зимову шапку. А Ілько повернувся ні з чим, Анничка так само, облизня піймав і Юрко. Дами сказали йому:

— Юрко?.. Ні, нема тебе, мальчик, у списку... Ми, дєточки, тільки бідним даємо в Галіції допомогу... Тим, що не мають родичів.

А Лесь тут же гримнув на Крука:

— Ти чого прибіг сюди, на дурничку? Хто тебе кликав? Іди, іди, попросайку!

— Я.. попросайко?! — спалахнув Юрко, але прилизаний підпоручик показав йому пальцем на двері.

— Уйді!

Обурений до глибини душі хлопець розповів це Сергієві. А цей і не думав багато. Миттю наздогнав він Николку і тут же звелів віддати все хлопцям. На місці й розподілив поміж них справедливо: Юрко дістав чоботи й шапку, а Ілько взяв фуфайку.

Заварилася каша. Николка побіг з плачем додому, і Микита почалапав з хлопцем на скаргу у двір. Але дамів та вїта не було вже у флігелі, а взводний сказав їм лише «пшол вон». Тоді багачисько пішов до вїта, і ввечері вони обидва ввалились на розправу до хати. І Микита, і Лесь кинулись на Мокрину і сина коршунами, але прийшов, на щастя, Сергій і збив багачам пиху.

— Що, що?.. Віддати тобі, мироїде, чоботи й шапку? — підійшов він до Микити з обуренням.— Дивись, який ти нещасний бідняк і потребуєш допомоги!.. Ну, а ти,— сказав він до Лєся,— начальник і государство обманюєш, царські дами обдурюєш сволочним списком?.. Ей ви,— сказав їм у вічі,— мошенники! Завтра я піду до генерала, і він вас відправить в Сибір за обманство.

Перелякані багачі почали проситися. Вибачайте, мовляв, та даруйте життя, кінь воно на чотирьох ногах, а й то спотикається. Потім кицьками порачкували назад, і на цьому ніби й скінчилося. Ні Микита, ні його синок не згадували про це ні словечком.

Але тільки до часу. В той день, коли заплаканий Юрко проводжав аж на цісарську солдатів і сумно повертався з Ільком додому, на вулиці перестрів хлопців радий Микита.

— Ну що... вже скінчилися вам, жеброті, московські хліби та чаї, пора сісти на бульбу? — проскрипів він єхидно.— Ану, зараз же неси мені, один з другим, чоботи й куртку мого Николи, ти чуєш?.. А то ось придуть наші, і я вже скажу їм, кого мають вішати за грабїжництво.

Ось тобі й напасть. Не забув багач свого. Було, звичайно, жалко такої пам'ятки по Сергієві, гірко було

віддавати багачам чоботи й одяг, але не було виходу. Порадившись, хлопці ще того ж дня віднесли подаровані речі безбровому. А цей навіть не соромився брати не своє від бідного...

Під столом, де стояли начищені ваксою Юркові чобітки, видніли на землі тільки чіткі відбитки двох підшов і зап'ятків. Не було вже й звичайного сміху та радості в хаті. Мати ходила понура, сестри більше мовчали за шитвом, усі ще думали про Грицька та Сергія. Де вони тепер, ті солдати?.. Хата стала на диво широкою, і вночі Юрко наче чув ще виразно, як голосить по кутках Бровкова пісня:

Бідний бурлак робить,
робить-заробляє.
Аж піт очі заливає,
Гей, гей!
А хазяїн п'є, гуляє...

Розділ п'ятий

СПОВІДЬ

Щорічно у великий піст перед пасхою отець Мелетій страшив людей чортами і пеклом. Кожної неділі він закликав мирян з амвона до каяття, посту й смирення, бо тільки,—говорив,—«нищії духом» мають право на царство небесне. На страшному суді господь, мовляв, запросить праведних в рай, а всім грішникам прогримить з гнівом: «Ідіть від мене, прокляті, в огонь вічний, приготований для вас дияволом та його кодлом. Бо я,—скаже їм,—був голодний, а ви не нагодували мене, я просив пити, а ви не напоїли мене, я ходив голий, а ви не одягнули мене на землі...»

Дивно було вперше таке почути Юркові. Тож і в біблій, і скрізь говорилося, що господь — всемогутий, він вічно царює на небі і на кожний кивок може мати гори хліба й одежі. Навіщо ж йому тинятись по світу голодним і голим? Хлопцеві було навіть смішно уявити собі це в мислях. Ось іде, наприклад, бог попідтинню, як отой придуркуватий Завершенько,— без штанів, без сорочки, в одній лише сірячині руб рубом. «Зима-а, бі-

да-а, полубічки скрізь розтинають, а капусту в «штай-рамт» забирають... Дайте,— каже,— в шапку капусти». Як же не сміятися з цього? Тому Юрко зразу тоді спитав батька:

— Тату, а ви вже бачили голого і голодного бога?

— Кого, кого? — витріщився на сина Мартин.

— Ну... такого бога, як Завершенько... Коли він ходить по селу жебраком.

— Та ти що, Юрку... Блекоти нині об'ївся?! — показав батько пальцем на лоб.— Який же тобі бог без штанів ходить?.. Де ти таке чув від дурного?..

— А піп же наш говорив нині в церкві,— оправдувався Юрко.— Каже: я був голодний, а ви не нагодували мене, я ходив голий, а ви...

— Тьху! — зі сміхом обірвав тоді сина батько.— Той меле у церкві дурне, а цей на вулиці... То ж лише так, для прикладу, каже піп, Юрку. Ну, щоб багаті та з бідними, ніби, ділилися.

— А хіба вони діляться?

— Е, куди ти заїхав,— відповів батько.— Почекай ще, Юрку, сто миль...

Говорив іще також піп на амвоні, що легше, мовляв, верблюдові у вушко голки пролізти, ніж багатому в царство небесне, тому перед кожним великоднем багаті старалися в церкві, як ніколи. Правда, з бідними вони не ділилися мастками, зате поклони лупили так лобами, аж церковна підлога тріщала. Наймали також у попа «сорокоусти», купували для церкви хоругви та ікони і ставили на престолі такі свічки, мов кілля. Мокрина говорила у хаті:

— А хіба ж ми за ними до раю дотовпимось? Де вже нам, бідним. Вони й там будуть першими.

Признатись щиро, Юрко вже навіть не має певної надії на оте царство небесне. Якось з першого разу не повезло йому бути в праведних. Навіть не те, що якось ніколи й ніде не вдасться йому бути «смиреним». Просто не везе, або ж господь зразу призначив Юрка Крука не в рай.

Почалося з першої сповіді і причастя. Уже в першому класі треба було Юркові писати гріхи і йти до попа сповідатися. Морока була з оцією сповіддю. Отець Мелетій навчав, що перед тим належить зробити собі «іспит совісті», а як це зробити — хлопець не знав. Він спитав, правда, в Оленки, але ця засміялася з нього:

— А хіба в тебе,— каже,— є совість?.. Одні тютюни в голові та пустоти. Ось про це і признайся попові.

Виручив уже досвідчений у цих справах Ілько. (Він уже торік сповідався). «Треба,— каже,— зажмуритися, чоловіче, і пригадати собі все, чим ти прогнівив господа бога». А це вже було і не так важко. На землі ж воно де не ступиш, там завжди богові не в догоду. Гнівається він і за непослух у хаті, і за прозиванки та пустоти на майдані, і за чужі вишні в садках, горох на полі, цигарки в глинницях, і навіть за недобррозичливі мислі, скажемо, про Николку, Микиту або пана Косінського. Кожний день бог записує тобі на воловій шкірі, як гріх, ще один крок до пекла у гарячу смолу. Але отець Мелетій говорить, що господь милосердний дав ласку святою сповіддю і причастям очищати з людини весь гріховний намул. Навіть найтемніший, мовляв, розбійник і злодій можуть потрапити в рай, коли висповідуються хоча б перед самою смертю. В раю, мовляв, немає ні бідного, ні багатого. Правда, і Юрко, і його батько та мати запевне не раділи б у раю, побачивши там і Микиту, але...

Разом з Ільком вони й написали гріхи — однакові-сінькі, разом і сповідалися в церкві та дістали «розгрішення» і «покуту». Після цього в хлопців так було легко на серці, хоч пурхай крильцями в рай. Не тільки совість, навіть весняний майдан був, здавалося, чистий від торішніх звад та пустощів. У школі вони сиділи смиренні, мов ангели, у хаті також «хоч до рани їх прикладай» — дивувались домашні. Завтра ж — «святе причастя» і треба, мовляв, тільки каятись та бути з богом думками. Попоївши, Юрко без найменшої грішної думки подався було виконувати паломництво сповідальника, коли наздогнали його Ілько з Тирликом.

— Ти куди, Юрку?

— Іду до каплиці.

— Чого?

— Маю там вдарити нині десять поклонів перед тим гіпсовим... ну... Перед святим Йосафатом Кунцевичем.

— От добре,— зрадів раптом Ілько.— Олексю, давай підемо разом з ним. Я й забув про каплицю...

Ходім, то ходім. Розкаяний грішник уже думав, що піп дав і хлопцям на сповіді таку ж саму «покуту». Але помилився. Бо на майдані вже Ілько весело штовхнув його кулаком в бік.

— Ех, і кілок же ти,— сказав,— Юрку... Ніби ти знаєш, з чим ми йдемо?..

— Як це — з чим?

— Таж в Олексі є, чоловіче, тютюн, розумієш?.. Ми ішли в глиниці, але там, мабуть, мокро ще нині. А в каплиці нас ніхто не побачить.

— А хіба нині можна курити? — аж зупинився Юрко.— Таж ми сповідалися, Ільку!

— Ну й що? — засміявся той з нього.— Це тільки завтра до причастя у церкві треба йти натще, не можна тобі й крапельки води у рот взяти. А курити... всі старі після сповіді курять...

— Але вони старі, а ми — діти.

— Е, діти... Не бійся, на другий рік ми знов висповідаємось.

Спокуса була велика. Відлупивши наспіх поклони, Юрко тут же, при святих, підкадив і чортам димом. А хвостаті на radoцax всукали йому халепу.

Уночі пішов сніг. Та такий сніг, що валив цілу ніч, і вранці Юрко побачив справжню метелицю, мов серед зими. До церкви йти босоніж не було вже й мови, треба було наспіх дротувати порвані шкраби. Поки хлопець знайшов їх на горищі (він уже було викинув туди шкраби, сподіваючись літа), поки мати з Оленкою приоділи дротаря до причастя — минув час. Ілько вже давно був у церкві, тож Юрко побіг туди, мов на пожежу. І був би, може, дочвалав-таки в пору, якби не сніги по коліна. Та ще сніговий вітер зривав йому раз у раз з голови шапку. Кваплячись, хлопець зав'язав її під бородою в три мокрі вузли, і ця бісова шапка погубила його.

На церковних дверях він ніяк не міг розв'язати ці вузли. Тим часом усі вже вчорашні грішники стояли рядком серед церкви навколішках, і отець Мелетій причащав кожного ложечкою «святих тайн» із золотої чаші. Юрка мов обдало вогнем. Він кинувся так, як був, у шапці, шукати серед причасників місця, щоб хоч краєчком пропхатися в праведні, і, нехотячи, наступив шкрабом на ноги тендітній Паздрівій Маланці. Дівчина скрикнула, впавши на підлогу, на побожних обличчях причасників появилася грішна усмішка, а піп аж застиг у ризах, з чашею в руці.

— Виведіть лайдака! — піднімаючи палець, прорік він гнівно, мов бог-отець на страшному судилищі.

Гугнявий паламар Йосип мовчки схопив Юрка за комір і поволік до дверей. Тут зашипів, потермосивши ним, як снопом:

— Ти-и... буреннику, кальвіне, стовбуре, як прийшов до святого причастя — у шапці? Марш, злодію, з церкви, хай прийде до попа тато твій!

Він турнув Юрка носом у сніг і зачинив за ним двері до раю.

Заплаканий хлопець сподівався ще ременя й від батька. Але Мартин сказав тоді синові ввечері:

— Е-е, не велика біда, не плач, Юрку. Маєш, — каже, — ще час до раю, не квапся... І так, і так я дивлюся, що за тобою лише ті, з хвостами, ангели ходять.

— Ну, а до попа ви підете? — спитав Юрко.

— А на яку мару я туди піду, щоб цвірінькав мені до очей? — відповів батько. — Чекай, і на другий рік не втече з села таке щастя, як піч, підеш і до сповіді, і до причастя. Ну, але коли вже ти, — каже, — так нахрапом прешся до неба, то хай собі йде до попа мати.

Хоч-не-хоч мусила Мокрина таки йти до попа, щоб не тикали багачі пальцем на хлопця. Той зразу змішав і батька, і матір, і сина з болотом, він не давав собі й слова сказати про причину запізнення грішника. Але ж Мокрина не йшла порожнем на попівство, в руках у неї був вузлик з крашанками. Угледівши «хавтур», отець Мелетій присмирнів і вкінці дозволив Юркові ще раз іти до «свягої сповіді і причастя».

Не можна сказати, що Юрко вже цим радів. На втіху всім таким фарисеям, як Николка й Микита, піп навмисне дав хлопцеві «розгрішення» у велику суботу, коли сповідаються лише кримінальники в тюрмах. Так Юрко й відробляв попу панщину. Сповідався він без смирення й каяття, а відмолювати десятками «отченашів» покуту й не збирався. Навпаки, на зло попові й паламареві він вранці, до «святого причастя», навмисне хильнув собі нишком молока з глечика.

Раз такий уже він грішник, так грішник!

II

Панські лани лежали вже незасіяні. Худобу тепер можна було пускати, де хочеш, та людей це не радує. Почались реквізиції. Щотижня приїжджають у село

напіндючені німці і — давай, «руська хлоп», хліб, давай коні, давай худобу для війська... Багатії з війтом — одна пара копит, вони хитрують завжди звалити все нещастя на бідних. Худоби у попа — ціла череда, а дав він лише одну ялівку для війська. В Микити он аж чотири корови, а обігнався лисач від реквізиції мішком вівса та почастунком для німців. А Процева Варвара їсть сиру землю за оцю реквізицію. Було в неї тільки й багатства, що коровина й коза, з них ото й жила біднячка з дітьми — їх аж п'ятеро. Коли ж прийшов присяжний з німцем реквізувати кормилицю. Ну, жінка в плач, а коли ті не зважали на сльози, Варвара кинулась до очей капралові. «Стріляй, а не дам від дітей», — каже. Стріляй так стріляй. Німець з пістоleta — таррах! — і залишилися діти сиротами.

Генерал Бем-Ермолі заліпив кожну хату «пересторогами» аж у трьох мовах. Те давай, цього тобі не можна, за це кожному розстріл і шибениця. Коваль Стах заночував знайомого гуцула в хаті, а вранці жандарми забрали в ланцюжки і його, і нічліжника. Та гуцула, кажуть, пустили у місті, а ковалеві всадили два роки.

Добре, що весна тепла. З ранку й до ночі Юрко, Ілько та Аннички ховають корови в панському гаю над рікою. Коли тільки в селі реквізиційна тривога, прибігають сюди мерщій зажурені матері. Вони зав'язують коров'ячі писки хустками і моляться, щоб пронесло від гаю нещастя. Тоді так стає тихо і моторошно у гаю, що чути всім далекий і приглушений гул канонади, кажуть — з-під Галича. Ніби хтось гуркотить маглівницею час од часу...

Школа вже світить на село голими кроквами. Не цілий місяць, після відступу росіян, стояли у селі німці, і у весняні розтопи заманулося якомусь оберстові зробити тротуар від панського двору до попівства. Бо в попа гостювала якась панянка і оберст вечорами танцював з нею під звуки рояля. Часто також піп з паніматкою та цією панянкою ходили до офіцерів у двір. І ось німці зняли черепицю з шкільного даху і вимостили панам тверду стежку. Лукин, правда, пробував захищати від руїни будинок, він бігав і до попа, і до війта, але все це було дарма. Для німців «бефельс бефель», як сказав Штефан Яблонюк.

На великдень німці тяжко побили шомполами ткача Сидора. Дід Шелест перевозив через ріку якогось фенріха з панянкою, і, на біду, тут же, серед води, сіло йому колесо маком. Напомаджений, як на вивісці в голяра, німець став махати руками на берег, щоб хтось побрів та переніс на суше його і панянку. Та лізти в холодну ріку нікому не було охоти, кожний старався втекти звідси нишком. Вкінці погодився веселий ткач Сидір.

— Чекай,— каже,— чекай... Я вже перенесу тебе, фіфаку!

Побрів він тільки в сорочці. І — невідомо, чи ткач дійсно зробив це навмисне. Досить, що панянку Сидір приніс на берег суху, а з офіцером вийшла комедія. Ткач Сидір з німцем на спині був уже близько берега, коли раптом спіткнувся і шльопнув з ношею у воду. Гикнувши, панок так злякався, що Сидір тягнув його до берега волоком.

Звичайно, люди на березі мали безплатний театр. А весь мокрий і лютий, мов гадюка, німчина вийняв револьвер і звелів Сидорові йти з ним у двір, де були німці. Веселий ткач пішов туди пішки, а звідти вже привезли його напівживого додому...

Ще таки на великдень почали людей гнати копати окопи на узгір'ях за Прутом. До цих проклятих шанців гнали і старих, і малих, ходив навіть Юрко аж під Коломию з лопатою. Він возив тачкою землю, носив копачам воду, пиляв стовпики і жердини. Військові наставники підганяли людей — «вайтер, вайтер», а ті накривали рови дубовими брусами і землею, городили перед окопами засіки кільчастого дроту. А глуху канонаду було чути щораз більше і більше.

— Гей, що ж то, людоньки, буде, що буде? — тривозно збиралися гуртками на вулиці.

Отець Мелетій закликав усіх до каяття. Він служив тепер кожного вечора в церкві молебень і говорив, що господня чаша налита вже гріхами людськими вщерт'я і бог-отець випробовує людський рід вогнем і залізом. Треба, мовляв, усім тепер, як ніколи, бути готовими стати віч-на-віч перед «всевидющее око».

Багачі, як сміялася з горем Михайлиха, «лізуть вже, любко, живцем на небо», вони знов почали сповідатися й причащатися в церкві. А Юрко навіть не дістав перед пасхою «розгрішення» у попа. Правда, до проводів

цього навіть у хаті не знали, але так воно вийшло. Не пустить його отець Мелетій до раю.

Ходив він до сповіді так, як звичайно, як більшість старих і малих у селі,— для форми. Щоб отой пальцем не тикав з амвона. Бога, кажуть, моли, а чорта не дражни. Прощептавши гріхи, він уже схилився для попівського хресного знамена з «розгрішенням», коли той спитав:

— А книжки... ти читав якісь, сину?

— Читав,— випалив Юрко не задумуючись.

— Які?

Візьми, дурний, та й похвалися попові і Горьким, і Іваном Франком, і Криловим та Гоголем. Добре, що хоч не ляпнув з розгону святцеві про книжечку в стрісі. Але попові й тих було досить.

— Хто тобі давав ці книжки? — насторожився він із притворною лагідністю.

— Російські солдати, коли в нас стояли,— не брехав хлопець.

— Умгу! Ну, а ти знаєш, любенький, що москалі всі — схизматики, вороги нашої церкви і святішого отця папи римського.

— Не знаю.

— Як не знаєш? Ти ж ходиш до школи і всякі книжки вже читаєш. Хіба ти не ходиш до церкви й не слухаєш літургії й проповіді?

Що мав «грішник» сказати на те? Що в церкві він не так слухає «слова божого», як веселого кашлю Ринського?.. Що церковні проповіді в одне вухо йому заходять, а другим вилітають пологою?..

— Не знаю...

— А ти знаєш, що книжки ці твої — грішний плід диявола, нечисті випари пекла проти вічної ясності божої правди і свята наша церква забороняє їх і читати, і тримати у себе?

— Ні.

— Ну, а є ще книжки ці в тебе? — свердлов його піп очима, як змійками.— Сокруши своє серце і говори на святій сповіді, як перед богом.

В Юрка ще були (восени він викопав книжки з-під бузини) і Шевченків «Кобзар», і Франків «Лис Микита», і «Том Соєр» від Луця, і залишені Крепким оповідання Горького. Проте він сказав, не вагаючись:

— Ні, нема вже у мене книжок, отче духовний.

— Ні одної нема?

— Так.

— Кажеш правду? Бог усе бачить і знає.

Юркові вже набрид цей «протокол». Так і кортіло йому кресонути попові: «Ні, брешу! В мене є, отченьку, така книжка, що всі попи повинні зашкварчати від неї...» Та правда колола би очі попові. Тому він збрехав свідомо:

— Кажу, отче, правду.

Піп глибоко зітхнув, мов корова.

— Бийся, сину, у груди, молися, грішний,— підняв він затьмарені очі до Саваофа. Потім написав щось олівцем на листочку і заліпив у конвертик.— Так ось що, синочку,— сказав холодно.— Согрішив ти тяжко проти отця небесного і святої церкви, розгрішення тобі я не дам. На ось цей лист і підеш завтра до церкви у Вовчинцях. Даш його отцеві декану Матлі, він тебе висповідає і дасть карточку. Принесеш це мені, тоді я знов тебе висповідаю і назву покуту... З богом!

«Грішник» вискочив з церкви, мов від отого німця в бараку. Палив його якийсь осоружний стид і тривога, проте не було в нього і гадки йти завтра знов до попів вислуховувати нові «протоколи». Коло Гнатики він кинув попів лист у гноївку. Кинув, мов камінь богові у вікна. Правда, було йому і тривожно, і страшно відчувати себе кандидатом у пекло, але згадав Мусія й пана Луця, згадав Сергія та розмови у хаті про попів та їх безсоромну торгівлю «царством небесним» — і заспокоївся. Верх над усім брала образа. Як це так, що росіяни всі — вороги бога, народу і церкви, коли навпаки — саме вони залишили скрізь по собі найкращі спогади й навіть щирі жалі по хатах?.. Ну що, яке добро дали селові імператор Франц-Йосиф та «святіший отець» папа римський, за яких піп велить молитися в церкві?.. Програний процес з паном Косінським? Арешти, війну і шибениці? Чи, може, «боголюбиве» їх воїнство, що вже стало прокляттям для Прокопа, для Сидора, для Варвариних сиріт...

Ну, а книжки... Чому вони грішний плід чорта, коли в них чиста, як сльоза, правда про тяжку працю, кривди і думи таких, як Мусій і Штефан, як його батько і мати, як дід Онисько і Сливка, як сотні, тисячі трударів, що орють, сіють і жнуть на своїй землі «не собі»... Пригадалися йому вірші Шевченка:

Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить,
А на апостольським престолі
Чернець годований сидить.
Людською кровію торгує
І рай неситим продає...

А хіба отець Мелетій не продає багатіям рай кожного року? Хіба в цих книжках не правда про таких, як пан Косінський, Микита й отець Мелетій? Хіба бідному не можна знати, що правда є людська і панська, що п'явка є п'явка, павук є павук, злодій є злодій та що перший-ліпший багач навіть в раю не захоче порівнятися з своїм наймитом?

...Ні, коли вже господь боїться людської правди, коли він вимагає від бідних тільки смирення й поклонів перед усяким Микитою, тоді не великий вже «ах» бути в раю. Тоді краще вже сидіти у пеклі з такими, як Шевченко і Горький, як Іван Франко й Сергій Крепкий...

Замислений Юрко вже порівнявся на городі з Оленкою, що копала грядки, коли загомоніли церковні дзвони. (Отець Мелетій не віддав ще тоді їх цісареві на гармати, і паламар дзвонив на вечерню). Оленка перехрестилася, а Юрко засміявся.

— Ти чого смієшся? — спитала сестра.

— Бо мені смішно.

— Маш! Іде «янгол» з сповіді й сміється...

— Ну, а ти, Оленко, знаєш, як ткач Сидір говорить про оці дзвони? — сказав Юрко.

— Як?

— Він каже, що вони не дзвонять, тільки говорять: попи-дяки — злодіяки! Попи-дяки — злодіяки...

— Ото висповідався! — вголос засміялася й Оленка.

III

Хто б то, ви думали, винен за цю війну, за кров, за всі людські нещастя? Царі й генерали? Е, ні. Війну стягнув з неба людям на голови Юрко Мартинів. Таке сказав отець Мелетій з амвона.

Даремно юнак сподівався, що піп забув оту сповідь. В неділю на проводи він закричав на всю церкву:

— І як же не каратиме нарід отець наш небесний? Як не посилатиме на нас війну, і вогонь, і смерть, і каліцтво, кров і сльози? В селі повно зависті між людьми, повно вражди бідного до багатого, нема побожності й послуху для святої церкви і духовного пастиря. Замість молитви й смиренності, як Христос нас учить, між парафіянами образлива для бога гордість і гріхи. Хіба родичі виховують дітей так, як спаситель велить? Ні, вони віддають їх у чорні кігті диявола, топлять душі своїх дітей у розпусті й безбожництві так, як топить уже в смертельних гріхах Мокрина свого зухвалого хлопця...

Піп знайшов очима Юркову матір у натовпі і показав довгим пальцем на жінку. Мокрина була би рада провалитися в землю від публіки та сорому. А піп гривів далі:

— Її грішний синок ходив до школи для того, щоб навчитись читати різні диявольські книжки, заборонені святим богом і церквою. Він знайшов собі нині вчителя — сатану — і тікає вже навіть від святої сповіді і причастя. («Свят, свят, свят, господь Саваоф», — вголос перехрестилися напереді два «фарисеї» — Паздрій і Микита). О горе вам, такі родичі, такий тату негідний і така сліпа мамо! — грозив піп рукою в широкому рукаві білого стихаря. — Через вас ото, грішні, та через ваших безбожних дітей справедливий отець наш небесний мусить карати війною всіх скорблящих людей на землі.

Так піп розправився з «грішником» за непослух. На щастя, Юрка тоді вдома не було, він днював і ночував тепер на «шанцях» за Прутом. А то вже, річ ясна, дістав би «учень сатани» від матері в ту неділеньку. А так — обійшлося без віника. Коли він повернувся, злість матері розійшлася вже, як то кажуть, по костях, і Мокрина лише заплакала перед ним і на нього за церковну «публіку». Але ці сльози для Юрка були сто разів болючіші за всяке поліно.

Та не все обійшлося гаразд. У злості мати спалила всі Юркові книжки, що були у нього на лежанці під подушкою. Навіть шкільні підручники, біблія, зошити, хатній «Поменник» та Луців «Том Соєр» пішли тоді димом у комин. В книжках був наче другий світ для Юрка, з ними він почував себе як силач або вельможа. Але вельможі їздять собі по світах каретами і поїздами,

а Юркові навіть цього не треба. Хлопець розгорне книжку, і не догонить його жодний пан швидким поїздом. Він їде куди завгодно, переминається в кого й що хоче, відверто креше ворогам те, що на серці лежить. Було якось широко й світло у хаті з цими книжками, вони всякий раз дружньо шептали йому розумними листками:

Книги — морська глибина:
Хто пірне в ній аж до дна,
Той, хоч і труду мав досить,
Дивні перли виносить.

Любив Юрко веселого коваля Бассіма¹, думав про все разом з Олексієм-«ти не медаль», блукав по печерах з Томом Сойером. А тепер залишився він сам-самісінський, з такими «приятелями», як піп і Микита. Один радий би його в пекло запхати, другий — на шибеницю. Як розігнати думки?..

Правда, залишилась йому, сироті, ще одна-єдина книжечка в стрісі. Він і дістав її звідти обережно, наче жарину, та ще раз поспробував збагнути вогонь. З багатьох слів він не так розумів, як догадувався на самоті, під повіткою, що над усім панським світом висить якась невмолима біда. Але звідки, як, де і що — годі було збагнути. Страшенно кортіло побігти з нею до Луця, але ж Крепкий не велів її нікому показувати. Поморочившись до мерехтіння в очах, Юрко вже не ховав книжечку в стріху, він зашив її нишком у свій кафтан. Так воно безпечніше, мати не знайде. Кожного вечора він клав цей кафтан собі під солом'яну подушку, і не раз снилися йому різні чудасії, коли тільки думав про це, засипаючи.

Навіть матері було потім жалко книжок. Зимовими вечорами Сергій і Юрко не раз читали їх вголос у хаті, вони заражували усіх то веселим сміхом, то людським горем і гнівом. Часто приходив послухати читки й Штефан, тож Мокрина в душі навіть гордилася своїм «письменним» сином. А тепер хлопець ходить якийсь задуманий, наче сновида. Згодом вона і поскаржилася Штефанові:

— Ой дурна ж я, Штефанку, дурна... Візьми та й

¹ Коваль Бассім — герой одного із сюжетів казок «Тисяча одної ночі».

спали хлопцеві письма... Такі файні книжечки, га?.. Ну, але той так зганьбив та цензурував нас на всю церкву, що...

— А ви вже цитуйте, Мокрино,— співчував їй Штефан.— Не люблять вони, щоб наш хлоп тримав очі в книжках, о, не люблять скрізь — і в селі, і у місті. Вони люблять нас лишень коло ціпа та гною. За них, за книжки оті, й нашого Мусія закували в кайдани, ви ж бачили.

Говорилося в хаті і про Юркову сповідь. Спочатку мати навіть веліла синові йти і «заткати хавку» попові. Але хлопець заперся кілком. Не піду до декана! Марія сказала:

— А й правда, мамо. Що він — розбійник, убив він когось чи загарбав сиротам спадщину, щоб той мішав нас у церкві з болотом?.. Чому він, святець, на маєтках та нашій кривавиці, Микиту не посилає до декана?

На тому і стало. Правда, Юрко тепер старався не попадатись попові на очі, але не вийшло. Піп, як той кіт, скрізь тобі пересобачить дорогу.

Час насувався тривожний. Кожний день Микита копав уже на подвір'ї та в клуні ями і, щоб навіть наймити цього не бачили, таскав до них міхи різних достатків. Бо воєнна гроза наближалася, гуркотіння клетотіло щораз ближче, а по ночах видніли на небі криваві заграви. Зрозуміло, що багатіям уже і сухих ям бракувало. Видно, надірвався Микита під багацькими міхами, чи як там,— досить, що Микитиха покликкала до хати попа з «найсвятішими тайнами». Правда, наймичка Текля говорила на вулиці, що, мовляв, «дідько його не вхопить», але лисий захотів сповіді і причастя.

Це було опівдні. Юрко біг з чекалом у потік рибки на вечерю зловити, коли назустріч йому піп, щоб ти здох. Тьху! Хто в селі любить попа чи kota на перехід? Кожний прокляне їх нишком і сплюне. Пльонув і Юрко спересердя. Ну ясно, що рибки вже через цього чорта не буде. Піймає він сьогодні сім жаб, а не рибку. Заклопотаний хлопець так розгубився, що й забув стати серед вулиці на коліна. А піп як не крикне на нього:

— Ти, гунцвоте, чому не станеш перед паном богом навколішки?! Стань мені зараз!

Тю-у-у! Замість виконати наказ (піп же йде з «тілом Христовим»), збентежений Юрко чкурнув по вулиці з чекалом, аж закурилося.

— Чекай, чекай, лайдаку! — чув ще він тільки за собою погрозу.

Ось тобі й нове весілля. Нарибалив він матері клопоту. Буде знов у неділю крик на всю церкву. Звичайно, Юркові було вже не до риби сьогодні. До вечора він ходив мов пришиблений, кілька разів поривався вже й розповісти все в хаті. Та добре, що притримав язик. Бо ще тієї ж ночі ворог його залишив попівство на стару тітку та наймитів і покотився з військом у гори...

Сталось несподівано. Вже звечора завалила в село австрійська піхота, артилерія, обози. Варилося, мов у горшку. Війська тиснулися до броду, до понтонного моста через Прут. Щоб освітити брід, жовніри підпалили над рікою дві хати — Штефанову та вдовиці Горпини Семчучки. Ніхто не спав у селі цієї ночі... Від зорі до зорі все клекотіло, бряжчало, гейкало, котилося до готових шансів за Прутом.

Війська валили цілу ніч і цілий день аж до вечора. Вже останні патрулі розстріляли Панасового Йвана на вулиці. За російську «папаху» на голові. Перелякані люди трималися хат і воріт. Всі наспіх копали землянки, заносили в них найнеобхідніші речі, приміщали дітей. Сутужно було тим більше, що ніде вже не гуркотіли гармати, ніхто не лопотів з кулеметів, тишина була, мов на цвинтарі. Лише зрідка-зрідка вночі тишину цю порушували цілком, здавалося, мирні окремі постріли вартових десь за Прутом:

— Пік... пак... Пік... пак...

Спав і Юрко цієї ночі в землянці у Григорковому садку. Тут було тісно, вогко, задушливо, цілу ніч плакали у пільмі немовлята.

А вранці були вже в селі росіяни.

IV

Нема лиха без добра. Так, бодай, думав на цей раз Юрко.

Цілий місяць стояв на ріці фронт. Правда, великих боїв тут не було (основне клекотіння варилося ночами десь далеко, за Коломиєю), проте люди наїлися горя. Австрійці з узгір'їв часто обстрілювали росіян снарядами і шрапнелями. Вже на першому тижні вони спа-

лили снарядами Шмульків млин та десяток хат над рікою, спалили Янчиху і корчму на горі, згоріла від обстрілу й попівська резиденція разом з клуною, стайнями і худобою. І вдень і вночі небезпечно було йти кудись від землянок. Вдень австрійці брали людей «на мушку», а ночі були такі ясні та видючі, аж мото-рошно. Чортяки з узгір'їв весь час шарили по селу прожекторами.

Мокрина журилася, коли горіло:

— Корчми, люди, не жаль, Гершко й так сидить десь у Косові, а пан — вже не бійтеся — поставить селові нову «пропінацію» і розпусту. Та й попа чорт не візьме, громада побудує йому нові палаци. А от куди дінуться зимою бідні погорільці з дітьми?

— Ой, коби-то дочекати всім ранку з душею, — аж чорніли в землянці під час стрілянини.

Ще менше журився поповим горем Юрко. Навпаки, в душі «грішник» був навіть радий, що, може, піп уже й не вернеться скоро на згарище. В церкві служив раз літургію військовий батюшка, він також «отпевал» домовини убитих шрапнелями — Палагни-«святий боженьку», попового наймита Якова, Панькову молодицю з дитиною та Юркового побратима з майдану — Федька. Останній навіть сам собі змайстрував смерть не відаючи. Знайшов десь небіжчик австрійський снаряд і давай клепати його молотком на городі — кортіло, бач, зняти мідні обручки. Ну, бахнуло вогнем — і поховали Федька, чорного, як головня.

Хліба в хаті не було ні рісочки, й Мокрина кожний день сушила собі з дівчатами голову, де взяти на відробіток. Але багачі позакопували хліб в ями, і треба було великого панькання, щоб вирвати у них хоч на куліш. Де, мовляв, та на чому відробите, коли до землі нема доступу? Такий час, що кожний, мовляв, думай за свій рот у хаті. Мусив Юрко займатися промислами. Він брав у матері весь «вицирканий» з плачем (ніби чим тепер годувати корову) удій молока і пригинцем біг на ріку, до солдатських окопів. Звичайно, що не йшов туди хлопець із підскоком. Мати навіть не дозволяла синові «пхатись на смерть». Та Юрко обманював хатніх. Правда, було йому страшно одному на полі, особливо коли раптом австрійці почнуть бити по російських окопах з гармат. «Фі-і-ів — прах-ах!» — свистіли тоді і рвалися снаряди. «Фі-і-ів — трас-трас-трас-

трас!» — лускотіло, аж Юркові душа кам'яніла від жаху. І — щастя, коли це заставало мандрівника ще недалеко від хат або вже у російських окопах. З людьми якось і вмирати не страшно. Гірше, коли він сам — одинокий, як палець, — завмирав під межею від оцієї музики. Іноді також австрійці стріляли по ньому з гвинтівок, і хлопцеві доводилось тоді довго лежати ниць, поки знов чкурне. Проте якось завжди щастило йому в цих мандрівках, хоч іноді він приносив ще навіть гарячі шрапнелі в шапчині.

— Ото чорт відважний, — дивувався завжди боязливий Демко, що день і ніч пліснявів, навіть іноді й сам-один у землянці. — Боже, та мене аби конем хтось тягнув, я б не пішов у содому...

Від солдатів Юрко приносив хліб, сухарі, срібні й паперові копійки-марочки з написом: «Имѣтъ хожденіе наравнѣ съ серебряной і мѣдной монетой». А з грішми він уже ходив до двора на промисли. Йти туди було куди безпечніше, хоч іноді й там, на майдані, рвались шрапнелі. Та панський двір був заслонений від «австрійків» селом і парком, а де близько хати, там легко й сховатися від вогню та уламків. Тим більше, що Юрко вибрав собі трасу в двір попід верби, потоком, повз Бордючку, циганів та Варварину хату. Вона тепер стояла зачинена, пусткою (сироти розлізлися між людей), а на білій стіні чорнів вугіллям невправний напис якогось, видно, людяного солдата:

**Хозяинъ на войнѣ
Мать убили австрійцы
Есть 5-ро дѣтей
Не трогать**

В панському дворі стояли солдати, тут була в них і кухня, і харчовий обоз. Знайомий з окопів на ріці прапорщик познайомив Юрка з якимось унтером, що «різався» коло воза в «очко». Хлопець показав солдатові «имѣт хожденіе», і той завжди продавав йому нишком суху рибу, оселедці й крупу. Частував також кашовар Юрка супом.

Юрко вже не раз ходив попід оцей палац навшпиньки. Та потрібно було аж фронту, щоб перед ним відчинилися двері панського раю. Крім взводних і прапорщиків, у палаці тепер ніяких високих благородій не було. В покоях господарювали фронтовики. Солдати

лежали з чобітьми на оксамитових панських канапах і фотелях, рвали на онучі розкішні занавіски і гардини, жартома шпурляли один в одного шовкові подушечки, цяцьки й різні пахучі флакони. Сунув було сюди носа польовий Гурман поплакати над панським добром, але солдати наткнули йому на голову якийсь високий циліндр, мов коробку, і вигнали з реготом:

— Іди, старик, іди собі з миром... До Франца-Йосифа йди скаржитись.

Юрко бродив по палацу, як дома. Солдати пхали йому до кишень і за пазуху різні панські коробочки, цяцьки, альбоми, навіть витягли десь та принесли дамську сукню і якийсь фрак з двома хвостами, як у сороки.

— Навіщо мені це лахміття? — захищався Юрко сміючись.— Що я, одінуся і стану в коноплі горобців страшити?

— Бери,— кажуть,— мальчик, бери... Пора і тобі «баринном» бути.

Боліло завжди Юрка те, що росіяни так мало б'ють по австрійцях з гармат. Ті з узгір'я майже кожний день луплять по селу й по окопах, а ці мають лише три гармати за станцією. Та коби хоч стріляли день і ніч з цих гармат. А то зрідка бахнуть по кілька снарядів — і знову мовчать як наврочені. Хлопець скаржився на те солдатам в окопах, а ці відповідали усяко:

— Чим наші пушки будуть стріляти, коли нема в них снарядів? Німець, сучий син, пражить нас, де не ступимо, вогнем і залізом, а цар наш зібрався шапками завоювати Германію.

— Цар наш уміє тільки з робочими воювати... Що йому людська кров та смерть нашого брата? Він посилає нас на штики, а сам і сяк і так продає німцеві государство.

Але найкраще сказав бородатий солдат «дед Матвей»:

— Німець скрізь тримається технікою, а наш брат відвагою. Якби в нас, братці, замість царя та були гармати й снаряди, ми б, слово честі, давно закінчили війну і з Австрією, і з Німеччиною.

Жалко було Юркові солдатів. Після кожного нічного «наступлення» на ріку в окопах їх було щораз менше і менше. Шквальним вогнем шрапнелей і куле-

метів австрійці кляли їх у воді трупами. Пригадува-
лась, зимова ще, солдатська пісня:

Горные вершины,
Я вас вижу вновь,
Карпатские долины —
Кладбище удальцов.

І цей раз не одоліли гір росіяни. Під кінець червня австрійці перейшли в наступ і на цілий рік відкинули з Галичини військо.

Юрко навіть не міг проводити солдатів. Тихого вечора небо раптом роздерлося грозою, і тут же австрійці почали обстріл. Тріщало так, що й не видно було, де грім, а де снаряди. В такому кипінні хлопець у мокрій землянці заснув, а вранці були вже у селі сиві мундири.

Але, наче на добру пам'ять селу, солдати спалили панський двір, відступаючи. Залишилася тільки економова хата край парку.

Розділ шостий

ВЕСІЛЛЯ

У нашого цісарика срібні рукавиці,
Проплакали цісарика в краю молодиці.

— Прочитай, синочку... Відпиши, синочку...

День у день Юрко горбиться над оцими листами. Але писати ще під диктовку від живого живому не велика біда. Гірше, коли молодиця з листом прийде до хати радісна і весела (мій «приписав», чуєте!), а додому вже піде вдовою у сльозах. Буває таке вже й не рідко. Щораз частіше почали надходити в село невеселі листи й повідомлення: «Лежить поранений у шпиталі... Пропав безвісти... Потрапив у полон... Поліг на полі слави за цісаря і вітчизну».

У хаті рідко співали пісень. Та іноді в неділю чи свято мати сідала на стілець перед піччю і, дивлячись задумано на вогонь, мугикала собі тихим, журливим голосом:

Чорна земля ізорана, гей, гей...
Чорна земля ізорана
І трупами засіяна,

Білим тілом зволочена
І кровію сполощена,
Ге-ей, ге-е-ей...

— Гей, гей! — хитали головами і сусідки на кожну невеселу вістку в селі.— Коли ішли на війну, всі ми бачили, скільки. А хто повернеться та де чиї кості лежатимуть десь у чужій чужениці, того і чорний ворон не знає.

Мокрина вже й боялася листів на свою адресу. Всі ж вістки від Мартина були тільки з окопів, і ціла хата боялась отого «поліг на полі слави». Та в останньому листі порадував сім'ю батько. Мартин писав уже з Лінца (того самого Лінца, ви чуєте?), що він поранений в ногу, але за місяць вийде з шпиталю і прийде додому у відпустку хоч на тиждень.

Зрадівши, Юрко тут же написав батькові і про ту фабрику, раз він там уже, в Лінці. Хай, мовляв, знайде до Гольденберга і поговорить з фабрикантом про напасть. Чого той хоче? Ніяких молотарок вони з Ільком не просили у нього, хай він не чіпляється, як сліпий плота. Про ще одну карточку — від адвоката — Юрко не писав батькові. Навіщо, коли того, мабуть, і нема в Коломиї, більше не страшить він судом. А втім, коли адвокат і з'явиться, то краще-таки з «газдою» мати до діла, не з наймитом...

Більше листів з Лінца не було. Всі чекали відпускника на водохрещці, і дівчата побілили навіть знов хату для батька. Мати берегла для гостя мисчину білої муки на вареники, а Юрко зривав собі очі на дорозі від станції. Поїзди шаркотіли кожний день, іноді привозили в село й відпускників у кропив'яних мундирах («Хіба це вже військо? — скаржився війт Лесь на ці мундири.— Фантерія...»), але батька не було. Вже ось-ось і великдень, а від Мартина ні вісточки. І зі шпиталю відповіли, що немає там Крука.

Вкінці надійшла чорна вістка. Почерк на «фельд-пості» був той самий, що й з Лінца. Якийсь Мартинів товариш повідомляв удову і дітей, що разом з їх батьком він був у шпиталі, разом вони знов повернулись на фронт і разом їх засипав землею снаряд під час атаки. Та йому пощастило якось, а Мартина він навіть не знайшов між убитими.

Кілька днів мати і сестри ходили в сльозах. А Юрко не міг уже й плакати, він аж наче запух від думок.

Тепер уже він — сирота. («Сирота, а рот, як ворота», — глумляться багаті з отаких). Мов живий, стояв перед ним батько, пригадувались його прощальні слова: «...А тепер думай, синочку, сам». Що думати? Як жити? Де знайти цей правильний «кінець» життєвої нитки, з котрим можна розумно весь клубок розмотати? Як бути на світі і бідним і гідним? Сирітська доля — він знав — на багачьких і панських гноях, на постійних кривдах, приниженнях і образах, на вічній невільницькій праці на когось, для чужого багатства, для ненажерливої жадності й радості твого пана і ворога. І ніхто не заступиться за сироту в наймах, люди лише поспівчують йому приказкою: «Найнявся — продався». Або: «На чиему возі їдеш, того й пісню співай». Як вирости, щоб не співати ворогам на їх возах?..

Микита «від усього серця» радив хлопцеві, зустрінувши:

— Ти, небоже, не тримайся маминої спідниці, дивись на отих птахів по гніздах. Трохи підгодує їх горобчиха, а вони й розлетяться з-під стріхи. Панська робота (це він про листи так) хліба тобі не дасть, не шукай, хлопче, легшинки. Іди та наймися до якогось доброго газди хоч на п'ять років. Він і вигодує тебе, і дасть якісь чоботи та сорочку на плечі, і зробить з тебе робітника, не волоцюгу.

Але Штефан (він живе тепер у комірному в меншій половині Григоркової хати) сказав на те в хаті:

— Плюнь йому, Юрко, в лице за таку раду. Вже ті багаті сироту вигодують кривавим потом і сльозами! Краще йди з мамою та попроси он ткача, щоб навчив тебе стукати на верстаті. З ремеслом у руках ти не пропадеш.

Та Сидір і сам сидів тепер без роботи. Ніби хто нині робить полотна, коли навіть багаті торік льон не сіяли? Був же фронт у селі.

Ходив Юрко з матір'ю до Коломиї, до старого слюсаря Юзька. Але майстер заправив таке за науку для хлопця, що Мокрині аж в очах затьмарилось, і сказав, що навіть не прийме, поки Юрко чотирнадцять років не закінчить.

Сидів Юрко і збирав у листи людські жалі і сльози. А жінки потішали Мокрину:

— Ви, сестричко, вірте й не вірте тому листові. Ану ж десь живе ще Мартин, як оцей наш Василь Гара-

сюк, що знов його взяли жандарі... Хіба не дістала Параска листа, що він уже вбитий?

Було таке, було в селі...

Ще-таки на початку війни дістала Параска листа, що її чоловік вбитий у Сербії. А вони ще й не нажилися обоє. Молодиця сходила з ума, вона голосила за своїм Васильком, як у дзвони, сльозами. Та ніхто не розгадає жіночого серця. Цілу зиму і літо Параска клялася, що й посивіє без Василя вдовою, а під осінь знайшовся доктор-чародій на її сумне серце. Тимко Білоус з Дідуганців. Парубок, що й правда, рослий, красивий, шкутильгає тільки на одну ногу. Та у війну це каліцтво одна для всіх заздрість, не вада. Ну, заповонив Тимко серце багатой вдовички і вигнав з нього Василя та всі жалі за ним. Восени й повінчалися в церкві. Живуть собі молодята любесенько місяць, два, а на третій враз — ри-ип! Василь у шинелі до хати.

Не сказав обом «добрий вечір», ні. Прийшов він з війни і німий, і глухий геть, мов пень. А лице в нього чорне, як ото хромова шкіра. Мабуть, від пороху. Тимко лежав собі, як господар, на постелі, й Параска аж скрикнула. І — дивно, сама вона потім розповідала жінкам. Не було вже в неї до такого Василя жодного серця, жодної радості, був тільки страх. За своє нове щастя. А той наче зрозумів усе вмить. Хата була не його — жінчина. Він розгублено і винувато якось роздивився по хаті та по обличчях і заспокоїв подружжя на миги руками. Не бійтеся, мовляв, я вам на заваді не стану... Я собі буду отут, на лавці... Мені аби тим часом дах над головою та миска теплого борщу, поки розглянуса...

Так воно й було. Василь спав на лавці, а Тимко з жінкою на постелі. Спочатку було якось і стидно, і боязко подружжю, а потім звиклися. Ну, такий вам глухман, що стріляй йому в ухо з гаубиці — і не почує. Та ще, чорт, німий, так що ріж його ножем, він не писне. Ні в хаті, ні між людьми. Дедалі Парасочка почала вже й голосно глумитись над інвалідом у хаті. «Хоч би, — каже, — пішов десь, до хвороби, цей нюшкало, не заважав кожний день у хаті. Ніби я винна, що так воно сталося? Бачили ж люди, як я за ним плакала. А він, глухий чорт, ніби не бачить, що в хаті вже нема йому місця!»

І досолила-таки язиком Парасочка. Так досолила,

що заговорив Василь несподівано. У неділю, під церквою. Цей «глухий і німий» схопив тут Параску за коси і сказав привселюдно:

— Ти чуєш, шельмо? Слухай же, говорю тобі я, Василь Гарасюк, при всій громаді. Я хоч і бідний, але любив тебе, паскуднице, як свою душу, і ти клялася мені, що повік не забудеш. За тебе, аби бути з тобою, негіднице, я обманув цілу Австрію разом з цісарем та його всіма докторами. Щоби я щось почув та сказав слово, вони мене кололи шпильками, пекли шомполами, стріляли над головою з револьверів, обманювали дитячим плачем і саджали в темниці. Але я витримав усі муки, був і глухий, і німий аж донині. Я хотів посміятися з них і з війни разом з тобою, але ти — сука, не жінка. Нема у вас, багачів, ні серця, ні совісті, нема ні любові, ні вірності — є тільки жадність та брехня скрізь, у всьому. Тьху на тебе, ти, фльондро!

Він сердито плюнув Парасці в лице і сам пішов до жандармів. Підвечір вони й погнали сіромаху на станцію як дезертира.

Пожурившись, Никулка сказав на те жартом:

— Ой, недаром хтось видумав, що жінка може кинутись чоловікові в око, стати в горлі і вилізити боком. Таке й Василеве осьь...

— Не те, Никулко, не те, — заперечила тоді циганові Мокрина. — Не бійтесь, якби ця Парасочка журилася хлібом та думала про дітей, не про розкоші, не було б їй коли гзитися та ще до року шукати собі другого! Але дітей вона, кажуть, не хоче, тому й плюнув їй перший чоловік у харю.

Воно й це правда.

II

Якось по великодні зайшла до хати Микитиха. Юрко вже думав, що багачка прийшла когось на роботу просити або, може, й лист до когось писати. Але ні. Вона поговорила з матір'ю про це та про те, а далі й каже:

— А ви, Мартинихо, знаєте того Дениса Смоляка у Вовчинцях?

— Того, що свою першу жінку загнав у могилу? — поспитала Мокрина.

— Того, того... Господар, чуєте, на все село...

— Хай бог рятує! — вела своє Мокрина. — В'язав, кажуть, звір, нещасливу невільницю косами до лави і бив, як у бубон...

— Е, але з другою вже жінкою, Мартою, він жив-таки, чуєте, як бог приказав, — поправила Микитиха. — Що правда, то правда. За весь час Денис не торкнув її й пальцем. Навпаки, кажуть, що вона за ним полінами шпурляла...

— За Смоляком?

— А за ним.

— І що?

— Та померла, небіжечка, хіба ви не чули? Ого-го, ще перед різдвом, у пилипівку, вмерла. Така ще молода була, небіжка, й — при родах, кажучи не при хаті. Аякже. Залишила старому двоє дітей. Найстаршенький, я бачила, такий, як оце у вас та у мене...

— Хай з богом спочиває покійниця, — за звичкою перехрестилась Мокрина, а Микитиха вела далі:

— Ну, ви ж, Мартинихо, знаєте, яке-то на господарстві без жінки. І сумно в хаті, і пусто. А ще ж є діти. Та й господарство треба доглянути, і на полі робота. Скрізь треба своїх рук і очей... Ну, зустрів мене Денис вчора на ярмарку й каже: «Підіть-но ви, Микитихо, з ласки своєї до Мартинихи, в неї є дівка на відданню...»

— А хай він не журиться моєю дівкою! — з образою перебила Мокрина, але та заспокоїла її:

— Чекайте ж, любко, і слухайте, що я вам скажу. Він же не в наймички хоче вашу Марію, а за жінку на своє господарство. Каже: «Дівка вона без маєтків, щоб не знала, як чуже добро шанувати, до роботи беручка й не лінива, а мені тільки такої і треба. Спитайте, — каже. — Коли згода, то я прийду в неділю з людьми».

— Та він же старий, цей Денис! — поскаржилась Мокрина.

— Е, який там старий! — відповіла Микитиха. — Такий, любко, старий ще не одного молодого за пояс заткне.

Мокрину так це все спантеличило, що й не знала вже, що відповісти Микитисі. Стояла і тільки очима кліпала безпорадно. А та сказала:

— Ви й не думайте довго, це, — каже, — щастя, Мокрино, що вашій Марії та такі люди трапляються. Де

нині хто жениться, коли все село на війні? Ну, порадь-теся в хаті і дайте мені в п'ятницю знати.

Не радість, а клопіт принесла Микитиха в хату. Прийшов Штефан, Григорко, сусідки — сиділи до пізньої ночі в сутінках. (Нафту до каганця тепер нема де купити). Марія весь час нишком плакала в кутку, а Юрко прислухався до всього. Говорили і сяк і так, але всі сходились на одному. Чого, мовляв, буде дівка чекати? Хто її візьме голу, як липу? То ж і Мартин не доробився мастку, і сирота Мокрина не дасть дівчині скриню грошей в придане. А нині кожний парубок шукає землі, а не жінки. Та коби хоч не війна та були ці парубки у селі. Може, й хтось трапився б, дівчина ж і цвіте, як калина, і роботяща, як бджілка. А то ж дивіться, що діється!.. Того нема, той вже каліка, невідомо навіть, хто ще повернеться з отакої війни. А літа йдуть, і дівчина може й посивіти дівкою. Ой, гірка, мовляв, тих годинонька, що сивіють дівками... Вже краще покритка, але з пов'язаною головою. А то на старості літ ані батька, ні неньки, ні чоловіка, ні сина, сохне одинока, мов та билинонька в полі...

Правда, жених і старий вже, як пес, і характер у нього нелюдський. Затова ж свою першу жінку до смерті, це правда. Але друга не скаржилась на побої. Видно, тримала його у віжках, аби старий вже при-смирнів. А що гірко, мовляв, за старим молодій свій вік звікувати?.. Ну що ж, така вже у бідного доля. Дідове лице — не криниця, щоб пити з нього воду, не дзеркало, щоб дивитися в нього, а дівка як верба: де посадиш, там і прийметься. Воно то правда, що молоде з молодим, як два голуби в парі, але правда й те, що в господарстві немає часу на любові. Тож і в пісні співають, що —

Та як тяжко качурові проти води плисти,
То так тяжко газдувати, як каменя вгризти...

А великої гризоти у Марії не буде. Все-таки — багач, та, може, й не буде жінці до очей цвіркати за те, що бідна. Буде в неї і хліб, і до хліба, господинею буде, хоч і з чужими дітьми. Як-не-як, може, зять і Мокрині з дітьми щось допоможе. Правда, багачі не раді щось давати від хати, але... свій, як то кажуть, нехай і не заплаче, то хоч скривиться...

В п'ятницю Мокрина дала згоду Микитисі, а в неділю увечері прийшли старости в хату. Юрка на цей час намагалися вигнати до сусідів (немає ж у що вбрати хлопця по-людському), але він не дався. Кортіло бачити Маріїну долю. Виборовши собі напівтемне місце в кутку, хлопець мовчки сидів і дивився. На комині горів «сліпачок», і Юркові мимоволі пригадалось сватання Клима Забрідного. Взяв собі оцей Клим якусь таку дурнувату жінку з Підбродів, що й по лиці здає лека видно.

— Ото ви взяли собі, Климе, доленьку аж з Підбродів! — співчували сусіди. — Дійсно, за сім миль такої не знайдеш.

— А хіба ж я бачив, що брав? — захищався Клим. — Купив, як того kota у мішку. Гап'ючка таке мені втещила, бог би її побив!

— А де ж у вас були очі? — дивувалися люди.

— Та кажу ж, що й на очі не бачив біду. Ото як сватав з людьми, дівка сиділа на печі за коминим, а на припічку отакий сліпачок ледве блимав... При сліпачку ми і стакались, а княгиню свою я побачив аж у попа. коли вже давали на оповіді.

Смоляк прийшов до хати з Микитою та ще з якимось багачем довгообразим, що сопів носом, аж свистіло у хаті. Не потрібно було і великої лампи, щоб побачити Маріїне горе. Ростом ця біда низька (Марії буде десь так по шию), суха, поморщена, мов старий постіл, і люта, мабуть, як те панське щеня. Жовті очка так і кидаються в нього осами. І це било жінку щодня? Гей, таж Марія може схопити біду за гузишник, та й нема навіть що кинути через пліт. Так і кортіло хлопцеві показати цьому зятеві язик. А кольки ти не хочеш, замість Марії?.. Але, видно, багатий, одяга на ньому добряча. Киптар смушковий, в чорних та зелених саф'янах, чоботи жовті, з кутської шкіри, а широкий ремінь і тобівка цяцьковані срібними бляшками. Юрко вже й прізвисько для нього знайшов — Нюх. Бо дід голосно нюхає табаку з ріжка і коли перед тим стукає чиколотком у покрішку, то пальці у нього хруськають, немов сухі ломачки.

Не довго й воловодились з оцим сватанням. Помонівши для годиться про це та про те, Микита спитав:

— Ну, а що ж ви, Мокрино, даєте дівці у віно?

— А що ж я можу їй, людоньки, дати? — соромилась своїх злиднів Мокрина.— Грунту же в нас лише ці два клинчики — коло хати, і той, що ріка вже половину забрала.

— Е, та ми не про грунт,— засвистів носом другий сват з лави.— Кум Денис знають, що у вас нема грунту... А так щось... дасте ви дівчині на господарство?

— Та дам їй ось подушки,— показала Мокрина на дві єдині подушки на постелі,— дам оте полотно он, на жердці, скатерку, два рушники, сорочки...

— Це ж не мені, дасте рідній дитині,— прогугнявив Нюх, ачхикнувши звучно.— Те-е-ек... Ну, а худібку якусь... маєте коло хати?

— Та е, е,— поквапився відповісти Микита.— Є в них корова й... теличка, здається, була у вас перед постом, га?..

— Теличка, теличка,— притакнула Мокрина...

— Те-е-ек...— знов постукав Нюх у ріжок.— Теличку ви залишіть собі коло хати, а доньці треба дати корову.

— Ой сватоньки! — не знала мати, як звернутись до «зятя». — А може б, я дала теличку доньці?.. Корова ж у нас, як рідна мама. Не буде чим роти закропити дівчині й хлопцеві в хаті.

— Е, ні! — не погодився отой з носом, як огірок.— Кум і так беруть у вас дівку голу, як липу. Корову ви таки дайте доньці!

— Те-ек обсалютно буде по правді,— вирішив і жених.— Корову я беру за Марісю, а з телички ви будете мати й корову.

Еге, корову... Ще того ж тижня Юрко з матір'ю погнали теличку на ярмарок. Треба ж було щось купити відданиці, заплатити попові за шлюб (тепер приїжджає щонеділі до церкви якийсь коломийський вікарій, якого люди називають: «Вйо, карий») ну та й зробити сяке-таке весілля, хоч і без музик.

Одне слово — весілля...

За сльозами Марія і світу не бачила. Плакали і жінки та подружки, розплітаючи молодій косу до шлюбу та приспівуючи собі жалібно. Юркові хотілося втекти десь за море від пісень цих «весільних».

Ой з-за гори високої котилися свірни,
Не йди, дівко, за удівця, жди своєї рівні,
Не йди, дівко, за удівця з чужої намови,

Буде тобі кровця текти з твоєї голови.
Буде тобі кровця текти, сліди заливати,
Буде бити, катувати, першу споминати...

Невимовно жалко було Юркові топити сестру за оцього старого табачника. Але пісня наче й навчала її, як поводитися з Нюхом:

О господи милосердний, що старому треба?
Два камені під голову, а третій під ребра.
О господи милосердний, візьми в діда душу.
Та понеси у садочок і повіш на грушу,
Буде вітер повівати, грушу хилитати,
Буде старий дідо знати, як дівчину брати.

А я діда старенького добре шанувала,
До підпори припинала, кропиву давала.
До підпори припинала, щоби дід не рвався,
Жаром ноги посипала, щоби зігрівався.
Жаром ноги посипала, щоби дід зігрівся,
В личко діда витинала, щоби червонівся...

Та особливо було гірко і сумно, коли старий брав молоду жінку на віз. Марія прощалася з хатою і сусідами, як на смерть. Тихо плакала мати, вголос ридала Оленка, мукала навіть корова біля чужого полудрабка. А свашки докоряли Юркові:

Татарин, братик, татарин,
Продав сестричку за таляр,
А русу косу — за п'ятак,
А біле личко пішло й так...

За старим звичаєм, зять дав братові за сестру складаний ніжик. Такий гарний ніжик ввижався хлопцеві ще дитиною, він було навіть докучає сестрі, коли та йде в місто:

- Маріє, купиш ніжик?
- Куплю.
- Ножик?
- Ножик.
- Е, ти забудеш. Ану, скажи, що ти купиш?..

Сестра завжди приносила йому бляшаний «кудлик» з дерев'яною колодочкою. Та ці дешеві «кудлики» сто раз були миліші йому за цей складаний сталевий. Він його різав у саме серце. Викинувши зятів гарач із-за пазухи, «татарин» шмигнув до порожньої стайні і тут гірко-гірко заплакав на самотині.

III

Надіявся дід на мід та й ліг спати не ївши. Таке і Мокринине з зятем. Даремно говорилося в хаті, що свій коли й не заплаче, то скривиться. Смоляк і знати не хотів таких «своїх». Не те, щоб сам, він і жінку не хоче пустити до матері. Чого, мовляв, ти туди підеш? Злиднів не бачила? Чи, може, щоб дерли нам очі — дай та позич на вічне віддавання?.. Нема, нема...

— Нічого я вам, мамочко, не можу допомогти, ані-ані,— скаржилась Марія, вирвавшись якомсь на годинку в неділю.— Все в нього є, всякого добра там по шию, але все він і стереже сам, як пес. Хліб у нього на замку, мука — на замку, сало і набіл — на замку в коморі. Видає мені кожний день з-під ключа так, як солдатам пайок з магазину. «Це,— каже,— з'їмо нині, а це ще буде на завтра. З цього спечеш чи звариш у горшку, а це має залишитися на другий раз...» Кажу вам, ложка страви вже мені гірка, як полин, так дивиться в рот, аби я часом забагато не з'їла... Не жінка я в нього, а гірше наймички на проклятих маєтках. Бо наймичка може плюнути на багача і піти далі, а я вже навіки спутана з іродом.

— Але хоч не б'є, не збиткує тебе цей диявол? — з журбою дивилася мати на синці у дочці під очима.— Діти не цвірінькають до очей сяка та така?..

— Ой мамо, мамо,— не хотіла Марія й розмов на цю тему.— Не дай боже бідному йти на чужих бахурів та на чужі маєтки.

Юрко радив сестрі, як у пісні. Та схопила б старого діда за шиворот... та відмаглювала макогоном чи праником... та поламала йому всі ті замки сокирою... Хай би він, отой Нюх, просив у неї їсти на ципочках. Вона ж і молода, і на голову вища за Нюха, і сили у неї, мабуть, більше в руках, ніж у діда. А то як же воно — бути жінкою і боятися свого чоловіка, як чорта?

Але сестра на те лише цілувала та голубила брата, як ще ніколи. «Ой-ой, нічого ти,— каже,— Юроньку, не знаєш...»

Прощаючись, Марія сказала братові, щоб прибіг десь на тижні: вона щось там сховала для матері. Вона не забуває, що тепер — переднівок і в хаті навіть жменька муки нині багатство. Але принести оце «щось» вона не могла, бо «старий чорг» дивився сліпаками в руки.

А Юркові було навіть цікаво йти у Вовчинці. Хоч разом з тим було й небезпечно — з вовчинецькими пастухами світанківські на безупинній воєнній нозі камінцями. Бої відбуваються кожного літа на границі двох пасовиськ. Світанківські прозивають вовчинецьких «розбишаками», а ті знов світанківчан — «торбеями». Битви бувають затяжні, але успіх залежить у більшості від запасу каміння та хто перший займе рів на границі. З рову легко перенести війну на чужу територію і гнати противника з свистом і реготом. Правда, дуже небезпечно, коли ворог замаскує десь хитро при відступі «артилерію», тобто залищить у кущах або десь під рядном якогось дядька чи парубка. Зірвавшись у тилу наступаючих, «артилерія» робить між військами страшну паніку, і наступ кінчається ганебною втечею. Навіть весь запас «амуніції» в рові потрапляє тоді в руки противника. Не дай також боже потрапити в полон. Не те вже, що сором — полоненого б'ють по литках батогами, — не попадайся! А то й заберуть шапку, буває...

Та нарватися на якогось знайомого «розбишаку» можна тільки опівдні, коли всі пастухи дома й над річкою. А Юрко йшов до сестри вже геть-геть із полудня. Йшов навіть не дорогою, а стежкою через левади. Кінчалася косовиця, і люди збирали сіно. Косили тепер і громадили старі діди, жінки та дівчата. Дивно було Юркові дивитися на таких косарів з косами і в руках, і на шиї, але ж — війна. Чого доброго, жінкам, може, ще доведеться і воювати за Австрію... Співають же в коломиїці:

Ой цісаре, цісарику, наш цісаре, пане,
Ким ти будеш воювати, як війська не стане?
А я буду воювати дідами й панами,
Як не стане дідів, панів — я буду бабами.

Допитатися до Смоляка у селі було не важко, він жив тут же за церквою. Багатство в нього, як і в Микити, а хата навіть ще краща. Під бляхою. І собака он під стодолю, невідомо, чи прив'язаний. Крізь щілину у хвіртці хлопець виглядав когось живого на подвір'ї. Ось надійшла, мабуть, з города, якась дівчина з в'язкою бур'яну на плечах. Мабуть, наймичка. Юрко зайшов на подвір'я.

— Це хата Смолякова? — спитав він у дівчини.

— Еге, Смолякова.

— А він, ваш газда, дома?

— Нема, поїхав за сіном. А що?

— Нічого, я із Світанківців. Прийшов до сестри, до Марії.

— А, до сестри... Иди, йди до хати.

Марію застав Юрко в сльозах. Вона місила тісто у діжці, а сльози так і текли струмками з очей. Текли і капали в тісто. Через усю праву щоку у неї палала кров'яна смуга.

— Чого ти плачеш, хто тебе так сполосував? — спитав брат, привітавшись.— Нюх тебе бив?

— Та не Нюх,— витирала Марія рукавом сльози.— Коби вже старий, то хоч би жалю такого не було. А то отой чорт малий так угрів мене по лиці якимось залізом чи дротом.

— За що?

— Ти ще говориш — за що... Та він завжди кидає у мене, чим хоче... «Иди собі,— каже,— додому від нас, ти, жебрачко».

— А Нюх твій?

— А старий сміється завжди. Мені не можна на хлопця й слова сказати, бо старий хухає на синка, мов на писане яйце.

— Ой, ой, о-о-ой!..

— Аякже. Дала я на полуденок наймицці трохи бринзи до хліба, а воно причепилось осою:

«Не давай,— каже,— наймицці бринзи, хай собі тріскає хліб з часником».

«Схаменися,— кажу,— ти, хлопче... Таж чоловік цілий день робить на тебе, як віл, а ти вже й ложку скороми видираєш дівчині з рота!»

«Не давай,— кричить,— бо скажу татові... Тато,— каже,— забороняють давати наймитам молоко й бринзу».

«А йди ж ти до хвороби, свинтуху!» — відіпхнула я біду від мисчини, а воно як не схопить та як не вперіщить мене по лиці якимось лихом! Ма-амонька моя рідна...

Юрко аж палав вогнем в чужій хаті.

— А він де,— спитав,— цей розбишака?

— Та поплівся десь з хати на вулицю,— відповіла сестра.— Ото як не в мене, то в жаб цілий день він кидає камінням...

Ага... Ідучи сюди, Юрко навіть бачив коло калюжі товариство. Там, внизу, біля цвинтаря. Не кажучи нічого Марії, він вискочив прожогом з хати і побіг до калюжі. Тут дійсно хлопці кидали у жаб камінцями. Два менші, а третій і сам якийсь пулькатий, мов жаба. Цей навіть вищий за Юрка ростом. Підійшовши, Юрко сказав коротко:

— Хлопці, Смоляк тут є?

— А що... ти, може, прийшов звідкись битися? — озвався задерикувато пулькатий.

— Ні, я хочу поговорити з ним віч-на-віч.

— Ну! — підійшов той і став з каменем в руці.— Я Смоляк, коли ти хочеш позавуш.

Два менші також, мабуть, про всяке, взяли камінці в руки. Юрко аж трусився від люті.

— Ти мені не нукай, а слухай! — сказав він різко пулькатуому.— Чого ти б'єш свою маму?

— Х-ха, ма-аму! — перекривив той Юрка.— Бо мені хочеться.

— А ти знаєш, з ким говориш?

— З цісарем.

— Ні, чоловіче, не з цісарем. Сам ти ось дурень, як чіп, коли навіть не знаєш, з ким маєш справу. Я Юрко Крук з Світанківців.

— Ну й що?

— Твоя ж мама — це моя рідна сестра, розумієш?

— Ох і злякався я, хлопці, цього торбея із Світанківців! — засміявся ехидно пулькатий.

— І я не злякався тебе, дурного багача, й твого тата,— вмить схопив його Юрко за обидві руки.

— Пусти!

— Ні, не пущу! — аж пащів Юрко ненавистю.— Слухай, ти, розбишако... Пам'ятай рано і ввечері, що тепер завжди будеш мати діло зі мною. Кажі, ти будеш мені знущатися над сестрою?

— Буду.

— Я ще раз питаю. Будеш?

— Буду.

— Ні, свине, не будеш. Ось тобі й перший задаток від мене...

Юрко зручно схопив ворога попід пахи (недаром же він боровся не раз з хлопцями на майдані), згорнув його в складаний ніжик і телепнув з берега в калюжу. Аж забулькало за ним із намулу. Побачивши таке, два

менші навіть не відважились кинути у Юрка камінцями. Вони так чкурнули, злякавшись, що оглянулись аж за цвинтарем.

Пулькатию вискочив з намулу, мов чорт, заболочений. На березі він якось дико лупнув навколо білками і угледів ген віз із сіном на закруті. Розкидаючи, мов авто, болотюгу, він кинувся до того воза.

— Тату, та-ату! — заревів бугаєм на всю вулицю.

А Юрка вже й жалів за те все. Звичайно, що йти до сестри не було вже коли, не було і відваги. На сіні колихався Смоляк. Залишалось одне — тікати мерщій з очих бісових Вовчинців.

IV

Дома хлопець розповів усе так, як воно й було. Мати сказала з журбою:

— Гірка мені доля з тобою, сину, на світі, та й тільки. Вічно ти знайдеш собі якусь напасть, скрізь ти залізеш в біду. Навіщо тобі з отими чортовими багачами мати діло?

Навіщо... Так само можна спитати: навіщо старий Нюх взяв собі молоду жінку на чужі діти, навіщо Микита загарбав батькову землю, навіщо є бідні й багаті та всі людські кривди на світі. Багато є скрізь і на кожному кроці цього «навіщо».

В хаті журились Марією. Що вона там, невільниця, після тієї калюжі? Мабуть, б'є її старий чорт за Юрка, душу виганяє з жінки. Цілу ніч Юрка гризло сумління, він думав про сестру. Не каюся, ні, за свій вчинок. Хіба він міг мовчки дивитися на Маріїні сльози, піти і не вступитися за сестру? Сто разів — ні, хоч тепер і було йому так осоружно нестерпно за свою безпорадність... Та ще їла хлопця гіркота і досада за те, що сестра мусить жити з отими ненависними багачами. Догоджати їх примхам. Терпіти всі знущання й наруги у своїй хаті-в'язниці...

Була неділя. Мати з Оленкою пішли до церкви, а Юрка волею-неволею потягнуло до Вовчинців. Кортіло знати, що там з сестрою. Він ішов і бився з думками — як би то побачити її, не заходячи до Нюхової хати. Але на левадах він несподівано зустрівся з Марією. Вона йшла до Світанківців.

— Ти куди, Юрку? — здивувалась сестра.

— Ну, що там? — відповів їй Юрко запитанням.

— Ет, не питай,— махнула молодиця рукою.— Таке було вчора у хаті, що — господи!

— Бив тебе Нюх?

— Думаєш, не кинувся звіром?.. Хотів, хотів. Схопив, Юрку, вуздечку і до мене, як туча: «Ух,— каже,— уб'ю тебе зараз, шельмо, за сина...»

— А ти?

— А я швидко макогін в руки й до нього: «Слухай, ти,— кажу,— убійнику своєї першої жінки! Я не з таких, мене навіть мій рідний тато ніколи пальцем не вдарили. Удариш раз, я за себе не ручаюся. Розвалю тобі голову, як гарбуз».

— Мені? — визвірився він, мабуть, чуючи таке вперше від жінки.

— Тобі! — кажу.

— У моїй хаті?

— У твоїй хаті.

— Марш мені з хати! — скреготнув він зубами, але вдарити таки не відважився. Кинув уздечку в горшки і тріснув дверима надвір.

Марш то марш. Зібрала я свої речі у вузол і йду без будь-якого здоров'я. А дід мені напереріз коло хвіртки:

— Ти куди?

— Додому,— кажу.

— А це вже не твоє дома?

— Ні.

— Тьху! — так і кипить мій старий.— Чи ти,— каже,— жінко, здуріла? Не можна вже тобі й слова сказати? Ти ж присягала мені,— каже,— у церкві. Ти — моя жінка, і я тебе війтом і жандармами знов поверну сюди.

— Ну й будеш жити,— кажу,— з своїм війтом і жандармами. А терпіти від твого синка і мовчати я вам тут не буду. Я не невільниця,— кажу,— не рабиня. На свої руки я скрізь знайду муки...

Бачить мій старий, що непереливки, він аж заплакав з досади.

— Не ганьби,— каже,— мою сиву голову, жінко... Що люди скажуть, подумай! Таж то публіка на всю околицю... Пожалій,— каже,— моїх сиріток-дітей, не мене.

— Ага, сиріт,— сказала я йому до очей.— Сиріт я

і нагодую, як мати, і обперу, і розчешу, і собі від рота відніму для дитини. А такого, як ти ось навчив та ще вчиш кожний день мене бити у хаті, я сама схоплю за шию і понесу в ту калюжу.

...Слово по слові, і старий завернув мене до хати,— закінчила Марія.

— А що той, пулькатий?

— Нічого. Слухав оту всю перепалку і кліпав очима. Він ще ніколи не бачив мене такою сердитою.

— Це добре,— зрадів Юрко.— Тепер він буде боятися тебе в хаті, Маріє.

— Яке там у лиха добро! — відповіла сестра.— Тобі,— каже,— треба десь сховатися, Юрку. Я й вискочила ось до вас, щоб сказати це.

— Від кого ховатися? — не розумів Юрко.

— А ти знаєш, що старий чорт надумав? — сказала Марія.— Мовчав і сопів цілий вечір, а вранці каже: «Піду до церкви, а потім до вїта в Світанківці... Я не подарую тому злодієві за сина, о ні... Нехай,— каже,— візьме твого брата-опришка за комір і посадить у громадський арешт хоч на тиждень...»

І що ви думаєте — не приходив Лесь із десятником до Мокрини? Приходила біда і в неділю, і в понеділок опівдні (Юрко мусив тікати і ховатися в кукурудзі). Шукав навіть хлопця у стайні. Сказав, що коли мати сама не приведе свого сякого та такого синка за вуха, то він пошле жандармів.

— Я його,— каже,— мушу заперти в арешті за дитину вашого зятя.

На щастя, до наступної неділі і жандармів не стало, і всі німці та Австрія знов змилися на цілий рік людям з очей. Вже у вівторок та середу всі дороги були забиті цісарськими військами та обозами, а в четвер російські солдати ніби насміхалися з них гарматними пострілами навздогін і піснею на майдані:

Пишет, пишет царь германский,
Пишет русскому царю:
«Всю Россию завоюю,
Сам в Россию жить пойду...»

АНДРІЙ ДМИТРОВИЧ

Ще з літа в селі стояли на постю солдати. Були і в Мокрини аж три піхотинці. В хаті було весело, хоч цей раз постояльці вже не могли всю сім'ю годувати. Часто їм і самим не було що їсти. Хліба тепер давали куди менший пайок, крупу в більшості тухлу, а рибу також іноді тухлу й напівгнилу. Добре, що хоч Юрко придбав цукор для чаю, а то й чай вони уже пили б гіркий. Правда, цукор був навпіл з грисом, для коней, але й за те спасибі австрійцям. Ото як тікали вони звідси влітку, на залізниці проламався, мабуть, їм вагон з отим цукром. Він сипався по камінню і шпалах тонким пластом, і біля моста, де поїзди йдуть повільніше, насипалось його таки чимало. Виявивши добро, Юрко та Ілько наносили цього цукру до хати аж по два міхи. Восени мати проміняла мішок багачам на кукурудзу й картоплю, а рештою присолоджувала собі життя ціла хата.

Солдати їли і чортихалися на офіцерів та «сволочні» порядки. Особливо лаявся кожний день вусатий сибіряк Мачнов. Цей не тільки не терпів ніяк тухлої риби і каші, для нього вже й зимового обмундирування не вистачало. Цілу зиму він мусив ходити у тонких літніх штанах та в безкозирці.

Дах на школі солдати накрили горілою бляхою з панського двору, бо тут жило їх пузате начальство і була полкова канцелярія. Кожного дня сюди, на майдан перед школу, приходили взводами солдати і, познімавши шапки, горланили привичний для всіх «отчешаш» та «спасі господі» з вірнопідданим побажанням благовірному імператорові:

Царствуй на славу нам,
Цар православний,
Боже, царя храни!

Все йшло, як звичайно, за військовим порядком, тільки бог російського царя не зберіг. Мабуть, розлютився в небесах на безбожних «схизматиків» і махнув на Росію рукою. А робіть собі, мовляв, там що завгодно... Навіть не почекав господь літа, щоб хоч громами погуркотіти з досади. Кинув свого помазаника

царя серед зими і раптом, і несподівано. Ще зранку солдати просили у бога «победы благоверному імператору», а підвечір Мачнов прибіг до хати з новиною:

— Кричіть, братці, ура! Нема вже у нас царя-батюшки.

— Як нема? — вирячилися на нього солдати.

— Так що Микола Другий велів усім кланятись.

— Як кланятись?

— Отак,— схопив Мачнов ранець на плечі і направився до дверей.— Цар зрікся престолу і сказав всій Росії: будьте здорові!

— Ха-ха-ха! Ну, а хто ж царем буде? — допитувалися постояльці.

— А на кий чорт нам, братці, цар! — огризнувся Мачнов.— Подумаєш, сам народ тепер собі царем буде в Росії... Народ, зрозуміло вам? Є вже,— говорять,— і новий, без царя, уряд у Петрограді...

— Стривай! — вірили і не вірили цьому солдати.— Таке говориш, аж страшно. Не дуриш?

— Та, ей-бо, правда! — побожився Мачнов.— Тільки що сказав мені це коло штабу прапорщик Берест.

— Андрій Дмитрович?

— Він.

Цій людині не можна було не вірити. Офіцери прапорщика не любили, вони дивились на нього з погордою, прозивали його мужиком і «хахлом». Зате солдати горнули до нього, як діти. Берест до війни учителював десь у Луганську, і вчительські звички не покидали його й на війні. В «очко» він не грав, самогону не шукав і не пив, лайки і сороміцького пустомельства не терпів. Цілими днями він або читав книжки та газети, або писав щось у зошиті, або розмовляв з людьми та діворою. Юрко зразу ж таки якимось пригорнувся до цього офіцера, мов до рідного батька. Високий та бородатий Андрій Дмитрович позичав йому для читання повісті Купера, Діккенса, Лондона, Купріна, вірші Пушкіна й дотепні оповідання Чехова, подарував навіть Юркові майже новісіньку хрестоматію української літератури, яку він роздобув десь у місті. Роздобув він там і підручник, з якого взявся навчати Юрка граматики. Приємно було сидіти коло такого вчителя на уроці. Він починав:

— Ну, Юрку, візьмемо слово «поміщик». Відповідай мені: хто, що?

- Поміщик,— чеканив Юрко
- Чий, чия, чие?
- Поміщиків, поміщикова, поміщикове.
- Кого, чого?
- Поміщика.
- Кому, чому?
- Поміщикові.
- У кому, в чому?
- В поміщикові.

— Ось бачиш,— говорив Андрій Дмитрович.— Як би ти це слово не повертав на всі боки, як би не відміняв його — завжди буде поміщик, поміщикова, поміщикове. А уяви собі, що ми робимо революцію, проганяємо цих паразитів, і де було слово «поміщик», там ставимо у підручник «люди». Як будемо відмінити це слово?

— Еге,— тішився Юрко таким переходом.— Тоді ми скажемо — люди, людський, людське, людям...

— Отож-то,— переходив учитель на інший предмет.

Прапорщик стояв на квартирі в Григорка, і часто Григоркова хата не вмщала всіх сусідок та солдатів, що приходили вечорами. Андрій Дмитрович читав і цікаво пояснював людям газетні новини, розповідав цікаві речі про грім та блискавицю, про становлення світу і життя на землі, про богів, чортів та людську темноту й несвідомість. Часом також учитель повертав спільну розмову на причини війни, на несправедливість царсько-поміщицького ладу і цілковиту безправність людей праці, він розповідав про соціалізм та його безстрашних борців за право кожного трударя бути вільним і щасливим на світі без царя, поміщика та всіх міських і сільських паразитів. Коли ж Штефан якомось було проговорився, що воно ніби й попи говорять скрізь по церквах про рівність всіх людей перед богом та осуджують багатів за гординю, то Берест пояснив усім:

— Попівська проповідь християнської рівності між царем і солдатом, між багатієм і наймитом на руку лише цим же царям, багатіям і всім паразитам трудової людини. Вже,— каже,— майже дві тисячі років проповідують вони багатіям християнське милосердя, бідність і смиренність, але де ви бачили тих царів, поміщиків, буржуїв та сільських павуків, що послушали їх? Немає таких і не буде. Не дадуть вони людям землю, волю і владу, це треба забрати в них силою.

Це було ясно навіть Юркові, що завжди прислухався до розмов у Григорка. Дійсно, отець Мелетій не переконав для злигоднів і смирення ні пана Косінського, ні Паздрія і Микиту, ні навіть самого себе на багатстві і розкошах. Ну, а «святіший отець» папа римський... Переконав він хоч одного короля або цісаря, щоб пішов попід церкви з жебрущою торбою?.. Правда, що тільки силою можна видерти щось у багатіїв із зубів. Та де ж вона — ця сила, коли всі говорять, що в багатого і сила, і право в руках?..

II

Того ж вечора Григоркова хата була повна солдатів. Всі цікавились нечуваною вісткою про царя, кожному хотілося почути це від самого прапорщика. Було так тісно, що Юрко мусив сидіти на печі, мов новий цар над солдатами. Чекаючи Андрія Дмитровича, солдати гомонили про землю та про «слободу». Михайлишин постоялець, вже срібноусий солдат Слесарев, заспівав навіть пісню, яку ніхто ще не чув у селі:

Смело, товарищи, в ногу,
Духом окрепнем в боротьбе,
В царство свободы дорогу
Грудью проложим себе.

Пісню, правда, не підхопили інші, тому він і не співав її далі. Але Юрко попросив «дядю Костю» (так його звали дівчата), щоб він розповів йому дальші слова. Під гомін у хаті Слесарев і проспівав йому нишком цілу пісню для пам'яті.

Ніхто не жалів за царем. Навпаки, солдати раділи, що тепер війні буде кінець, і кожному хотілось додому. Щоб чекати вже дома дальших подій у Росії. Щоб не прогавити взяти у поміщиків землю й свободу. Щоб радитись уже дома, в Росії, на своїй землі, як бути далі та як не віддати знов цареві свободу. А то ж воювали за неї в тисяча дев'ятсот п'ятому році, і цар з паразитами обманули тоді весь народ. А нині царя вже нема. Хто візьме владу в Росії, хто захищатиме людям свободу, коли вони, робітники і селяни, бродитимуть солдатами на цій дурацькій війні?..

Штефан сказав, що воно якось дивно, що така велика Росія та залишиться раптом без голови. Цар же як-не-як голова всьому в державі, а від голови й риба пахне. Як може бути Росія без голови? Але згодом поправив:

— А й те сказати, що нарід сам з себе може обрати голову для держави. От хоч би дивіться на журавлів, коли збираються у вирій... Птахи, а проте вчать нас розуму. Перед відльотом вони збираються скрізь ніби на раду та й іноді два-три дні топчуться, радяться, метикують цілою громадою. А потім — дивись! — птахи обрали собі провідників для кожного ключа і летять рівно.

Прапорщик розповідав до пізньої ночі солдатам, що цар не добровільно зрікся престолу, його примусили до цього революційні робітники і солдати столиці. Славні робітники Петрограда вийшли з боями на вулиці, їх підтримали проти волі офіцерів солдати — і кривавий царський режим змушений був упасти. Зараз робітники і солдати столиці організують Ради робітничих і солдатських депутатів і домагаються, щоб уся влада в Росії належала Радам.

— Немає царя, нема вже ненависного царського режиму в Росії, — говорив того вечора Андрій Дмитрович, — але царські міністри, царські генерали, російські буржуї, поміщики й капіталісти залишилися скрізь. Вони ненавидять народну революцію і свободу і всіма силами будуть намагатися знову відновити кривавий царський режим. Тому ми, солдати, разом з робітниками і селянством Росії повинні захистити революційну свободу народу.

Мачнов спитав прапорщика, який це Тимчасовий уряд в Росії, коли революцію зробили робітники і солдати і вони хочуть, щоб уся влада належала Радам, народові?

Берест відповів на те, не вагаючись:

— Тимчасовий уряд у Петрограді — це уряд російських поміщиків і буржуазії, які прагнуть повернути царський режим. І вони, і царські генерали будуть намагатися задушити російську революцію у водовороті злочинної імперіалістичної війни, але ми, солдати, робітники і всі трудящі Росії, скажемо їм, як один: «Геть війну! Хай живе російська революція! Не дамо буржуазії і поміщикам втопити у війні свободу народу!»

Юрко слухав це на печі, наче казку. В казках також царі і королі втрачали іноді трони, але скидав їх або якийсь богатир з надприродною силою, або лихий чарівник, або небесна сила. Ось хоч би й цікаве оповідання про царя Аггея. Не хто інший, як, мабуть, ангел підманув цього Аггея, щоб той кинувся голий в ріку у погоні за оленем, а сам одягнувся в його царські шати і став, замість нього, царем. І голого Аггея ніхто вже не признавав царем, скільки він і не переконував про це навіть свою жінку-царицю.

Але ж російський цар не перепливав ріку, не був голий або в жебрацькому одязі, його не підманув ангел на оленя. «Благовірного імператора» просто скинули з царства робітники і солдати. Значить, є у простих людей така сила, що й цар проти неї — ніщо, хоч у нього і генерали, і в'язниці, і золото? Хлопець з подивом дивився тепер на солдатів, на Андрія Дмитровича, на їх, такі якісь рідні для більшості людей у селі, думки і розмови про революцію, царя та поміщиків. Колишні слова Мусія про те, що ніде так люди не воюють з царями і панами за волю, як у Росії, звучали тепер якось цілком по-новому, вони начебто обростали вже якимось видимим, реальним змістом, у якому кожний російський солдат був тим розкутим велетнем, що переможно ламає всі ярма і пута.

«Ех, якби десь тут отець Мелетій! — думалось Юркові.— Можна би сказати попові зі сміхом: «Ну що, бог дає людям царів, не можна їх скинути з шиї без божої волі? А ось росіяни вже засвистали за своїм, і бог навіть громом не луснув, не врятував від ганьби «благовірного»..»

На другий день солдати вишикувалися на майдані. Згодом у середину каре заїхав автомашиною генерал і тут же, з машини, повідомив «братців», що російський государ імператор зрікся престолу, але Тимчасовий уряд і армія залишаються вірні союзникам і будуть продовжувати війну до переможного кінця. Повідомив також, що всякі сіятельства, превосходительства і благородія вже касуються в армії, касується і назва «нижчі чини». Закликаючи солдатів до присяги новому урядові, «господін генерал» говорив довго про те, що кожна армія існує для війни, не для політики бунтівників-соціалістів, що політика — це анархія та що кожний солдат найкраще захищатиме революцію і свободу Ро-

сії, коли збереже сувору дисципліну і послух своєму командирі і командуванню.

Солдати вислухали оце все по-військовому, але не видно було, щоб вони послухали генерала. З того дня і на вулиці, і по хатах — скрізь почалися запальні суперечки про свободу, про землю, про поміщиків та генералів. Андрій Дмитрович нерідко читав солдатам газету, він пояснював, чого хочуть якісь не зрозумілі для Юрка, але ненависні для солдатів «кадети», чого знов — «меншовики» й «есери» та за що борються тепер «робочі більшовики» в Петрограді. Мачнов говорив уже про війну з такою злобою і ненавистю, що аж шибки у вікнах дрижали.

Офіцери ходили якісь мовчазні, понурі, вони вже й не звертали ніби уваги, коли солдат не козирне їм при зустрічі. Навіть недавні «високоблагородія» не мали вже відваги підняти кулак на солдата. В Микити стояв на квартирі товстий, мов діжка, підполковник, і багач навіть — розповідав денщик в Григорка — співчував панові за революцію.

— Ото у вас, пане, люди в Росії, ото,— каже,— голова, не люди! Дивіться, навіть самого царя не пошанували вони без пана, вважаєте, без голови хочуть жити і в мене сіно тягнути...

Ранньою весною заманулося цьому підполковнику погрітись на сонечку, тож денщик Гриша мусив робити для нього панський лежак. Майстрував він це у Григорка в повітці, тут був вісний ніж та два рубанки. Юрко навіть пішов подивитись, як то Гришин «барин» розіпреться на цій колісці. Солдат розклав її на мокрій стежці під клунею. Але не встиг підполковник у полоساتій піжамі простягтися в колісці, як рамки враз хруснули, і він опинився в болоті.

Юрко осторонь аж застиг, угледівши це. Ото зараз як рявкне та заїде Гриші у «подобіє боже»! Та — ні. «Барин» тільки плюнув, зволікшись, сердито кинув Гриші: «Дур-рак!» — і пішов засоромлено до хати.

Дійшло до того, що солдати почали уже навіть глумитися над військовою службою. Під вербами коло циган стояли військові обози з патронами, і вдень один, а вночі два солдати походжали біля цих возів з гвинтівками. І ось, навесні вже, послали сюди на нічну варту двох Гнатишиних постояльців, що хворіли на курячі сліпоти й кожного вечора обганялись на призьбі лома-

ками від жаргунів-солдатів. Сміху було на все село.

— Та як же ви стояли там, сліпі, на посту? — допитувався Штефан. — Кажуть, що ви, бідолахи, як вхопилися там руками полудрабка, то так і простояли аж до ранку.

— Брехня, папаша, не вірте, — сміялися обидва солдати. — Ми цілу ніч спали під возом, а часовим був Никулка... Він боявся за нас, щоб хтось патрони не підпалив та не зруйнував йому хату.

«Вйо, карий» закликав мирян в церкві до вірності римському папі та новому помазанику господа бога — австро-угорському імператору Карлові (старий Франц-Йосиф ще восени — були чутки — задер цісарські ноги у Відні). Він переконував людей з амвона:

— Христос нам говорить у святому євангелії: «Віддайте боже — богові, а кесареви — кесареві». Тож на москалів не дивіться, ви самі бачите, у які гріхи впала Росія та в який безбожний непошанівок впав у них цар та навіть усі старші в їх війську. Отець небесний знає, чим кожний нарід карати. Забрав він російським схизматикам царя, і ходіть собі, — каже, — москалі, без голови, мов оте стадо без пастиря. «Вдар пастиря — і розбіжиться все стадо», — сказано у євангелії. То чи ж можемо ми, християни, діти правовірної греко-католицької церкви, не бути вірні нашому цісареві і намісникові Христа на землі — святішому отцеві папі Бенедикту XV? О ні, дорогі браття і сестри! Як на небесах є цар наш небесний, так і на землі господь дає нам короля і царя. Нам, християнам, папа і цісар показують шлях до небесного раю.

Проповіді люди в церкві слухали, але в селі говорили скрізь своє. Навіть вїт Лесь почав уже голосно скаржитись на громаду. На зелені святки він закричав на людей коло церкви, що ніхто вже його не шанує й не слухає та що всі бідні поробилися вже «борішниками» (так Лесь перекручував почуте від офіцерів слово «більшовики»), вони дихають на попа й на всіх багатших вогнем і прилюдно обзивають його злодієм або чорною п'явкою.

— А хіба ні? — озвався на те до людей Сироїжка. — Хіба село неправду говорить? Ану, скажіть йому це до очей, люди!

— Гей, громадо! — плеснув дід Мануїл в долоні. — То вже навіть царів з трону скидають, а ми й цього

злодія Леся не годні скинути з в'їтвства?.. Ану, давай людям печатку, ти, п'явко!

За дідом зашуміли озлоблені інші, закричали жінки та вдовиці, у яких Лесь крав гроші, що належали їм з воєнної допомоги. І змушений був в'їт віддати печатку. Ще того ж вечора громада на сільському сході обрала в'їтом Штефана Яблонюка, обрала також нових радних. Але «уездний» начальник не затвердив цих виборів. Штефанові сказали в Коломиї, що у нього немає ні землі, ні майна, котрим би він відповідав за в'їтвський пост у селі. Правда, Леся вже в'їтом не відновили, тим часом заступав у селі в'їта не менший шахрай — Груздїй.

Юрко був ображений за Штефана й за громаду. Він сказав з докором Берестові:

— Свого царя то ви скинули, про революцію та про буржуїв людям говорите, а нашого Штефана не хочете у селі в'їтом.

— Хто не хоче? — спитав Андрій Дмитрович.

— Та ви ж не хочете... Росія.

— Яка Росія?

— Ваша ж. Та, що сидить у старостві в Коломиї. Начальники повітові.

— Е, начальники, — засміявся прапорщик. — Начальники, голубчику, не Росія. Вони там такі ж, як отой, що зимою приїжджав до нас, генерал, бачив? І так же вони революцію люблять, еге ж. Так люблять, що вже всіма силами намагаються її задушити.

— І що ж? — зажурився Юрко.

— А те, що не задушать, — відповів Андрій Дмитрович. — Революція тільки ще починається, пригадай собі колись ці слова, Юрку. Раз уже позбулась революційна Росія царя, то позбудеться скрізь і його посіпак в мундирах і без мундирів. Народ цим штиком дасть Росії свободу.

Ой, та чи дасть! Ні мати, ні Штефан в це не вірили. Воно-то правда, що люди прагнуть волі, але хіба пани випустять її з рук? Хто, як то кажуть, має в руках, той має також у зубах. Революція революцією, а пани і тепер ще командують над солдатами. Що вони — дурні віддати народові владу і гроші? Не Мачнов же генералом у в'їську, щоб закомандував на цілу Росію:

— Досить війни! Давай робочим землю і волю!..

Багато листів приходило тепер від полонених з Росії. Часто писав додому й Григорків Марко з якогось Царицина в Саратовській губернії. Він працював там полоненим-робітником на якомусь заводі. В останньому листі Марко повідомляв батька і матір, що у Росії всі вже говорять про свободу і мир та що дуже можливе його близьке повернення до рідної хати.

Про мир гомоніли кожний день і солдати. А Юрка це все тішило й не тішило. Йому просто сумно було навіть думати про той день, коли він уже навіки буде прощатися з Мачновим, з Андрієм Дмитровичем, з постояльцями, з усіма цими людьми в гімнастюрках, що так якимось по-свійському, по-сімейному гомонять кожний день в хаті й на призьбі тихими літніми вечорами. Ось вони підуть собі додому, в Росію, житимуть там усі без царя і панів, на волі, а сюди знов прийде Австрія, знов стрілятимуть у людей осоружні гонведи й цугсфюрери, знов розкарячат над селом кігті пан Косінський, жандарми, отець Мелетій із страшним судом та пеклом для кожного, хто «несмирений» перед паном і багатіями...

«А чому б то їм не залишитися тут? — думалось хлопцеві. — Або, скажемо, чому б то не приєднати Світанківці і всю Галичину до себе, до Росії?.. Люди ж воно і тут і там майже однакові. Що там однакові — багато з них навіть говорять так, як і в Світанківцях. На якого ж біса має бути тут Австрія й «боже, будь покровитель» віденському цісареві-чужакові?..»

Андрій Дмитрович сказав на те Юркові:

— Ти, голубчику, говориш правду. Габсбурги не мають до цієї землі жодного права, вони тут як злодії у чужій хаті. І тут, і там, за Збручем та Дністром, народ в нас — один, одна наша земля — Україна. А коли ще візьмемо Росію, то одна в нас велика братня сім'я, єдина могутня Русь-мати. Тепер ще наш народ роздертий надвоє, але буде, Юрку, час — і ти доживеш ще до цього, — коли народ скине з себе всякі пута неволі, порве всі кайдани й кордони і ми заживемо всі разом, як вільні брати у єдиній сім'ї.

— І без цісарів, без панів? — просто не вірилося в таке щастя Юркові.

— Без царів і без панів, Юрку,— підтвердив учитель.— Знаєш, так, як у вірші Шевченка:

І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі.

Люди на землі... Щоб не було ні пана, ні Івана, ні бідного, ні багатого, ні наймита, ні кровопивці, щоб люди жили собі в мирі і працювали вільні і рівні всі, як брати у розумного батька. Про це не раз гомоніли у хаті батько і мати, Штефан і Мусій, Крепкий і Бровко, про це і тепер гомонять всюди солдати, та і Юрко думає, засипаючи ввечері. І — дивно, що в думках та розмовах воно ясне для всіх, бажане і прекрасне, таке, що без цього людське життя — не життя, а безглуздя. Та як впевнено добитися цього — ніхто не знає. Крепкий, наприклад, запевнив, що не стане царя — і війна та вся нерівність і несправедливість між людьми кануть з царським ладом у безвість. І солдати зимою сподівалися цього. Та ось царя вже у Росії немає, а війна не кінчається. І «господа» генерали ходять в тих же царських погонах. І «господа» офіцери щораз сміливіше кричать на солдатів за «анархію». Правда, на словах вони також за революцію і свободу в Росії, але від їх «свободи» — як сказав на вулиці Слесарев — пахне острогом та козацькими шаблями.

Знав тільки Андрій Дмитрович, як революцію захищати. Коли серед літа приїхали у село якийсь петроградський панок з генералом намовляти солдатів до походу на фронт за «революційну Росію», то прапорщик тут же попросив слова і голосно сказав до солдатів з трибуни:

— Братці, ви чули, що говорив тут оцей пан з Петрограда?

— Да, чу-ули! — понуро загули солдати.

— Цей пан сказав нам, товариші, що він — соціаліст, та ще й революціонер, не лякайтеся...

Дружний регіт солдатів покотився, мов грім, по майдані. Генерал за столом почервонів і засмикався, а панок в окулярах пробував навіть не дати вже слова промовцеві. Та його заглушили солдати:

— Не руш, говори, прапорщик!

— Так ось що, товариші солдати,— продовжував Андрій Дмитрович, показавши рукою на панка й генерала.— І цей «революціонер» в рукавичках, і пан генерал сказали нам, хоч і по-своєму, що Тимчасовий уряд російської буржуазії в Петрограді та царські офіцери і генерали хочуть продовжувати злочинну імперіалістичну війну, щоб задушити в ній пролетарську революцію у Росії та повернути народові царя. А що ж ми відповімо їм на те? Ми, солдати, як і всі революційні робітники і трудове селянство Росії, не хочемо війни і не будемо воювати за інтереси поміщиків і буржуазії...

— Не будем! Не будем! Геть війну! — зашуміло навкруги бурею.

— Да, не будем, товариші! — повторив Андрій Дмитрович.— Ми всі не віримо урядові поміщиків і буржуазії, ми говоримо і вимагаємо: вся влада в Росії повинна належати народові, Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів. Хай живе влада Рад! Геть війну! Війна війні!..

Оклики підхопили вихром сотні солдатів, знялася пісня «Смело, товарищи». У великому гомоні й вигуках якийсь тонкий, мов глиста, поручик з генеральської свити вистрілив у Береста з пістолета, але поцілів у голову Слесарева, що обіймав на radoщах прапорщика. Юрко аж застиг на вербі від переляку. З криком обурення солдати вмить схопили офіцера десятками рук, якийсь час підкидали його над штиками, мов решето, і вкінці затовкли біля рову прикладами. А Слесарева похоронили того ж дня з військовою музикою і солдатськими залпами та промовама над могилою.

Петроградський панок і генерал під час цього вишилися з натовпу і негайно чкурнули з села на машинах, аж закурилося. Кілька днів після цього офіцери не показувались між солдатами, а Микитів товстяк дивився на вулицю тільки з багацької хвіртки. Коли — розповідав Гриша Юркові — Николка на вулиці заспівав з Тирликом та Анничками солдатську пісню «Смело, товарищи», підполковник сказав Микиті з обуренням:

— Вот видите, вот видите, Никита, к чему все идет. Разве,—сказав,—теперь улица детей портит?.. Дети уже улицу портят!

«Хто рибу любить, той літо губить»,— говорили в селі про тих, що день у день вештаються з неводом над рікою. Воно-то й правда, рибалити в ріці дозволялося тільки панам. А всіх інших побережник Ролька або підстрелював дробом, або тягнув з уловом чи й тільки з неводом до Коломиї. Не один уже відсидів цю рибу за ґратами. Безкарно рибалити можна було тільки в потоці, де ловилися більше жаби, ніж риба.

Проте й на жаб вийшла було раз велика погоня. Біс його знає, що пани задумали робити з цими жабиськами — квасити їх з грибами чи так, смажених, їсти, досить, що пішла селом вістка, ніби пан дає по крейцару за десяток. Не треба й говорити, скільки в селі знайшлося охочих на такий заробіток. Старі й малі кинулися до потоку, мов у копальню золота. Юркові з Ільком уже ледве вдалося піймати кілька десятків ропух... Вони побігли мерщій з ними у двір, але тут уже був цілий натовп із жабиним уловом. Попереду, звичайно, стояла Микитючка, що живе над потоком. Багачка приперла сюди аж півміха. Вийшли на ганок пан та його пані з панянками, зацікавились натовпом і різні покоївки та бонни.

— Що таке, люди? — застриг пан на жаболовів усищами.

— Та жаби, прошу ясновельможного пана, я вам принесла,— похвалилася Микитючка.

— Які жаби?

— Ой такі, паночку, великі всі в мене та гарні, як огірки,— захвалювала свій товар баба.— Може би, пан дали по півтора крейцара за десяток?

— Ану покажи!

Візьми, дурна бабо, та й розв'яжи мішок з ропухами у панів перед носом. Боже, як заплигають вони з міха, немов чорти! Пані з панянками підняли раптом крик, вереск, а пан налився весь кров'ю, мов індик.

— Забери, забери мені звідси, пся крив! — затупотів він на Микитючку ногами.— Геть мені усі звідси, до дябла!

Так-то збагатилися люди на жабах. Правда, економ говорив потім, що панові дійсно жаби були потрібні, але не цілий потік ропух, тільки пару десятків жаб зелених, з білими смугами на хребті. Для ставка, що

у парку. От і йди знай, що панам стрільне в голову,— та шукай жаб, яких і з свічкою не знайдеш у потоці!

Тепер можна було ловити у ріці рибу, де хочеш. Тож ловили її хлопці всякими снастями, глушили і солдати гранатами. Всякому вистачало. Не одна сім'я тільки й жила день у день цією рибою.

Часто ходили на ріку з вудками і Юрко з Берестом. Вони знайшли собі затишне містечко на березі панського гаю і тихими надвечір'ями закидали тут вудочки. Навкруги було тихо і мирно, ніби не було на світі війни, не було революції, не було людського горя й страждань — все втішалось велетенським спокоєм синіх гір і лагідним усміхом сонця, що вже не пекло, а ласкало землицю літнім диханням. Мирно стрекотали комахи в траві, і спокійно та впевнено поспішала кудись вода чистого Пруту. Куди вона тече неугавно? Андрій Дмитрович говорив, що водиця поспішає до Дунаю, а з ним уже поспіль — у Чорне море, назване синім у піснях. У те Чорне море, на якому — розповідав Юркові Берест — ще в 1905 році збунтувалися проти царя хоробрі моряки броненосця «Потьомкін». У те синє море, по якому водив молодецькі запорізькі чайки Гамалія... От сісти б у таку чайку і поплисти в Дунай, в синє море, в Константинополь і Кафу, звідки козаки невільників визволяли! Сказати тим бісовим туркам із моря: ви — негідники й дурні, а ще хочете таку велику Росію побити... Від таких думок хлопець аж засміявся на березі.

— Чого ти? — спитав Андрій Дмитрович.

— Так собі,— відповів Юрко, а згодом признався:— Я пригадав собі турка.

— Ну й що?

— Він, оцей турок, тепер — союзник нашого і німецького цісарів, знаєте?

— Знаю.

— От він і хоче вашу Росію побити... Турок...— знов засміявся Юрко.— Ну, а ви знаєте, що в нас кажуть про нього?.. Е, ні, я вам не можу сказати.

— Чому? — скартав його поглядом Андрій Дмитрович.— Раз ти почав, то й говори до кінця.

— Ну добре,— засоромився хлопець.— І Штефан, і всі кажуть, що німець турка... ну, в «око» штуркав. А так, без німця, він сидів би собі тихо, як миша.

— І це правда,— погодився Берест, засміявшись.

Тут, над рікою, не загубив хлопець літо, о ні. Не справдилася приказка. Коли інші ходили на ріку тільки за рибою, то Юрко піймав тут таке, що нікому й не снилося. Він схопив цілий світ в обхват. Піймав тут іскру для великого полум'я. Гукнути лишень на весь світ: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» — і нехибно горять в цьому полум'ї всі царі, пани, багатії, їх жан-дарми — залишаються скрізь на землі тільки люди.

Люди, люди,— я ваш брат,
Я для вас рад жити.
Серця свого кров'ю рад
Ваше горе змити.
А що кров не може змить —
Спалимо вогнем то...¹

Закинувши вудочки, вони говорили про війну, про панів, про людей, і після хвилинної мовчанки Андрій Дмитрович продекламував Юркові цей вірш. Та хлопець не дав йому закінчити. Він обірвав учителя збу-джено:

— А в мене є книжечка про вогонь, знаєте?

— Яка книжечка? — спитав той.

— Маленька така, але...— Юркові соромно було признагся, що він так і не второпав її змісту. Вже кілька разів поривався він показати її прапорщикові, носив уже навіть книжечку за пазухою. Але якось завжди вагався. Ану ж не доріс іще він до її тайни? Та після цих слів не можна було тримати книжечку за пазухою. Хлопець вийняв і подав її мовчки учителеві. І тут же сховав очі від сорому. Андрій Дмитрович любив у всьому чистоту і порядок, а книжечка від довгого переховування та ношення в кафтані була вже пом'ята, потріпана, роздертий був уже навіть титульний листок.

— А я й не знав, Юрку, що ти такий конспіратор,— не гнівався, тільки радісно усміхнувся учитель.— Ти читав її?

— Читав,— відповів хлопець із сумом.

— І що?

— Ет,— зітхнув Юрко.— Інші книжки я читаю і розумію все, що в них написано, а тут...

— Не розумієш, еге? — підхопив Андрій Дмитрович.— Ну, братику, це ще не біда для твого віку. Ось

¹ Уривок з поезії І. Франка «Vivere memento».

ми поспробуємо почитати її разом і зрозуміти до пуття. Хочеш?

— Ви ще питаєте! — зрадів Юрко. — Та я вже третій рік думаю про це вдень і вночі.

— Як третій рік?

— А так, — розповів хлопець про Сергія та його пораду й пересторогу не показувати нікому цю книжку до свого часу.

З того дня й почалися спільні читання над рікою і в хаті. Андрій Дмитрович не так читав, як образно розширяв і пояснював кожну сторінку. Правду говорив Крепкий, що книжка ця — страшна для царів, панів і попів. Вона дійсно мала в собі величезний вогонь проти панського світу приниження і несправедливості для всіх тих, що тяжкою працею роблять хліб, одяг, машини, будують фабрики і міста, копають золото і залізо та повинні всі жити у достатках і в щасті. Сила її була в тому, що вона розумно ділила людей на класи трударів і паразитів, показувала нікчемність останніх проти могутньої сили пролетарів і закликала всіх людей праці до єдності, до спільної боротьби й революції за повалення несправедливого ладу царів і буржуазії.

Кожний розділ цієї книжки наче утверджував Юрка одним з могутніх володарів усієї землі, він давав йому крила до льоту в прекрасне життя, де не буде ні бідного, ні багатого, ні пана, ні наймита — буде скрізь вільна і радісна сім'я трударів у селі і в місті.

Пояснюючи книжку, Андрій Дмитрович розповідав також про російську революцію та про хоробру партію більшовиків, яка впевнено бореться і закликає всіх пролетарів до останнього бою за владу робітників і селян. Тут уперше почув Юрко й огнисте слово *Л е н і н*, яке потім з надією приносили в села полонені з Росії та яке так лякало всіх панів і попів.

Засипаючи ввечері, Юрко не раз ставив перед собою в думках царів і міністрів, всіх буржуїв, поміщиків та жандармів і відверто кресав їм у вічі словами книжки:

— Ви закидаєте нам, що ми хочемо знищити вашу власність? Так, ми дійсно хочемо це зробити. Комуністи вважають за ганьбу приховувати свої погляди і наміри. Тремтіть же ви всі перед комуністичною революцією. Пролетарям нічого втрачати в ній, крім своїх кайданів. А здобудуть вони весь світ.

Тепер він думав про цесаря, про панів, про отця Мелетія і Микиту з презирством. Що вони, мовляв, варті з своїм багатством і гордощами, коли комуністична революція ходить за ними приви́дом, щоб спалити їх усіх, мов будяччя? Юрко намагався запевнити в цьому і матір, Штефана та Григорка, але вони зовсім не поділяли його оптимізму.

— Де вже там,— кажуть,— бідному рватись на сонце з мотикою... В книжках воно все гарне і легке.

Тільки Ілько та Аннички слухали Юрка з увагою і захопленням. Та ще, правда, Сироїжка загорівся такими думками. Не вірячи чи то не розуміючи Юрка, Побіг збирався навіть прийти в неділю розпитати про це все Андрія Дмитровича, але було вже пізно. Ясного серпневого ранку солдати несподівано знялися з села,— як говорили,— додому, в Росію.

Юрко проводжав учителя на станцію. Прощаючись біля вагонів, Андрій Дмитрович сказав хлопцеві:

— Не сумуй, Юрку, вважай себе навіть щасливим на світі. Ще твій дід був кріпак, батько твій — наймит у пана та в глитаїв, як ото ваш піп і Микита. А ти народився разом з революцією і будеш рости у громах революції. Рабом уже напевно не будеш.

Важко було прощатися з цим поїздом. А ще важче зустрічати знов сиві австрійські мундири з новими реквізиціями та образами на кожному кроці.

Розділ восьмий

ПРОДАЮТЬ ЦЕСАРЯ

Правду говорив Мартин свого часу, що таке щастя, як піп, не пропадає. З австрійцями повернувся в село й отець Мелетій. Повернувся він уже якийсь худий та злий, мов собака, і на першій же проповіді почав ганьбити село на всю церкву.

— Хіба,— закричав він,— село вже шанує господа бога, святішого отця папу римського і нашого найяснішого цесаря? Де там! Наші,— каже,— «українські січові стрільці» проливають свою кров у війні з москалями, а в селі повно таких, що чекали цих москалів, як диявол

на грішні душі, ба навіть плакали за ними сльозами. Плакали за тими учнями антихриста, що вже навіть свого царя скинули з трону. Вони ще й нині тужать за тими, що забули бога і церкву та потонули у диявольських мислях про революцію й бунт проти самого господа бога. Ось як оплутав їх сатана чорними кігтями.

Кричав ще лютий піп з амвона, що господь не приїде на землю бити ломакою грішників, бог, мовляв, має тисячу способів покарати «антихристів».

Не довго люди й чекали на цей «гнів господній». Ще того ж дня жандарми схопили і повезли в Талергоф ткача Сидора, Сироїжку, язикатого діда Мануїла і навіть старого Григорка. Останнього взяли за те, що, як поскаржився Лесь в жандармерії, у нього в хаті «борішник» радив людям, як вїйта скинути.

Чи то згадавши старе, чи за намовою попа або Микити, дурний Лесь (Австрія знов його вїйтом зробила) пїймав і Юрка та погнав до жандармів. Але, на щастя, вахмістра Бера тут уже не було, комендантом сидів якийсь чех з двома зірками на комірі.

— Вам чого? — спитав він з-за столу вїйта.

— Та пригнав я вам цього злодія, прошу пана, — показав Лесь на хлопця.

— Що він украв?

— Е, він не вкрав ще, прошу пана, але це такий, що Австрія мусить арештувати його.

— За що?

— Ви, пане фітьфебель, арештуйте, а потім його самого беріть на протокол, — настоював Лесь. — Він — москвофіл, бо читає книжки та навіть до святої сповіді вже не ходить. Спитайте нашого попа, коли не вірите. Він уже, — кажуть, — навіть раз втік у Коломиї від шибениці. На московському хлібі та каші такий виріс розумний, аякже.

Переляканий Юрко навіть не знав, що сказати на своє виправдання. А комендант посадив вїйта за стіл і, на щастя, почав з нього писати протокол.

— Як називаєтесь? Коли народились? Яке маєте майно у селі?.. Пам'ятайте, — попередив він вїйта, — що за кожне слово неправди цісарсько-королівський параграф карає тюрмою. Говоріть тільки правду.

— Еге, він, наш вїйт, скаже вам правду, — не витримав Юрко. — Таж він, де ступить, там шахроє і бреше! Все село посвідчить вам...

— Ти мовчи,— обірвав хлопця жандарм.— Я вас, війте, питаю.

Лесь так налякався паперу, що сидів уже перед комендантом, як дурень. Тільки згодом озвався збентежено:

— Не мала, як то кажуть, баба клопоту, купила собі поросся... Цей папір, прошу пана, піде до суду?

— Це моє діло! — відповів сухо жандарм.— Відповідайте мені на запитання.

— А ви й не питайте мене, прошу вашої ласки. Я нічого не знаю.

— Як не знаєте?

— Так що я — неписьменний і нічого не знаю. Це наш піп зуб має на хлопця за якісь книжки та за сповідь. А щоб я через нього мав справу з протоколами і судами? Бійтеся бога! Пустіть уже нас, пане, додому.

Комендант вилаяв війта за те, що дарма прийшов голову йому морочити, і звелів іти «до холери». До такої «холери» пішов би вмить і Юрко, але той не пустив його з Лесем. Затримавши, він, без протокола, розпитав хлопця про батьків, про війта та про російське військо і як воно поводилось у селі і радив остерігатися таких «цисарських дурнів», як Лесь.

Щасливий таким закінченням напасті, Юрко з підсвистом ішов додому і навіть не сподівався, що під каплицею чекає його війт.

— Ти, Юрку, не гнівайся за цей клопіт,— почав він примирливо,— знаєш же, що я — начальник у селі і мушу відповідати за все... Комендант питав щось про мене?

— Питав,— відбуркнув хлопець, не дивлячись.

— Що він сказав?

— Казав, що світанківський війт такий мудрий, як Гершкові штани навиворіт.

— Е, брешеш ти,— навіть не образився Лесь.— Ну, а про мій ґрунт і худобу питав?

— Про все розпитував,— підтвердив Юрко, хоч не було там про це мови.

— І ти що... Може, похвалився йому, скільки у мене землі і худоби?

Юрко не знав, чого Лесь так злякався. Проте відповів сухо:

— Я не хвалився ще, але ви прискаржуйте мене, прискаржуйте... Знаю вже, де й що сказати про вас.

Війтів страх перед правдою пояснила тільки Юркові мати. Вона попрекнула сина увечері:

— Оце ще ти, хлопче, не знав, як ворога присолити! Ти,— каже,— Юрку, знаєш, чого він так боявся на протоколі правди? Ге, та якби він сказав комендантові правду, то сам мусив би піти до арешту. То ж усе село знає, що він обманює Австрію на всіх реквізиціях і податках. І сам подає себе бідняком на папері, і приятелів-багачів так записує в канцелярії. А бідні платять все за них.

Те, що бідні платять скрізь за багацькі достатки, Юрко знав не тільки з Сергієвої книжки. Не хто інший як батько двадцять шість років платив за Микиту податки в «штайрайт». За оту землю, що загарбав Микита. Тільки Мусій, довідавшись, допоміг Мартинові позбутися цього перед війною.

— Ех, і кілок же я! — сердився на себе Юрко.— Треба було сказати чехові, що Лесь сам злодій, а я від страху й забув... Ну, та чекайте, я завтра ж побіжу і скажу про це комендантові.

— Не треба, Юрку,— порадив Штефан.— Комендант нині там цей, завтра інший, а Лесь, мов чиряк, сидить нам завжди на шиї. Краще не знайся з бідною.

Так воно завжди. Гнів батька, матері, Штефана і всього села проти двора, попа й багатіїв Юрко хоч-нехоч порівнював із фальшивою хмарою. Буває не раз таке серед літа. Хмара насувається грізно й темніє, насупившись, вона гуркотить навіть громами глухо. Та раптом де не візьметься вітер — і хмара часто навіть не прослізиться дощем. Таке і тут.

II

Цілу осінь і зиму село шарварком мусило будувати нову резиденцію для попа, хоч той постарався дістати тисячі корон відшкодування за майно. Ходив і Юрко з Штефаном на цю панцину. Вони мостили вже у покоях підлогу, коли прийшов піп глянути на роботу. Святець сів на підвіконник і ласкаво почастував Штефана папіросою. Покурюючи, піп завів бесіду про Росію.

— Молім,— каже,— бога, Штефано, за те, що наша Галичина в культурній Австрії, не в Росії. Дав би господь, щоб Австрія і Німеччина Україну ще від моска-

лів відібрали, за це нам треба молитися до всевишнього. Австрія вже призначила нам навіть цісаря, ерцгерцога Вільгельма Габсбурга, на український престол в Києві, ви розумієте? Після війни буде свій цісар у нас. Тепер він, як і мій Славко, служить сотником в українському легіоні «січових стрільців» і зветься по нашому Василь Вишиваний¹. Ось чого ми вже добились у Відні. А якби побідила Росія, ми всі загинули б.

— Може, загинули б, а може, й ні,— не погодився Штефан.— Хто його, отче, знає...

— Як то хто знає, Штефане? — образився отець Мелетій.— Я знаю, раз вам говорю. Ви знаєте, яка тепер у Росії анархія?

— Про анархію я не чув, отче,— відповів Штефан,— але російське військо я бачив і знаю. Та й Марко Григорків писав недавно з Росії.

— Що писав?

— Каже, що народ там добрий, людяний, тільки страшно скрегоче зубами на царя і поміщиків. Та й на цю війну вогнем дихає, отче...

— Е-е! — махнув піп рукою.— А про те, що москалі вже не вірують в бога, тільки в антихриста, писав Марко додому?

— Т-та... хто його знає,— не знав Штефан, як угодити попові.

— Отож-бо, наш хлоп знає лиш те, що йому москаль підсуває під ніс,— сказав піп з досадою.— Тільки й чуєш в селі про москалів одну хвальбу! Хіба ви, темні хлопи, знаєте, кого ви хвалите, якого нашого ворога?..

— Як то — не знаємо? — образився Штефан.— Люди ж два роки жили в цю війну з ними. Не я один бачив їх скрізь.

— Ну й що?

¹ Вишиваний Василь — походить з династії австрійських Габсбургів. Його справжнє прізвище та ім'я — Габсбург Вільгельм. Під час першої світової війни відіграв активну роль в українській політиці Відня, зокрема у сформуванні українськими буржуазними націоналістами загонів «січових стрільців». Під час громадянської війни на Україні брав активну участь у збройній боротьбі буржуазно-націоналістичної контрреволюції проти Радянської влади. Українські буржуазні націоналісти висували плани створення маріонеткової української буржуазно-поміщицької монархії на чолі з Вишиваним під протекторатом австро-німецьких імперіалістів.

— Скажу вам, що багато нині всякого війська ходить світами, можна розібратися, хто чим пахне. Німці — німцями, мадяри — мадярами, а ці, отче, люди. Ну, чисто вам наші люди.

— Лю-у-ди! — озлився піп, скочивши з підвіконня. — Ха-а! А ви, Штефане, знаєте, що ці схизматики роблять нині на світі?

— Не знаю, отче, — не рад уже був цій розмові Штефан.

— То не говоріть, коли не знаєте, — рубонув піп. — А я вам скажу... Вони, москалі, не признають вже ні божої, ані світської власті, верх над людьми російські антихристи — більшовики — дають всякій голоті, босякам і неробам. Розумісте? Босяки і нероби захопили власть у Росії. Керманіч їх — Ленін — сів царем в Петербурзі і каже голоті: бийте всякого заможнішого хлібороба, бийте пана, гнівть бога і церкву, пийте й гуляйте, заклавши руки...

— Неправда, отче! — вирвалось у Юрка мимоволі.

— Що неправда? — скипів отець Мелетій.

— Те, що ви кажете про більшовиків і Росію, — відповів з обуренням хлопець. — Неправда...

Штефан штовхнув нишком у спину Юрка, а піп аж оступився на крок від зухвальця.

— Ти... ти... смаркачу отакий, кажеш мені, своєму отцеві духовному, «брешеш»?! — з гнівним презирством прошив він очима Юрка, але, мабуть, не впізнав уже того, з «чекалом» колись. — Штефане, — кресонув, — а це...

Клопіт був би аж ну, коли б де не взявся Груздій, у якого піп тим часом жив на квартирі. Він гукнув раптом під вікнами:

— Отче Мелетій! Отче Мелетій! Ходіть-но раз-два, бо панич ваш приїхав з війська!

Кинувши: «Ну, стривай же мені!» — піп вискочив надвір. А Штефан аж відхукнувся, витираючи піт рукавом.

— Тю на тебе, скажений! — сказав він Юркові сердито. — Ти що... Не міг свій отакий язик прикусити? Не міг мовчати, як пень?..

— А нехай він не бреше, як пес! — огризнувся Юрко.

— Не бреше, — плеснув руками Штефан. — А ти, хлопче, що... хочеш від оси меду?.. Хай він собі бреше

на чотири вітри. А тепер він спаскудить і тебе, і мене на всю церкву, як шельмів. Побачиш, як роздере на нас хавку в неділю... Ну, хоч іди вже геть, Юрку, звідси, не коли йому очі тут...

На диво, піп навіть не виходив на амвон у неділю. Мабуть, квапився бути з сином, відпускником. Цей гостював у селі цілий місяць. Ходив він у сіро-зеленому австро-угорському мундирі, тільки на голові носив «мазепинку» з цісарським значком та жовто-блакитною кокардою збоку. І архангела Михаїла під цісарським значком. Шаблі, правда, в цього «усуса»¹ не було, зате на комірі блузи видніли три зірки цугсфюрера. Та коли Микита назвав його коло церкви «паном цугсфюрером», Славко поправив:

— У нас, в українському легіоні, пане Микито, офіцери звуться панами старшинами, а мене звіть пане старший десятник.

— А генерал як у вас? — допитувались цікаві.

— Генерал у нас — пан отаман.

— А є у вас генерал?

— Як же нема... Генерал Гофман.

— Дивіться, навіть генерали є в нашому війську! — любувався Лесь поповим «старшим десятником». — Це таки, чуєте, військо, не якась там фантерія... Ну, а фітьфелебя як у вас називають?

— Пан булавний.

— Як, як?..

— Булавний.

— Та ну! — образився вїт за таку назву. — Фітьфелебя, як ото люди коня, ви назвали буланій? Ото чудасія!

Через тиждень приїхав у село офіцер з Коломиї, і разом з поповим «старшиною» почали вони вербувати «добровольців» до цих усусів. Хлопців залякували тим, що їх Австрія візьме по мобілізації і пошле на далекий італійський фронт. А попів син запевняв, що «усусів» не посилають в Італію.

— Ой та Ниталія, та Ниталія! — скаржились ті, що

¹ Усус — від УСС (українські січові стрільці) — військові підрозділи, сформовані 1914 р. українськими буржуазними націоналістами. Спочатку в складі австро-угорської армії воювали проти Росії, а під час громадянської війни допомагали австро-німецьким окупантам та петлюрівцям боротися проти Радянської влади на Україні.

вже повернулись з війни у село інвалідами.— Щоб оті скали та дебри пропали без нас!

Старший десятник повіз «добровольців» до Станіслава. Співали про те, що вони, мовляв, марширують на кривавий танець Україну визволяти:

Попереду їдуть старші, отамани,
Хто охоту має, хай йде за нами...

III

Разом з лелеками повернулися й пани з Відня. Правда, старого Косінського вже не було — пані приїхала вдовою з паничем та дочками. На тиждень раніше приїхав економ. Він і привіз для панства меблі та привів до порядку свій будинок, в якому й оселились Косінські.

— І не міг він, люди, згоріти разом з двором! — проклинав тепер Сливка хату економа.— Дивіться, вже приїхали нам на шию.

Не встигли пани й роздивитись навколо, як послали польового по хатах.

— Хто засівав панську землю — завтра до пані у двір! — колядував Гурман в кожного під вікном.

— Оце нам, людоньки, новий клопіт! — журилась Мокрина на вулиці. Вона також, як і вся біднота в селі, брала торік шматок панської ниви під кукурудзу й картоплю.— Плескали ото та плескали по хатах солдати, що війна ніби перемінить щось людям, а воно — дивіться — все повертається до старого.

— А ви вже збиралися з москалями панську землю брати задарма? — засміявся ехидно Микита.— Ге, почекай, кажуть, Іване, поки пан встане та дасть вам дурничку.

З матір'ю пішов і Юрко в панський двір. Пані сказала людям:

— Я не буду подавати вас до суду за те, що безправно ви засівали торік мою землю. Все старе, люди, забудьмо, я хочу жити з усім селом в мирі і злагоді. Краща, як то говорять, солом'яна згода, ніж золотий процес. Чи не так я кажу?

— А правда, правда,— притакнули звідусіль. Кожний навіть був радий, що таке він почув від панів. Іду-

чи сюди, люди боялися клопоту. А цей клопіт і був у поміщиці на язичку.

— Ну, так тепер, люди, слухайте! — поправила пані сиву зачіску.— Війна мене скривдила тяжко, тому я не можу дозволити, щоб ще й ви мене кривдили, вдову з сиротами. За це й бог на небі карає. Отже, погодімось по-людському. Кожний з вас, хто орав і засівав торік мою землю, мусить дати мені цієї весни половину врожаю...

Почувши таке, в натовпі заахали, загомоніли впівголос. Кілька жінок навіть захлипали в одчаї.

— Чекайте, люди, дайте мені закінчити без шуму! — сказала пані.— Я розумію вас всіх, ви тільки слухайте... Хто зараз цього дати не може — почекаю до осені або й заміню кожному на відробок у дворі. Ну, згода?

Люди остовпіло мовчали. Аж Сливка згодом заскрипів якось хрипло:

— По скільки ж днів, прошу пані, маємо відробляти в дворі за морг чи півморга політку?

— Це вам скаже економ у неділю,— відповіла Косінська.

— А як з озиминою? — долинуло з натовпу.

— З кожного шматка озимини на моєму лані ви також дасте мені восени половину врожаю з половини і дві третіх з другої половини. А сіно вже я вам дарую,— ошчасливила селян пані.— Тільки хто косив торік моє сіно, той дасть мені три косарі або п'ять громадільниць на лан цього літа.

— Задарма?

— А ви що... хотіли б, щоб я ще до свого сіна платила? Майте совість.

— Ну, а як, пані, на цей рік?

— Всі яріві я засію сама, уряд дасть мені і зерно на засів, і військові коні або механізовані плуги для весни. На спілку я дам селові один лан під кукурудзу й картоплю. Хто хоче, хай завтра прийде до економа, він вам скаже умови.

Мати сказала синові в хаті:

— Ось тобі, Юроньку, і пролетарі, і революція... Візьми свою книжку і кричи «ура» на весь світ.

— Бо люди ще, мамо, дурні,— відповів Юрко з гіркотою.— Ех, якби ж ми всі так, як в Росії, сказали: ні-і! Не будемо рабами у вас... Земля не ваша, а наша. ми на ній...

— Еге,— перебила сина Мокрина.— А гонведів забув ти?.. За ними, за панами, і всі жандарі, і військо, і цісар, і навіть бог з усіма церквами.

Це вже так, все за панами. Тому-то Юрко ціле літо змушений був відробляти на ланах «панську кривду». Економ не вважав його навіть за цілого робітника, хоч робив він усе, як дорослий. І коло плуга, і коло сіна, і біля молотарки в дворі. А Оленка багатіям відробляла за плуг та за дрова.

За працю не було коли й до Сергієвої книжки заглянути. Навіть важко було тепер думати про цю книжку. Ще торік така світла, бадьора й огниста, вона лежала тепер у Юрка під подушкою тяжким докором проти нього і цілих Світанківців.

IV

— Ото нині часи! — скаржився Лесь людям на вулиці.— Дивіться, навіть на цісареві ми з попом погоріли. Цілу сотку грошей кинув я дідькові у болото, га?.. Кінець світу, та й годі!

«Погоріли» вони несподівано на Габсбургах та їх державі. Власник книгарні й друкарні Оренштайн в Коломиї доробився майна на австрофільських календарях «Приятель жовніра» і задумав ще взяти тисячі за цісарські портрети. Він надрукував їх з дешевенькою позолотою і виставив у вікно з написом:

Нема такої хати, нема такого бідного і багатого, який не купив би з великою радістю прекрасні портрети дорогого нам цісаря Карла і цісареві Зіти.

Поспішайте, бо спізнитесь!

Продавав він їх по три крони за штуку. Але — чи торгівля йшла погано, чи щось зміркував купець довгим носом,— досить, що розіслав він агентів по селах з цими портретами. Продавати австро-угорського цісаря гуртом і вроздріб.

Пізньою осінню балагула привіз і в Світанківці Карла і Зіту. Агент зупинився з товаром в попа, і скоро покликали туди й вїйта.

— Дивіться, Лесю, які гарні наш цісар і цісарева,— показав піп портрети.

— Ой боженьку,— захопився Лесь позолотою.— І цісар, і його пані мов писанки.

— Ну так, я б не привіз до вас дрантя,— озвався агент.— Купіть.

— Чому ж пан цісар?

— По три крони,— відповів агент.— Але я вам, пане начальнику, приятель — не ворог, і так не продам. Скажіть, ви хочете заробити начисто сотню?

— Я? — здивувався Лесь таким запитанням.— Хе, а хто ж, паночку, грошам ворог?

— Тоді візьміть їх у мене сотню. В місті продаємо всім по три крони за портрет, але вам, коли візьмете сотню, я даю по дві крони. Згода?

— Гм!.. — завагався Лесь, але піп підтримав панка:

— Візьміть, Лесю, візьміть. На цісареві ще ніхто не програв.

— Та воно так,— погодився вїт,— але... Де ж я, пане, продам стільки цісарів?

— Е, це дурниця,— заспокоїв його панок.— Ви ж начальник у селі і можете людям сказати: «Повітове староство дало наказ, що кожна хата мусить купити нашого цісаря й цісареву. А хто,— скажіть ще,— не купить, той проти Австрії і габсбурзького трону». Ну, хто вам щось може зробити за те?

— А й правда...

Це було в понеділок. Виклавши дві сотні, Лесь забрав портрети додому й упевнено чекав неділі, щоб оповістити людям під церквою. Піп також обіцяв, що скаже про це на амвоні.

Але в неділю ніхто вже не дав би і шеляга за віденського монарха. Того ж тижня Австро-Угорщина розвалилася.

— Така держава, така держава, нікому воно й не снилося,— бідкався Лесь коло церкви.— Ото ви мені порадили, отче!..

— Ну що ж, божа воля,— відповів піп.— Господь знає, що робить, тепер, люди, буде в нас своя держава, Україна.

За цісарем полетів і Лесь із вїтівства. Бо в крісло повітового старости сів тепер колишній пан посол вже як «український комісар», він і призначив Микиту «комісаром громадським» в Світанківцях.

ПАНИ

Ранньою весною отець Мелетій сказав у неділю з амвона:

— Радуйтесь, дорогі браття і сестри, і віддаваймо славу всевишньому! Наш український нарід за Збручем не хоче безбожного більшовизму й Совдепії, він створив у золотoverхому Києві свій уряд — Центральну раду. Ця рада своїм універсалом проголосила на весь світ самостійну й соборну неньку Україну.

Навіть не відправляючи богослужіння, піп звелів людям іти процесією до Коломиї. На Ринковій площі, мовляв, буде нині служитись молебень за Україну, а після того відбудеться велике народне віче з представниками духовенства, українських партій та парламентарного клубу.

З церковними хоругвами, з хрестом та з попом на чолі потягнулися люди у місто. Випередивши процесію, побігли туди і Юрко з хлопцями. У вітрині книгарні Оренштайна, де раніше красувався серед календарів тільки портрет цісаря Карла, виднів тепер поряд ще один портрет якогось бородача в окулярах.

— А це хто, Юрку? — спіткнувся Ілько поглядом об цю бороду.

— Тут же написано, Ільку, — побачив Юрко внизу паперову рамочку з написом. — Читай...

*Президент України
професор Мих. Грушевський.
Купити можна в книгарні.*

Ринкова площа була вже забита людьми і церковними хоругвами, мов лісом. Посередині стояв невеликий престол, а позад нього трибуна, на якій виструнчились двома рядами гладкі та череваті попи, пани та молоді «панове старшини» у військових мазепинках. Знайомий Юркові пан посол стояв на почесному місці з жовто-блакитною лентою через плече. Після молебня пани затягнули «Боже, буди покровитель», а потім пан посол прочитав урочисто «універсал» отого Грушевського. Далі говорили про Україну та її «непереможних» союзників попи, панки, і навіть якийсь «пан сот-

ник» верещав людям, що тепер вже, мовляв, і москлям, і всій Москві вони, «січові стрільці», зроблять кінець. Віче закінчили пани піснею.

Вперше слухаючи цієї незнаной пісні, Юрко дивився на панство, як саме на тих «воріженьків», що повинні загинути на Україні, де люди — такі, як Андрій Дмитрович, разом з Леніним і Росією — хочуть миру і волі. Чого ж тоді вони, ці пани і попи, так радіють? Яка ж це у них Україна? Промови на вічі хлопцеві не сподобались, всі вони були якісь туманні і підозрілі. Пани галасують про волю. А де ж вона? Чого ж вони землю не дають людям? Чого ж він, цей Грушевський, не еднає Україну з революційною Росією, тільки зразу побіг у союзники до Німеччини й Австрії?.. Чого і попи, і пан посол так запевняють усіх, що Україна, мовляв, ніколи не погодиться на комунізм Леніна і «московські совіти»?.. Щось тут не те, не туди людей тягнуть. Коли б був Андрій Дмитрович, він усе б розповів.

Б'ючись з думками, Юрко навіть ходив потім до Луця, щоб розпитати про все, але старого вже в тому будинку не було. Тільки згодом, вже серед літа, дізнався він дещо про Україну. Дізнався навіть не від приятеля, тільки від ворога. Юрко з Штефаном городили панам новий тин попід парк, коли прийшов глянути на роботу економ. Розговорилися про це та про те, зійшла мова й на війну, Австрію та майбутню велику — як похвалився панок — «відроджену Польщу» з Варшавою, Києвом та Одесою під одним польським орлом.

— Ну, а як же буде з Україною? — образився Юрко на таку Польщу.

— З якою Україною?

— Як з якою? З тією, що в Києві...

— Га-га-га! — обірвав Юрка сміхом економ. — Україна... Самостійна... Вона така самостійна там, пане, як ота невістка в свекрухи... Га-га-га-а...

— Чого ж ви, пане, смієтесь? — бентежився юнак.

— Та з цього й кінь би сміявся, — не вгамовувався економ. — Укра-їна-а? Німцєві потрібний був хліб до зарізу, от він і поліз у Росію та взяв собі в невістки Україну Грушевського. На тобі, каже, дурню, Центральну раду, універсали, а мені давай український хліб і сальце у Німеччину. Ти, — каже, — будеш робити, а я буду їсти — союзники вони хоч куди! А коли вже кайзерові і Центральна рада не допомагає, бо б'ють її

люди, як пса, то німці того Грушевського по шапці — гар-рах! — і не стало Центральної ради і України.

— Як то не стало? — здивувався Юрко.

— Так, що німці розігнали «соборну», й кінець.

— Хіба ж там є німці? — навіть не знав цього Юрко.

— А хто ж? — відповів економ. — Цей ваш Грушевський сам і запросив їх на Україну.

— Грушевський? Президент?..

— Е, такі президенти, як отой ваш Грушевський, стоять скрізь у коноплях, — посміявся панок. — Тепер німці поставили свого гетьмана в Києві — Скоропадського. Але й він скоро упаде там, і тоді є надія, що ми, поляки, скажемо своє слово. Україна належить Польщі, не німцям.

Ой, яке те життя складне! Як тут розібратися Юркові своїм молодим розумом! Людям треба миру, землі і волі. Це Юрко вже добре знає. А тут скрізь пани, скрізь царі і попи та ще якісь президенти... Німців він уже бачив, які вони «наші», і не дивувався. Дивно було тільки за того професора з окулярами. Невже він, йолоп, не бачить, чого люди хочуть? Чого ж він торгує і хлібом, і людьми з чужинцями?.. Чого він відвертає Україну від таких, як Андрій Дмитрович, від пролетарів Росії, які стягнули царя з трону і людей кличуть до волі?..

Слова економа підтвердив також попів Славко, що приїхав з України у відпустку. Два тижні він парадував по селу в широченних козацьких шароварах, в синьому жупані з двома рядками білих патронів на грудях та в запорізькій шапці із шликом. Отець Мелетій не міг налюбуватися козаком. Попович хвалився, що він тепер у гетьманському війську та що німці підтримують гетьмана і гетьманщину проти «розбільшовиченої черні» на Україні.

— Ми, «українські січові стрільці», навіть не уявляли собі, який на Україні народ національно несвідомий і збаламучений більшовиками, — скаржився коло церкви попович. — Люди там ненавидять скрізь і німців, і нас, українське військо на Україні. Ти їм говори про Україну, а вони тобі скрізь — давай панську землю й маєтки. Ви знаєте, навіть не жалко, що німці учать цю голоту шомполами та шибеницями.

— І багато є вже у вас таких козаків? — допитувались цікаві.

— Тим-то, люди, й біда, що в гетьмана мало українського війська,— пожурився попович.— Якби не німці, на Україні голода давно встановила б совіти з більшовиками й комуністами.

«Ой, коли б так і було!» — сердечно бажалося цього Юркові. Він дивився на цього шароварника з гіркою й образою в серці. Ображала його і така Україна під шомполами у розбійників. Ні, не про таку Україну говорили йому і Шевченко, і Андрій Дмитрович, не таких козаків водив на ворогів Тарас Бульба. І не про таку революцію і волю говорили торік солдати російської армії, від'їжджаючи в Росію і на Україну. «Та невже,— думав хлопець,— вони погодяться, щоб командували ними чужинці або такий їх прихвостень, як попів «запорожець»? Невже погодяться там?..»

Перед від'їздом Славка Никулка ще пожартував над гетьманським військом. Він сказав, що мундир у цього українського війська хоч і козацький, але на війні з більшовиками він може осоромити свого гетьмана.

— Чому осоромити? — спитав Славко.

— Бо на війні воно, знаєте, як на війні,— відповів циган,— раз іде військо вперед, а раз мусить тікати, аж куриться.

— Ну й що?

— Попробуйте ви тільки, паничу, далеко втекти у таких питлях,— показав на шаровари Никулка.— Та де-е! На випадок чого, не дай боже, все ваше військо заплутається у матні і попаде в полон.

Ото було сміху...

II

«Президент» Кость Левицький¹ у Станіславі розклеїв скрізь оттаку папіряку про утворення Західноукраїнської народної республіки в Східній Галичині, а пані Косінська насміхається з цього. Як і раніше, люди ходять кожний день у двір на роботу, проливають піт

¹ Левицький Кость — один з провідних ідеологів українського буржуазного націоналізму й організаторів націоналістичної української націонал-демократичної партії в Галичині. На початку 1-ї світової війни очолив у Львові т. зв. «Головну українську раду» проавстрійської орієнтації. В 1918 році був одним з організаторів і керівників буржуазно-націоналістичної «Західноукраїнської народної республіки».

для пана, молотять, будують нові стайні та клуні, тнуть льон і коноплі — відробляють «спілку», дрова з панського лісу, зерно на засів, орнарію... Як і раніше, пані платить всім мізерні австрійські шістки та крони і говорить незадоволеним:

— Ну, ну, ви не горлайте мені тут і не лякайте мене Україною. В нас нема більшовиків, слава богу, йдіть та кричіть у Росії. А тут буде Польща, не Україна.

Панич Косінський та економів Сташко мотнулися навіть до Львова воювати за оцю Польщу. А економі глумиться з людей в живі очі.

— Гей, та що це за Україна, яка це у біса народна республіка, коли вони не дають і волосочка панам з голови зняти! — зловився на те все Марко Григорків, що повернувся з полону. — Кричать та верещать: Україна, а нам кажуть панам руки лизати, чорт би їх узяв!

Воювати за цю Україну Марко не пішов, і тепер він кожної ночі ховається по горищах та по клунях. Часто вночі на Григорка нападають українські жандарми, але старий завжди каже:

— Не знаю... Він не дитина, я не відповідаю за сина. Ловіть собі.

Грається також в піжмурки з цими жандармами і Михайлів Василь, що втік від УГА¹ з казарми у Станіславі.

— Дурень, а не я, хай воює їм за таку Україну, — говорить він кожному, оглядаючись. — То мали ми польських та німецьких панів, а тепер наплодилося ще, мов бліх, українських. Самі пани, немає кому й маму собаку згадати.

Старий Григорко і Сироїжка (дід Мануїл помер у неволі) ходили до Коломиї скаржитись на отого ворога Леся, що загнав їх у Талергоф² на знущання і голод. Але повітовий комендант міліції — старший десятник — спитав їх звисока:

— За що ж вас арештували австрійці?

— Та за москвофільство, що ніби ми добре собі

¹ УГА (Українська галицька армія) — військові формування буржуазно-націоналістичної маріонеткової «Західноукраїнської народної республіки» (ЗУНР).

² Талергоф — концентраційний табір, створений під час першої світової війни в Австро-Угорщині для військовополонених російської армії, а також мирного західноукраїнського населення, що з симпатією ставилося до російського народу.

жили та й хвалили російських солдатів,— відповів Григорко.— Зрадниками, пане, зробив нас цей ворог.

— А-а, за москвофі-ільство,— скривився український панок.— І ви ще прийшли мені тут голову морочити?..

— Ха, а куди ж ми, пане, підемо на скаргу? — здивувався Андрій.

— До Леніна йдіть у Москву, он куди! — відрубав комендант. А якийсь цивільний панок, що сидів, розвалившись у кріслі, показав обом пальцем на двері і сказав з презирством:

— Шуруй, хлопе, один з другим додому і сиди там, як миша в траві, не рипайся... За москвофільство,— каже,— і ми можемо вас посадити.

Розповідаючи це на вулиці, Григорко журився:

— Ото «Україна» в нас, бог би її побив, ото «своя влада», ото знайшли ми справедливість... Дивіться, до Леніна,— каже,— йди, хлопе, у Москву та поскаржся на ворога! Га?..

— І чого ви дивуєтесь, вуйку? — з якоюсь досадою в голосі спитав старого Юрко.

— Та як же не дивуватися, хлопче? — огризнувся Григорко.— Хіба ти глухий і не чуєш?

— Я чую, чую,— відповів Юрко.— Але він, комендант, таки добре вам сказав, вуйку...

— Що — добре?

— Ну... про Леніна. Ви знаєте?..— не знаходив він слів від хвилювання.— Коли б Ленін і Москва були близько, то щоб я такий здоров, не вони нас, а ви і Андрій посадили б і того коменданта, і цілу їх державу разом з Костем Левицьким. Посадили б напевно.

— Е-е, аж куди ти заліз, Юрку! — геть уже розчарувався Григорко.

Цілу зиму і весну по селах товклися «урядовці» — пани та військові «булані» — і робили скрізь збори і віча. Було і в Світанківцях таке віче. Якийсь станіславський пан доктор говорив людям:

— Австро-угорський намісник у Львові барон Гуїн передав нам, українцям, владу у Східній Галичині державним актом, з повним підписом і цісарсько-королівською печаткою на папері. Наш український президент доктор Кость Левицький сам і дістав акт з рук намісника. Значить, український народ в Східній Галичині

має повну юридичну законність, і світ не може закинути нам більшовизму й анархії. Але поляки в Галичині не визнають української влади, вони — без попередження — розпочали з нами війну і навіть захопили безправно Львів і Перемишль. Наш уряд заявив на це свій протест перед союзними державами, він просить Антанту вивести з Галичини польське військо. Будемо сподіватися, що Антанта не скривдить нас, українців. Докажемо, що ще не вмерла Україна, панове!..

Махнувши кулаком на людей, промовець зробив паузу для оплесків, але якось безглуздо й несміливо хляпнув тільки два-три рази в долоні військовий, що сидів поруч. А село слухало і мовчало.

— Ми, панове, віримо в справедливість Антанти,— почав знову пан доктор,— але мусимо також знати, що в поляків більші, ніж у нас, плечі у Вашингтоні, Лондоні і в Парижі та що Пілсудському допомагають і грішми, і зброєю, і навіть цілою польською армією генерала Галлера. А ми, українці, мусимо самі воювати з поляками і більшовиками. Невже ми залишимо сиротою під тином неньку Україну?..— по-попівському простягнув він до людей руки.

Кілька бабів навіть зашморгали носами, як у церкві. Тут же й захихикали з них придушеним сміхом. Обернувшись на те, Микита сказав люто:

— Ото люди! Пан доктор говорять так про Вкраїну, аж серце від жалю тріскає, а вони... Ану, заткніть мені хавки та й слухайте!

Панок і сам витер ніби сльозу під окулярами.

— Поляки брешуть скрізь на наш уряд, ніби ми — більшовики та що ми будемо проганяти панів і ксьондзів, будемо грабувати панські двори і костьоли. Бог свідком, що це неправда, однак ми мусимо доказати перед Антантою, що це неправда. Уряд Західноукраїнської народної республіки не допустить у Галичині більшовизму, ми говоримо це на весь світ. Ми не більшовики. Всяку більшовицьку анархію наш уряд і військо ліквідують так, як зліквідували вже ми вогнем і мечем більшовицький Совет у Дрогобичі¹. Україн-

¹ Під проводом комуністів революційні робітники нафтопромислів Дрогобича навесні 1919 р. повстали проти кліки ЗУНР і обрали Раду робітничих, селянських та солдатських депутатів. Дрогобицьке повстання було жорстоко придушене військами ЗУНР.

ська нація — це одна родина, в нас немає буржуазії і панів. А чи бідний, чи багатий — усі ми однакові діти нашої неньки України. Тому я питаю вас, панове: є ще в нас порох у порохівницях? Чи не погнуться козаки?..

Пороху світанківські козаки панам не показали. Навпаки, Андрій Сироїжка гукнув на весь голос:

— Уже, уже ми всі, паноньку, гнемось з вашої ласки... І перед панами Косінськими, і перед нашими панками, і в селі, і у місті.

Пани ніби й не чули цих слів.

— А що буде з землею? — посипались вигуки.

— З якою землею? — ніби не знав пан доктор.

— Ну, з панською... Кажете нам завжди — Україна та Україна, а про землю ні слова,— скаржились вдови.

— А чого пані Косінській уряд дав уже тисячі грошей на відбудову двора, а село не дістало ні шеляга?..

— А чому так, як і за цисаря, ви всі гладите панів та багачів по голівці?..

Промовець втихомирив людей і сказав, що уряд займається земельною справою.

— Західноукраїнська народна республіка,— сказав він,— підготовляє закон, щоб після війни з поляками провести в кожному селі земельну реформу.

— Яку реформу?

— Ну, уряд ухвалить закон, щоб великі землевласники передали частину ланів селянам за викупом.

— А хто дасть нам гроші на той викуп?

— Ну, це вже дурниці! — образився пан доктор.— В кожному селі є такі, що матимуть гроші на землю. Ми ж не більшовики, щоб грабувати чуже і брати у панів землю задарма. Що б про таку Україну сказала Антанта?

— А щоб ти згорів із своєю Антантою! — кляли нишком люди.— Знаємо, хто в селі має гроші!

Потім говорив ще військовий — пан сотник. Цей розпинався, що українській галицькій армії на фронті під Львовом потрібні хліб, м'ясо, коні, зброя і людські резерви, тому хай село не нарікає на високі державні податки та військові ревізії. Уряд, мовляв, після війни все людям відшкодує.

З великою люттю кричав також сотник на дезертирів і тих, що, мовляв, привезли з Росії у села московсько-більшовицьку «анархію». І одним, і другим він погрожував польовим судом і розстрілом.

— Стріляти в людей, пане, неважко,— озвався на те Савко Сливка,— воно вже не одні в нас стріляли. Але чому польовий суд не стріляє в тих ваших офіцерів і панів з уряду, що, кажуть, крадуть вагонами нафту у Бориславі та нажили мільйони на злочинстві?

— Хто вам сказав таке? — спитав сотник.

— Всі кажуть,— відповів Сливка.— Цілий край уже знає.

— Брехня! — заперечив пан сотник, навіть не почервонівши.— Наш офіцерський корпус, треба вам знати, гордість і цвіт української нації, він веде нашу темну хлопську масу в славний бій за самостійну Україну від Сяну до Дону і по Кавказ. Ви розумієте? Ми,— каже,— знаємо, що є такі серед вас, котрі не хочуть бути патріотами української національної справи, але ми примусимо їх воювати за нас.

Недавні фронтовики насміхалися з цього віча.

— Ой, навоюють вже вони так, навоюють курям на сміх... Спитали б, дурні, небіжечку Австрію, до чого вона довоювалася розстрілами.

А Мокрина сказала Юркові:

— І в церкві, і на зборах торочать нам: Україна та Україна, а мені, сину, здається, що немає про що й говорити. Отак як воно раптом з'явилося восени, так десь раптом і щезне, навіть пес не загавкає. Ану, скажеш мені потім, чи я брешу...

III

Навесні прибула в село нова учителька — панна Іванна. Дівчина була хрупка, маленька, а всі школярі, що прагнули закінчити навчання, переросли шкільний вік аж на цілих п'ять років. Такі, як Юрко, були вже навіть ростом вищі за вчительку. Парти для них стали тісні, старі підручники з австро-угорським орлом та Францом-Йосифом — смішні, і навіть сама школа була вже тепер наче смішною.

Никулка жартував собі з цих школярів:

— Не знати,— каже,— хто там тепер кого вчить, люди... Чи школа дітей, отаких уже... з вусами, чи діти школу.

Вчителька було й не повірила, що Крук ще шкільного віку. Вона спитала:

— Скільки ж тобі літ, Юрку?

— П'ятнадцять, пані учителько,— почервонів юнак винуваго.

— Ой леле! — засміялася та.— А я думала — вісімнадцять, такий ти уже виріс, нівроку.

Микита навіть сердився на Мокрину:

— Оце ще,— каже,— не маєте ви розуму в хаті. Отакий вже у вас стариган — і до школи з книжками! Навіщо вам оця школа?

— А ваш же ходить,— сказала Мокрина.

— Е, мій... Я про свого не скажу, мій Никола піде до гімназії в місто. Але ваш?.. Хіба він буде хліб з книжки їсти?.. Хай береться до коси та до ціпа в дворі, не до книжки.

Проте Николка забув навіть те, чого навчився колись, а Юрка учителька похвалила при всіх.

— Ти,— каже,— Крук, маєш талан до науки і книжки, свідоцтво я тобі дам якнайкраще. Знаєш що?.. Кому як кому, а тобі був би гріх не піти в місто учитися.

— Як у місто? — спитав юнак.

— До гімназії. В нас же тепер українська гімназія. Записуйся,— радила,— Юрку, до гімназії. Або ні, в гімназії треба вчитися вісім років, тож іди краще до учительської семінарії. Я дам тобі лист до директора. Повчишся там кілька років і вийдеш учителем.

— Я... учителем? — захвилювався Юрко.

— А чому би ні,— відповіла панна Іванна.— Не святі горшки ліплять, не бійся. А коли будеш добре вчитися, то ще й заробиш собі уроками на книжки та на одяг.

— Якими уроками, пані учителько?

— Ну, будеш підтягати слабших і тупіших паничів у школі. Є такі, є в Коломиї, що тільки й тримаються на грошах та на протекції.

Не слова, а кілок в голову забила Юркові вчителька. Що б він тепер не робив, що б не думав — з голови не виходила йому семінарія. Ось він іде тротуаром у місті з отакенною скиртою книжок та зошитів під пахвою, а світанківські багатії зависно штовхають себе ліктями:

— А це не Мартинів пішов он з книжками? Не Юрко?

— Та він же. Студент, дивіться-но, яке вчене. До семіна-а-рії ходить.

— Господи! Така, прости боже, голінь, і — дивися! —

на пана, на професора пнеться... Тьху! І що, варить дурна голова ті науки у школах?

— Га! Видно, куме, варить, коли не проганяють до гною у двір.

— Хи-хи-хи-и! Ще жебрак у люди з отих шкіл вилізе, ну?!

Юрко вже навіть бачив себе учителем, не деінде, тільки — на злість багачам — у Світанківцях. Школу він тоді побудує нову, більшу й світлішу за цю, а в своїй кімнаті учитель матиме бібліотеку для школярів і села. Еге, цілу тисячу книг на злість попові, Микиті та всьому панству Косінським. Дітям він даватиме гарні віршики й казки, а старішим — оправлені томики Шевченка, Івана Франка, Горького, Гоголя й... ну, потім буде видніше, які ще є різні книги на світі. Буде також на етажерці новенький «Маніфест» та різні соціалістичні книжки, про які говорив колись Андрій Дмитрович. Після семінарії все буде ясно. Правда, отець Мелетій буде дивитися на те все кривим оком, однак, напевно, говоритиме йому, зустрічаючись:

— Моє поважання, пане Крук, як ся маєте?

— Та так собі, дякую, — відповідь Юрко холодно. — Вчимо, отче, дітей, читаємо і, як бачите, не їмо людський хліб даром.

— Дай вам боже, дай вам боже, любенький, — пригадає собі піп оті книги і сповідь. — Ну, а ви вже, пане учитель, не гнівайтесь за оту сповідь та проповідь. Хто то ніби міг знати, що ви таким чоловіком будете? Божа воля, любенький...

Хи, хи!.. Юркові було навіть весело думати про попа й багачів у той час. Та коли він сказав про оцю семінарію в хаті, мати відповіла з журбою:

— Ой дитино, дитино... Та я б тобі рада й золоті крила дати на плечі, але... Хто ж тебе буде утримувати в цій семінарії.

— Не бійтеся, мамо, я якось сам себе буду утримувати, — пригадав собі клопець уроки.

— А де ж ти будеш жити у місті?

— Навіщо мені, мамочко, місто? Це потім, коли я вже буду мати уроки, знайду собі хату, може, і в пана Луця. А напочатку я з дому буду бігати в семінарію.

— Кожний день будеш бігати такий світ?

— А що, хіба в мене ноги куплені? Та я побіжу на край світу, аби тільки вчитися.

— Про мене... — не перечила мати.

Юрко був повний віри й надії, а вчителька навіть підготувала його до вступу у семінарію. І ось серед літа взяв юнак шкільне свідоцтво та лист від учительки і подався до Коломиї. З матір'ю, хоч вона й не охоче йшла в місто. Пішли повз гімназію до Народного дому, де й була семінарія. Зайшли навшпиньки у прийомну і стали в куточку, мов винуватці. Сорочка на хлопцеві була чиста, біленька, але між чорними піджаками панів та паничів, що також чекали в прийомній, Юрко відчув себе одинокою білою чайкою серед чорних ворон. Всі на нього зглядалися, всі сторонилися сісти поруч, всі, мабуть, дивувалися, чого йому, «хлопові», тут потрібно.

— Може, сину, підемо, га? — спитала пошепки мати.

— Ні, сидіть, — стиснув Юрко матері руку.

Чекати довелося довго, поки все панство просунулось крізь оті двері туди і назад. Вкінці залишилися вони тільки двоє в прийомній. В обох дух забивало, коли заходили до кабінету директора.

Цей уже збирався, мабуть, виходити. Пан був худощавий, високий, вусатий. Він достеменно скидався на гордого польського шляхтича з ілюстрацій до «Тараса Бульби». Юрко вже навіть бачив раз цього пана — отоді на трибуні, коли читали «універсал» про Україну. Він також стояв там з жовто-блакитною лентою через плече. В кабінеті був ще якийсь панок із пенсне на тоненькому, ніби пташиному носі.

— Вам чого? — запитав їх здивований «шляхтич».

— Я хочу вчитися в семінарії, прошу пана, — випалив Юрко одним духом і подав директорові лист і свідоцтво.

Поки директор читав ці папери, панок з пташиним носом став екзаменувати Юрка:

— До семінарії, кажеш, ну, ну... А знаєш ти, яка в нас нині держава?

— Знаю, — відповів Юрко.

— Так, хлопче, в нас тепер Україна... Ну, а як звється наш президент?

— Кость Левицький.

— Пан доктор Кость Левицький, хлопче, — поправив панок.

— Пан доктор...

Панок хотів ще щось спитати Юрка, але тут умішався директор:

— Ну так, хлопче,— сказав він Юркові.— Свідоцтво у тебе гарне, але щоб прийняти тебе в семінарію, мушиш принести мені ще свідоцтво моральності від священика. У вас там отець Мелетій, еге?

— Отець Мелетій,— так і похолов Юрко.

— Ну, візьми це ще нині в отця Мелетія і завтра принеси мені сюди.

І до матері:

— Добре робите, жінко, що даєте свого сина вчитися в місто. На те й Україна у нас, щоб хлоп мав право до шкіл.

Зворушена Мокрина вже кинулась було цілувати панові руку за ласку. Але той спитав:

— Багато у вас землі і худоби?

— У мене? — збентежилась таким запитанням Мокрина.— Земля і худоба?.. Та в нас, пане, вже й хвоста нема коло хати, а ви питаєте!

— Е, стривайте! — осердився «шляхтич».— Так ми й до вечора не закінчимо. Гроші маєте?.. Коли нині не маєте, то принесіть завтра. Двадцять крон вступного і триста крон за навчання на рік. Ясно?

— Го-о-осподи! — аж схопилась Мокрина за щоки.

— Що — господи? — образився директор.— А ви думали — даром, чи щоб заплатив за вас я або цей ось пан? Ха!

— Та ні, паноньку, я нічого не хочу у вас, ви вже нам вибачайте,— спантеличено задкувала Мокрина до дверей, щоб втекти звідси. А Юрко ще, дурний, спитав у відчай:

— Ну, а так, пане директоре... без грошей?.. Не можна мені вчитися в семінарії? Я потім зароблю і віддам вам усе. Не можна?

— Га-га-га-га,— добродушно засміявся з нього цей «шляхтич».— Ви чуєте, пане Недільський?.. Га-га-га-га!..

Він вийшов з-за столу і весело взяв недопеченого «семінариста» за плечі.

— Слухай, небоже,— мовив зі сміхом.— Без грошей беруть нині все тільки більшовики у Росії, а в нас так не можна, в нас треба, чоловіче, платити за все. Зрозумів? Тож іди,— каже,— хлопче, додому і берися за

ціп та за косу, не книжку. А то ти, голий, захотів у пани вилізти. Га-га-га-га-а...

— Га-га-га-га! — зареготався і панок з пташиним носом.

Цей сміх біг за ними по всьому місту, він переслідував їх аж до Світанківців. Ні мати, ні син навіть не говорили нічого дорогою, так дзвонив їм у вухах оцей сміх: «Га-га-га-га-а...»

Вже коло школи Мокрина озвалася:

— От і нараяла тобі панна Іванна, еге... Україна... Одне щастя, що ти хоч не плескав язиком по селу про оту семінарію. А то мали б тепер багачики ра-а-дість...

Еге! Щастя...

IV

Не помилилась Мокрина, що «воно» так десь раптом і зникне, як появилася. Під осінь за «Україною» станіславських лакеїв Антанти, як кажуть, і рак свиснув. Тепер лютували в селах екіпровані у Франції легіонери польського генерала Галлера. Десь у польських таборах інтернованих і за Збручем обдурених «своїми» панками галичан добивав тиф, «союз» офіцерів з царським генералом Денікіним, «союз» Петлюри з Пілсудським для походу на Київ...

Про це розповідали скрізь ті, що поверталися з таборів інтернованих, і ті, що їм вдалося втекти від тифу, «союзів» та ганьби.

— Хіба це була наша армія, хіба ж то ми билися за Україну? — обурювалися в селі поворотці з таборів із-за Збруча.— Пани в уряді і на фронті одне тільки й робили, що гавкали всюди на більшовиків, кланялися в ноги Антанти та посилали нас на реквізиції й каральні експедиції проти наших же людей в селах.

— Продали, сучі сини, Україну, продали нас в неволю, шляк би їх трафив! — кляв на кожному кроці Марко Григорків.

Колишні вояки цієї горе УГА принесли також в село гірку пісню, яка розповідала всім, чому тут уже Польща, не Україна. Співали її сумно, ніби за домовиною йдучи:

Чи ви, хлопці, спали,
Чи ви в карти грали,
Що ви Україну полякам продали?

Ой, ми всі не спали,
Ми в карти не грали,
Тільки ми — вкраїнці —
Злу команду мали.

Пани й офіцери
Пили та й гуляли,
Старші генерали
Мільйони крали...

— Що правда, то правда,— притакувала цій пісні Мокрина.— Я давно вже казала, що така Україна не втримається. Якби ж то дали людям волю, нарід — не бійтеся — знав би, як її втримати та не дати себе знов у неволю. А так...

— О-ой, так воно, так,— журилися люди на вулиці.— Воно і без Польщі пани панували та смоктали нас п'явками, а тепер і поготів. Не жди вже від них ні просвітку, ні волі — маєш, хлопе, канчук над спиною, і досить.

І дійсно, вже з першого дня легіоністи показали селу цю свою Польщу. Зупинившись в панському дворі, офіцери покликали туди попа і Микиту, а підвечір і «бунтівників» улани почали тягати з села на конюшню. Не питаючи, набили тут різками Сироїжку, Никулку, Сливку, попового наймита, Гайдучкового Івана,— приходили й за Юрком та Григорковим Марком, але вони загодя смикнули в кукурудзу.

— Маєш, хлопе, Україну, пся твоя мати,— приказували тим, шмагаючи кожного.— Ми навчимо тебе бунтуватися проти пані «дзедзички» і Польщі!..

Набили навіть ні за це ні за те єдиного «шляхтича» у Світанківцях. Жив собі старий Гнат, хоч і поляк, з людьми «по-руському» і тільки двічі на рік ходив до костюлу в місто: на різдво й на великдень. Всі свої діти Гнатиха похрестила у церкві, вона вже й паску не пекла Гнатові на латинський великдень. Е-е, ще буду, мовляв, бабратись з тістом для одного... Іди, старий, так до костюлу.

Прізвище в Гната було — Врублевські, але це було надто панське для вуха, тому він і сам називав себе просто, по-сільському: Рубльовський. Гнат був трохи глухий на обидва вуха, а глухому здається, що всі навколо також глухі, тому він і кричить, розмовляючи. На все село було чути, коли Гнат розмовляє на городі з Гнатихою.

— Га?.. Кажеш, дурний вїт іде з присяжним?.. Ну, ну, я не кричу.

Підманув економ Рубльовського піти в двір та представитись «вдячним поляком» перед легіоністами. Подякувати, мовляв, офіцерам за Польщу в Світанківцях.

— Я, пане, поляк,— представився Гнат офіцерові, але той навіть руки не подав землякові. Ні Гнатів одяг, ні мова не різнилися від навколишніх «хамів».

— Як називаєшся? — спитав він по-польському Гната.

— Га?..

— Як тебе звати, питаю.

— Гнат, прошу пана.

— Цо-о?!

— Гнат, кажу, називаюся, пане... Гнат я Рубльовський.

— Цо — Гнат! — скочив до нього офіцер щенюком.— Ігнаци твоє ім'я, ти, дурню! Врублевські, а не Рубльовський.

І — тар-рах Гната у вухо.

— Ідзь,— каже,— сякий та такий, поляку, додому і не смій нам говорити у Польщі по-руськи.

— А нехай же вам пес маму гонить з вашою Польщею! — тер потім Гнат між людьми щоку.— Ото понесла мене, дурного, до них лиха година...

Пані Косінська сказала прилюдно Микиті:

— А що, не говорила я всім, що тут буде Польща, не Україна? Ви,— каже,— добре робили, що не давали у селі волі тим... «большевікам». Польща тут була, є й буде, поки ми не загинули.

Отець Мелетій потішав людей згодом, що головний отаман Петлюра підписав союз з паном Пілсудським та що «наш уряд» вніс нову скаргу Антанті на Польщу. Справу Східної Галичини буде розглядати якась там рада послів, і вона не може не вирішити її в користь українців.

— Ми повинні чекати спокійно і тихо-мирно, щоб не закинули нам, не дай боже, отої червоної московсько-більшовицької зарази з Росії,— навчав піп на амвоні.— Всяка влада є владою, вона дана від бога, і Польща має право карати всякий бунт і непослух вогнем і мечем.

Наказним війтом в селі поляки, за порадою пані Косінської, призначили того ж Микиту. Цей сказав людям в неділю:

— Забудьте про Україну — тут уже є Польща, і по-пробуйте мені ще раз зірвати польський орел з громадської канцелярії. Півсела я тоді згною в криміналі, ви чуєте? Всякий наказ маєте виконувати мені, як у дзигарку.

Панну Іванну вигнали з школи. Новий учитель пан Спихальський навчав тепер у школі тільки «державною» мовою. Він говорив дітям, що вони всі — поляки та що тут польський край — Малопольща, і вона стоїть на почесній варті Європи проти «більшовицького дикунства». Українців цей панок називав «бидлом» і «кабанами».

Поліцаї — їх тепер було аж п'ять на жандармському посту — нюшкували в селі за «гайдамаками». Хто необережно сказав щось проти панів або Польщі, того хватили вночі на постерунок... Марко Григорків та Сироїжка рідко й ночували вже в хаті.

— Ото прикрутили людей, ото прикрутили! — скаржився Мокрині Григорко.— Гей, гей, та невже воно не зміниться, невже вони так і залишаться скрізь нам на шиї?..

— Чекайте, буде ще краще,— потішала сусіду Мокрина.— Вони ще панщину людям повернуть, ось побачите.

Марко завжди лютував сам на себе:

— І якого я дідька так біг додому з Росії?.. Щоб дивитися на те все дурнем, щоб ховатися перед панськими різками?.. Ха, ми собі, дурні, думали, що Австрії вже нема і війна тут закінчилася, а вона тільки починається в нас із панами. З польськими, з українськими — один чорт, тільки бий і навіть не питай, хто він...

І Юрко таке думав. Але як розпочати скрізь цю війну, як гукнути успішно: Марки, Сироїжки, Штефани й Сливки,єднайтеся до боротьби з оцим лихом,— він не знав. Хоч добре бачив, що всі і чортихалися на панів, і раді би позбутися канчуків і неволі. Ще раз перегортаючи книжечку, юнак згадував незабутнього учителя над рікою, але всяка його смілива думка про революцію опинялася хоч-не-хоч на поліцейському посту темної ночі...

Ой, як не хотілось Юркові ходити поденщиком на панські лани або йти форналем в панський двір! Штефан порадив:

— Іди, сину, в місто та шукай там якоїсь роботи. Хлопець ти — з головою і між добрими людьми не пропадеши. Не тільки світу, що у вікні.

А мати додала зажурено:

— Воно правда, і в місті на голого дриготи, але все-таки робітник — не форналь у панському гною та не чорний невільник на багацьких достатках. А ще з твоїм,— каже,— характером у селі нині бути... Нічого, тільки тікай, хлопче, звідси.

Серед літа Юркові пощастило знайти пана Луця — у Фукса. Якийсь уже геть по-старечому згорблений і непоголений, він сидів у шинку сам і тягнув з кухля пиво. Не було вже у судді ні колишньої жвавості, ні веселості. І собаки не було. Коли Юрко згадав про собаку, в Луця рясно потекли сльози з очей.

— Ого, нема вже мого синочка, похоронив я торік свого друга,— сказав він із жалем.— Покинув мене любий мій Цезар...

Юрко провів старого додому (жив той тепер у якомусь полупідвалі за міською ратушею) і по дорозі розповів йому своє горе. Луць обіцяв знайти йому роботу на станції в Коломиї. Коли не в депо, то вже напевно у ремонтній бригаді. Велів обов'язково прийти через тиждень, поки з кимось там поговорить за пивом.

Але до тижня вийшло так, що не Юркові, здавалось, треба тікати з села. Пані Косінська зібрала нишком лахи під пахи і переїхала з дітьми в місто. Економ став раптом солодкий, як цукор, і сказав людям:

— Хіба я був чи тепер є пан у дворі?.. Такий я тут пан, як і ви. Слуга я на панському хлібі, всі знаєте. Тому ви не гнівайтесь, люди, коли я, може, й сказав десь комусь гірке слово. Панська служба — не дружба, і я такий же невільник тут, як і ви.

І Микита вже зажурився на вулиці:

— Ото часи, не знаєш, як кому догодити та на якого коня сісти, бог би це побив! Ніби я просив поляків війтом у селі бути? Сказали пани: будь, Микито, і чоловік мусив їм догоджати. А тепер обійдіться ви без ворогів у селі, коли що та до чого! Біда моя, й тільки.

Вдень і вночі поліцаї варгували панський двір і в село не показувались. Старі й молоді до півночі безпечно топтались на вулиці й гомоніли про більшовиків та про Леніна.

— Мир,— каже,— хатам, і війна всім палатам...

— Еге, бий,— каже,— буржуя і поміщика, щоб аж дрантя летіло.

Юрко сказав Маркові в хаті:

— Ех, яка шкода, що я не маю гвинтівки... Треба, Марку, стріляти, як у скажених собак, і в панів, і в отих «президентів» з Антантою, і в нашого попа та Микиту, чорт би їх взяв!

— Ого, який гарячий! — відповів Марко.— Не бійся, хто хоче пса вдарити, палку він знайде. Хай уже тільки завариться каша. Не я і не ти один в селі схопимо ложки.

Цілу ніч Юркові Андрій Дмитрович снівся. А вранці він встав і, не снідавши, побіг в місто. Не міг уже йти нині до молотарки у двір.

Бітя гімназії запрудила йому шлях католицька процесія, що звільна посувалася до костьолу. Попереду йшли ксьондзи в білих стихарях, а за ними юрмилась пани з хрестами, польськими орлами та з фігурами святих Янів і Войцехів у руках. Коло фігури пречистої на розі вулиці ксьондзи зупинилися, а весь натовп заспівав тут жалібної навколішках:

Przed twoim oltarzem zanosim blaganie,
Królowo Polski, módl si za nami¹.

Скидалося все на якусь знатну похоронну процесію. Тому Юрко й спитав якогось, мабуть, підхмеленого майстра, що йшов осторонь тротуаром і час від часу вимахував на когось палицею:

— Хто це вмер такий, прошу пана?

— Га, ніхто не вмер, але ще може, хлопче, вмерти,— відповів майстер сердито.— Захотілося, бач, Пілсудському Києва, а тепер — на! — Будьонний вже гонить нас, пане, поляків, як Іцкову суку, аж до Варшави. Не Пілсудський вже в Києві, а більшовики, пся крев, з Будьонним під Львовом...

— Під Львовом?! — затіпалось у Юрка серце.

¹ Перед престолом твоїм ми складаємо благання, королево Польці, молися за нас (польськ.).

— А ти що, пане, думав! На ось, почитай собі радість,— сердито пхнув він юнакові газету.

З першої сторінки газета закричала на Юрка величезним червоним аншлагом:

**Рятуйте Жеч Посполиту!
Католицька віра і Польща у небезпеці!**

Внизу писалося про Будьонного та про те, що, мовляв, більшовики забирають у поміщиків землю і майно, що це дикунство, що хлопи палять панські двори, а міська голота забирає фабрики і заводи. Говорилося, що армію Пілсудського може врятувати лише «чудо над Віслою».

Всім своїм серцем Юрко відчував, що йде сюди воля, що Сергієва книжка вже палає над світом червоним полум'ям і тремтять перед ним цісарі і пани, падають престоли і трони. Він наче бачив, як привітно, радісно посміхається до нього, до людей Андрій Дмитрович, як він владно гукає з трибуни у Світанківцях:

— Хай живе влада Рад!

Вибравшись з процесії, Юрко навіть не заходив до Луця. Юнак радісно сховав газету за пазуху і надійно, бадьоро, як ще ніколи в житті, помчав до Світанківців. Не йшов, він наче летів тепер у село з могутньою армією Будьонного за собою...

1949—1950 pp.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

Алярм — сполох, тривога.

Ангріф — наступ.

Асекурація — страхування.

Бенцвал — ледащо, шибеник.

Бесаги — гуцульська вовняна торба, яку носять через плече.

Бефель — наказ.

Будз — кругла грудка овечого сиру.

Буренник — гуцульська назва ведмеда, який збурює (ламає) ліс.

Вайтер — далі.

Вакар — чабан.

Варіят — божевільний.

Верітка — покривало з грубоуканого небіленого полотна.

Вивід — церковний обряд для жінок після пологів.

Віршли — сосиски.

Вуйко — дядько. «Вуйком» називали гуцули також ведмеда.

Габтах — струнко.

Гаразди — достатки.

Гарувати — тяжко працювати.

Гостець — ревматизм.

Гунцвот — пустун, шибеник.

Далібуг — їй-богу.

Дефензива — політична поліція, контррозвідка.

Дзедзіч — поміщик.

Діди — старці, жебраки.

Дідина — батьківщина.

Дниська — день у день.

Дрогерія — аптечний магазин.

Екзекутор — судовий виконавець.

Екзецирка — військові навчання.

Ерзацкомпанія — запасні частини.

Жонд — уряд.

Жондца — управитель панського маєтку.

Загутатись — забавитись.

Зарінок — береги річки, що заливаються водою напровесні чи під час поводей.

Захланний — жадібний.

Зрібний — з грубого небіленого полотна.

Інтерпеляція — запитання.

Кабза — калитка, капшук.

Кальвін — безбожник, богохульник.

Канчуга — хлопець.

Кицки — грудки землі.

Кметь — мужик, хлоп.

Конжубіна — коханка.

Крисаня — капелюх.

Легна — хвороба.

Ліцитація — продаж майна з публічних торгів.

Лижви — ковзани.

Маглівниця — пристрій для вигладжування одєжі та білизни.

Мастки — багатство.

Мандатор — сільський урядовець.

Маржина — худоба.

Матурист — той, хто здає екзамени на атестат зрілості (матуру).

Млинівка — невеличка річка, де стоїть млин.

Мосяжний — латунний.

Нанашка — хрещена мати.

Обшарники — власники великих земельних мастків.

Орнарія — оплата праці батраків натурою.

Пагурек — пагорб.

Паньство — держава.

Пенсія — тут: заробітна плата.

Покендіяти — помарудити.

Постерунок — поліцейський пост.

Приспорити — завдати.

Проводи — перша неділя після великоддя.

Пропінація — горілчана монополія; селяни так називали шинок.

Професорка — так в Галичині називали вчителів.

Публіка — ганьба, неслава.

Пшодовнік — старший поліцай.

Репатий — порепаний.

Решпект — пошана.

Рогачка — засіка при в'їзді до міста, де колись збирали мито.

Розчімхнутися, — розтроцитися, розбитися.

Сендзя — суддя.

Склеп — крамниця.

Скуса — люта, сварлива жінка.

Совганка — ковзанка.

Суплікація — молебн (настановчий).

Таугліх — здатний.

Термінатор — учень у ремісника.

Тобівка — гуцульська шкіряна торба.

Турма — удій з цілої отари.

Уродзоний — родовитий, шляхетського походження.

Шарварок — дорожня повинність.

Шкрабища — старе взуття.

Шнельцуг — швидкий поїзд.

Штайрамт — податкова палата.

Штерн — зірка.

Штрека — залізничний насип.

Шульки — кукурудзяні початки.

Цурка — донька.

Фантерія — піхота.

Фельдпост — польова пошта, листи з фронту.

Фенріх — прапорщик.

Флячки — страва з очищеного гов'яжого шлунка.

Форвертс — вперед.

Форналь — наймит, батрак.

Форшпан — підвода.

Фрашка — дрібниця, частівка.

Фузія — рушниця.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

П. С. Козланюк. Фото 1920 р. . . .	128—129
Мати П. С. Козланюка	
Парасковія Козланюк	128—129
П. С. Козланюк. Фото 1930 р. . . .	160—161
П. С. Козланюк. Фото 1940 р. . . .	160—161

З М І С Т

Петро Степанович Козланюк. Вступна стаття Юрія Кобилецького	5
Юрко Крук. Трилогія. Книга перша Книга друга	
Пролог	29
Книга перша	31
Книга друга	189
Пояснення слів	364
Список ілюстрацій	367

ПЕТР СТЕПАНОВИЧ КОЗЛАНЮК

Сочинения в 4-х томах,

т. I

(На українском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *Й. Й. Брояк*.

Художник *В. В. Машков*

Художній редактор *І. М. Гаврилюк*

Технічний редактор *О. Г. Талізїна*

Коректори *Л. Г. Лященко, Н. І. Матвійчук*

Виготовлено на Харківській
книжковій фабриці ім. М. В. Фрунзе
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига», Харків,
Донець-Захаржевська, 6/8.

Здано на виробництво 17/XII 1973 р.

Підписано до друку 14/III 1974 р.

Папір № 1. Формат 84×108¹/₃₂.

Фізичн. друк. арк. 11,5. Умовн. друк. арк. 19,32+4 вкл.

Обліково-видавн. арк. 20,613.

Замовл. 3-452. Ціна 91 коп. Тираж 30 000.

ИИЕТРО КОЗΛΑΗΗΟΚ

1

ΤΒΟΡΟΥ

DEKOH.